

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В.М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

СЕІТАБЛАСВ Ельдар Раїдович

УДК 340.1

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОСВІДОМІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ:
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ**

081 – «Право»

08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Е.Р. Сеїтабласв

Науковий керівник:

СУНЄГІН Сергій Олександрович кандидат юридичних наук, старший дослідник

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Сеїтаблаєв Е.Р. Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» (081 – Право) – Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2026.

В умовах сучасного розвитку та трансформації правової системи України, посилення уваги до проблематики прав людини, прав корінних народів, національної ідентичності та правової інтеграції, особливого значення набуває осмислення специфіки формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу як корінного народу України. Зазначена проблематика є вагомим у контексті загальнотеоретичного осмислення правосвідомості як багатовимірного соціально-правового явища, що відображає рівень сприйняття права, правових цінностей, принципів справедливості, законності, розумності, відповідальності та правопорядку певною соціальною спільнотою. Правосвідомість виступає не лише елементом правової системи суспільства, але й важливим чинником правотворення, правореалізації та правової поведінки суб'єктів суспільних відносин. У зазначеному контексті особливого наукового значення набуває дослідження правосвідомості кримськотатарського народу як специфічної форми колективної правосвідомості, сформованої під впливом унікального історичного досвіду, етнокультурних особливостей та правових традицій, становлення якої відбулося під впливом взаємодії звичаєвого права, релігійно-правових норм ісламської традиції, елементів державного управління періоду Кримського ханства, розвитку правової системи незалежної України тощо.

Актуальність також зумовлена сучасними геополітичними викликами, пов'язаними із триваючою збройною агресією РФ проти України та тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим і міста Севастополя,

оскільки саме кримськотатарський народ опинився серед соціальних груп, права та свободи яких зазнали найбільш системного обмеження в умовах окупаційного режиму. Переслідування представників кримськотатарського народу, обмеження їх свободи слова, політичної участі, культурного самовираження та інших прав актуалізує потребу комплексного дослідження особливостей їхнього правового світогляду та механізмів трансформації правосвідомості в умовах війни та окупації, що сприятиме удосконаленню державної політики у сфері захисту прав корінних народів.

Крім того, актуальність дослідження визначається необхідністю комплексного осмислення міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав корінних народів з метою адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу в межах євроінтеграційного курсу України, розвитку демократичних інститутів та зміцнення правової державності. Врахування такого досвіду є важливим для України з огляду на законодавче визнання кримськотатарського народу корінним народом України та необхідністю формування цілісної ефективної моделі правового забезпечення його статусу, прав та гарантій.

Метою дисертаційного дослідження є комплексний аналіз особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, визначення її ролі у функціонуванні правової системи України задля підвищення ефективності соціальної інтеграції українського суспільства, механізмів забезпечення прав людини та гармонізації міжетнічних відносин.

Емпіричну основу дисертації становлять доктринальні джерела, а саме: монографії; дисертаційні дослідження та їх автореферати; фахові наукові статті в різних галузях права та гуманітарних дисциплін, тези доповідей та матеріали наукових конференцій за тематикою дисертації. Крім того, було здійснено комплексний аналіз нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері корінних народів та національних меншин в Україні.

У процесі дослідження теоретичних аспектів теми дисертації автором у межах проблематики особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу проаналізовано історичну еволюцію уявлень про

правову свідомість як особливої форми суспільної свідомості. У результаті дослідження встановлено, що історично правосвідомість розвивалась як складна система уявлень про право, в якій гармонійно поєднуються моральні, соціальні та юридичні засади. При цьому формування правосвідомості визначається взаємодією індивідуальних прав і обов'язків з суспільними інтересами та інститутами влади, а також постійним осмисленням справедливості і законності.

Визначено методологію дисертаційного дослідження, що побудована як багатовекторна система методів та принципів наукового пізнання, використання яких дозволило побачити складність та багатоаспектність формування та розвитку правосвідомості. Використання історичного, системно-структурного, формально-логічного, функціонального, герменевтичного та інших методів дало змогу: поєднати аналіз історичної еволюції правосвідомості з особливостями її сучасного розвитку; виявити не лише об'єктивні прояви правосвідомості, але й суб'єктивний досвід розуміння правових явищ, що, у свою чергу, надало можливість досліджувати її не як статичний об'єкт, а як динамічний процес соціального конструювання правової реальності; простежити як змінюється рівень правосвідомості під впливом війни, євроінтеграції та цифровізації; встановити особливості взаємозв'язку та взаємодії правової ідеології та правової психології як компонентів правосвідомості кримськотатарського народу; визначити особливості впливу правової свідомості кримських татар на розвиток сучасної правової системи України, зокрема на правотворчу діяльність, а також на забезпечення законності та правопорядку в державі.

Сформульовано авторське визначення правосвідомості як особливої сфери індивідуальної та колективної свідомості, яка безпосередньо взаємопов'язана з іншими її складовими та за допомогою якої здійснюється розуміння, пояснення, обґрунтування та оцінка правових явищ і процесів з урахуванням системи домінуючих у певних координатах часу і простору правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів, настроїв тощо, які покладаються в основу формування та реалізації цілей, форм,

способів та результатів юридично значущої поведінки або діяльності індивідів всередині суспільства.

Досліджено соціокультурний контекст формування правосвідомості кримськотатарського народу з урахуванням сучасних особливостей його розвитку. Доведено, що розвиток правосвідомості кримськотатарського народу є результатом складної взаємодії історичних, культурних, релігійних і сучасних політико-правових чинників, зокрема історичних травм, традиційних правових уявлень, релігійних норм та сучасних правових трансформацій. Сукупність історичних обставин і особливостей розвитку кримських татар, пов'язаних із періодами автономного самоврядування, депортації, відновлення етнокультурної ідентичності та адаптації до нових державно-правових реалій, обумовила появу специфічного типу правосвідомості, орієнтованого на збереження та охорону культурної спадщини, а також забезпечення соціальної справедливості. Обґрунтовано особливості розвитку правосвідомості кримських татар у контексті функціонування інформаційного (цифрового) суспільства, що має стійкий характер стосовно забезпечення збереження їх культурної ідентичності та одночасно зберігає відносно консервативну своєрідність щодо впровадження універсальних принципів сучасного права у національний правовий розвиток.

Встановлено, що правова свідомість кримськотатарського народу являє собою особливу сферу суспільної свідомості в межах правової системи України, що включає в себе сукупність правових знань, цінностей, уявлень та установок, сформованих під впливом історичного досвіду кримських татар, їх культурних традицій та прагнення до збереження національної ідентичності. На відміну від правосвідомості українського народу, яка історично формувалася в умовах більш широкого політичного та соціокультурного простору та орієнтується у значній мірі на забезпечення реалізації індивідуальних прав і свобод, а також на утвердження демократичних інститутів розвитку національної державності, правосвідомість кримських татар характеризується етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення

колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку.

Проаналізовано специфіку правової ідеології як складової правосвідомості кримськотатарського народу та з'ясовано, що вона являє собою складну систему ціннісних та нормативних орієнтацій, які інтегрують історичні, культурні та соціальні особливості даного корінного народу України з універсальними уявленнями про право і справедливість та включає як формальні норми та інституційні моделі правомірної поведінки, так і неформальні уявлення про справедливість, відповідальність та морально-релігійну допустимість відповідних дій або вчинків. Встановлено, що ідеологія кримськотатарського народу виконує такі функції: формує правову культуру, ціннісне ставлення кримських татар та українського суспільства до прав корінних народів; сприяє інтеграції міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення прав корінних народів у національну правову систему України; забезпечує консолідацію спільнот та правове усвідомлення їхньої культурної самобутності; мобілізує знання про права кримських татар та стимулює активну громадянську позицію кримськотатарського народу.

Охарактеризовано особливості правової психології як складової правосвідомості кримськотатарського народу, яка відображає суб'єктивні уявлення цього народу, емоційне та вольове ставлення до правових та інших соціальних норм, а також формує внутрішні орієнтири правомірної поведінки, в яких органічно поєднуються цінності соціальної відповідальності, моралі та культурних традицій, що забезпечує інтеграцію індивідуального та колективного сприйняття права, а також сприяє формуванню стійких мотиваційних механізмів дотримання правових норм. Це дозволило глибше зрозуміти механізми формування правової поведінки корінних народів, що має важливе значення для розроблення ефективної правової та етнополітичної стратегії держави.

Визначено особливості прояву правосвідомості кримськотатарського народу у контексті розвитку правової системи, що полягає у поєднанні традиційних механізмів правового регулювання із сучасними демократичними

засадами, які відображають прагнення цього корінного народу України до інтеграції в національний правовий простір з одночасним збереженням власної етнокультурної самобутності. Доведено, що правосвідомість кримськотатарського народу справляє безпосередній вплив на інші структурні елементи правової системи, оскільки перебуває у тісному взаємозв'язку з системою права та правовідносинами, що виникають між суб'єктами правових відносин. Окреслено перспективні напрями розвитку правосвідомості кримських татар, зокрема: розробка та впровадження освітніх, культурних, екологічних та інших програм їх розвитку в Україні, а також зміцнення їх представництва у органах державної та місцевої влади, що надасть їм можливість не лише захищати свої права, але й активно впливати на формування політико-правового середовища в Україні.

Досліджено вплив правосвідомості кримськотатарського народу на правотворчу діяльність в Україні через взаємодію з органами влади, завдяки чому формуються механізми зворотного зв'язку між державною владою і громадянами, при якій вплив виражається не лише через участь кримських татар у різних офіційних процедурах, але й через висловлення їх активної громадянської позиції, формування ініціатив щодо моніторингу виконання законів та участь у громадських кампаніях, спрямованих на забезпечення дотримання прав людини та зміцнення законності в державі. Окрему увагу приділено перспективам подальших наукових розвідок проблематики розвитку правосвідомості кримських, що пов'язані зі здійсненням поглибленого аналізу її впливу на правотворчу діяльність в Україні, які включають вивчення конкретних прикладів законодавчих ініціатив, спрямованих на захист прав меншин та корінних народів з урахуванням динаміки міжнародної та внутрішньополітичної ситуації, у тому числі, питання статусу Криму, а також ефективних моделей інклюзивних правових політик в інших державах, які можуть бути адаптовані під сучасний український соціокультурний контекст.

З'ясовано роль правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні яка полягає у зміцненні правової культури, утвердженні демократичних цінностей, захисті прав людини

та корінних народів. Активна участь кримських татар у громадських та правозахисних процесах сприяє виявленню та запобіганню порушень прав людини, посиленню відкритості діяльності державних інституцій та вдосконаленню механізмів взаємодії між правовою системою та суспільством. У вказаному контексті правосвідомість кримськотатарського народу виконує інтегративну функцію, забезпечуючи не лише дотримання формальної законності, але й формування соціального середовища, в якому правопорядок ґрунтується на свідомому виконанні правових норм і пануючих у суспільстві соціальних цінностей.

Ключові слова: правова свідомість, правова система, право, реалізація права, держава, правова ідеологія, правова психологія, правова культура, правопорядок, принципи права, верховенство права, законність, мораль, цифровізація, правомірна поведінка, справедливість, правотворчість, правові норми, соціальні норми, правове регулювання, корінні народи, національні меншини, культурна ідентичність, права людини, гідність.

SUMMARY

Seitablaiev E.R. Legal consciousness of the Crimean Tatar people: features of formation and development. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 12.00.01 «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines» (081 – Law) – V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

In the context of modern development and transformation of the legal system of Ukraine, increased attention to the issues of human rights, the rights of indigenous peoples, national identity and legal integration, understanding the specifics of the formation and development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people as the indigenous people of Ukraine is of particular importance. The above-mentioned issues are significant in the context of a general theoretical understanding of legal consciousness as a multidimensional socio-legal phenomenon, which reflects the level of perception of law, legal values, principles of justice, legality, reasonableness, responsibility and law and order by a certain social community. Legal consciousness is not only an element of the legal system of society, but also an important factor in lawmaking, law implementation and legal behavior of subjects of social relations. In this context, the study of the legal consciousness of the Crimean Tatar people as a specific form of collective legal consciousness, formed under the influence of unique historical experience, ethno-cultural features and legal traditions, the formation of which took place under the influence of the interaction of customary law, religious and legal norms of the Islamic tradition, elements of state administration during the Crimean Khanate period, the development of the legal system of independent Ukraine, etc., acquires special scientific significance.

The relevance is also due to modern geopolitical challenges associated with the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, because it is the Crimean Tatar people who have found themselves

among the social groups whose rights and freedoms have been most systematically restricted under the conditions of the occupation regime. The persecution of representatives of the Crimean Tatar people, the restriction of their freedom of speech, political participation, cultural expression and other rights actualizes the need for a comprehensive study of the features of their legal worldview and the mechanisms of transformation of legal consciousness in conditions of war and occupation, which will contribute to the improvement of state policy in the field of protection of the rights of indigenous peoples.

In addition, the relevance of the study is determined by the need for a comprehensive understanding of international legal standards in the field of protection of the rights of indigenous peoples in order to adapt national legislation to the legislation of the European Union within the framework of Ukraine's European integration course, the development of democratic institutions and the strengthening of legal statehood. Taking into account such experience is important for Ukraine in view of the legislative recognition of the Crimean Tatar people as an indigenous people of Ukraine and the need to form a holistic effective model of legal support for their status, rights and guarantees.

The purpose of the dissertation research is a comprehensive analysis of the features of the formation and development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people, determining its role in the functioning of the legal system of Ukraine in order to increase the effectiveness of social integration of Ukrainian society, mechanisms for ensuring human rights and harmonization of interethnic relations.

The empirical basis of the dissertation is doctrinal sources, namely: monographs; dissertation research and their abstracts; professional scientific articles in various fields of law and humanitarian disciplines, abstracts of reports and materials of scientific conferences on the topic of the dissertation. In addition, a comprehensive analysis of regulatory legal acts regulating relations in the field of indigenous peoples and national minorities in Ukraine was carried out.

In the process of studying the theoretical aspects of the dissertation topic, the author, within the framework of the problems of the peculiarities of the formation and development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people, analyzed the

historical evolution of ideas about legal consciousness as a special form of social consciousness. As a result of the study, it was established that historically legal consciousness developed as a complex system of ideas about law, in which moral, social and legal principles are harmoniously combined. At the same time, the formation of legal consciousness is determined by the interaction of individual rights and obligations with public interests and institutions of power, as well as the constant understanding of justice and legality.

The methodology of the dissertation research is defined, which is built as a multi-vector system of methods and principles of scientific knowledge, the use of which made it possible to see the complexity and multifacetedness of the formation and development of legal consciousness. The use of historical, systemic-structural, formal-logical, functional, hermeneutic and other methods made it possible: to combine the analysis of the historical evolution of legal consciousness with the features of its modern development; to identify not only objective manifestations of legal consciousness, but also the subjective experience of understanding legal phenomena, which, in turn, made it possible to study it not as a static object, but as a dynamic process of social construction of legal reality; to trace how the level of legal consciousness changes under the influence of war, European integration and digitalization; to establish the features of the relationship and interaction of legal ideology and legal psychology as components of the legal consciousness of the Crimean Tatar people; to determine the specifics of the influence of the legal consciousness of the Crimean Tatars on the development of the modern legal system of Ukraine, in particular on law-making activity, as well as on ensuring legality and law and order in the state.

The author's definition of legal consciousness is formulated as a special sphere of individual and collective consciousness, which is directly interconnected with its other components and through which legal phenomena and processes are understood, explained, justified and evaluated, taking into account the system of legal ideas, theories, concepts, views, beliefs, feelings, moods, etc. dominant in certain coordinates of time and space, which form the basis for the formation and

implementation of goals, forms, methods and results of legally significant behavior or activity of individuals within society.

The socio-cultural context of the formation of the legal consciousness of the Crimean Tatar people is studied, taking into account the modern features of its development. It is proved that the development of the legal consciousness of the Crimean Tatar people is the result of a complex interaction of historical, cultural, religious and modern political and legal factors, in particular historical traumas, traditional legal concepts, religious norms and modern legal transformations. The set of historical circumstances and features of the development of the Crimean Tatars, associated with the periods of autonomous self-government, deportation, restoration of ethno-cultural identity and adaptation to new state and legal realities, led to the emergence of a specific type of legal consciousness, focused on the preservation and protection of cultural heritage, as well as ensuring social justice. The peculiarities of the development of the legal consciousness of the Crimean Tatars in the context of the functioning of the information (digital) society are substantiated, which has a stable character in terms of ensuring the preservation of their cultural identity and at the same time retains a relatively conservative originality in terms of implementing universal principles of modern law into national legal development.

It has been established that the legal consciousness of the Crimean Tatar people is a special sphere of public consciousness within the legal system of Ukraine, which includes a set of legal knowledge, values, ideas and attitudes formed under the influence of the historical experience of the Crimean Tatars, their cultural traditions and the desire to preserve national identity. Unlike the legal consciousness of the Ukrainian people, which was historically formed in a broader political and socio-cultural space and is largely oriented towards ensuring the implementation of individual rights and freedoms, as well as the establishment of democratic institutions for the development of national statehood, the legal consciousness of the Crimean Tatars is characterized by an ethno-cultural orientation and increased attention to ensuring collective rights, self-determination and the preservation of national identity in the conditions of modern democratic development.

The specifics of legal ideology as a component of the legal consciousness of the Crimean Tatar people have been analyzed and it has been established that it is a complex system of value and normative orientations that integrate the historical, cultural and social features of this indigenous people of Ukraine with universal ideas about law and justice and includes both formal norms and institutional models of lawful behavior, and informal ideas about justice, responsibility and moral and religious permissibility of relevant actions or deeds. It has been established that the ideology of the Crimean Tatar people performs the following functions: forms the legal culture, value attitude of the Crimean Tatars and Ukrainian society to the rights of indigenous peoples; promotes the integration of international legal standards in the field of ensuring the rights of indigenous peoples into the national legal system of Ukraine; ensures the consolidation of communities and legal awareness of their cultural identity; mobilizes knowledge about the rights of the Crimean Tatars and stimulates the active civic position of the Crimean Tatar people.

The features of legal psychology as a component of the legal consciousness of the Crimean Tatar people are characterized, which reflects the subjective perceptions of this people, emotional and volitional attitude to legal and other social norms, and also forms internal guidelines for lawful behavior, in which the values of social responsibility, morality and cultural traditions are organically combined, which ensures the integration of individual and collective perception of law, and also contributes to the formation of stable motivational mechanisms for compliance with legal norms. This allowed for a deeper understanding of the mechanisms of formation of legal behavior of indigenous peoples, which is of great importance for the development of an effective legal and ethno-political strategy of the state.

The peculiarities of the manifestation of the legal consciousness of the Crimean Tatar people in the context of the development of the legal system are determined, which consists in combining traditional mechanisms of legal regulation with modern democratic principles, reflecting the desire of this indigenous people of Ukraine to integrate into the national legal space while simultaneously preserving their own ethno-cultural identity. It is proven that the legal consciousness of the Crimean Tatar people has a direct impact on other elements of the legal system, because it is closely

connected with the legal system and legal relations that arise between legal subjects. Perspective directions for the development of the legal consciousness of the Crimean Tatars are outlined, in particular: the development and implementation of educational, cultural, environmental and other programs for their development in Ukraine, as well as the strengthening of their representation in state and local government bodies, which will give them the opportunity not only to protect their rights, but also to actively influence the formation of the political and legal environment in Ukraine.

The influence of the legal consciousness of the Crimean Tatar people on law-making activities in Ukraine through interaction with government bodies is studied, thanks to which feedback mechanisms are formed between state authorities and citizens, in which the influence is expressed not only through the participation of Crimean Tatars in various official procedures, but also through the expression of their active civic position, the formation of initiatives to monitor the implementation of laws, and participation in public campaigns aimed at ensuring respect for human rights and strengthening the rule of law in the state. Special attention is paid to the prospects for further scientific exploration of the issues of the development of the Crimean legal consciousness, which are associated with an in-depth analysis of its impact on lawmaking in Ukraine, which includes the study of specific examples of legislative initiatives aimed at protecting the rights of minorities and indigenous peoples, taking into account the dynamics of the international and domestic political situation, including the issue of the status of Crimea, as well as effective models of inclusive legal policies in other states that can be adapted to the modern Ukrainian socio-cultural context.

The role of the legal consciousness of the Crimean Tatar people in ensuring legality and law and order in Ukraine is clarified, which consists in strengthening the legal culture, establishing democratic values, protecting human rights and indigenous peoples. The active participation of the Crimean Tatars in public and human rights processes contributes to the identification and prevention of human rights violations, increasing the openness of the activities of state institutions and improving the mechanisms of interaction between the legal system and society. In this context, the

legal consciousness of the Crimean Tatar people performs an integrative function, ensuring not only compliance with formal legality, but also the formation of a social environment in which legal order is based on the conscious implementation of legal norms and social values dominant in society.

Keywords: legal consciousness, legal system, law, implementation of law, state, legal ideology, legal psychology, legal culture, legal order, principles of law, rule of law, legality, morality, digitalization, lawful behavior, justice, lawmaking, legal norms, social norms, legal regulation, indigenous peoples, national minorities, cultural identity, human rights, dignity.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість як юридична категорія: змістовно-структурний аспект. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1115-1127. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1115-1127](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1115-1127)

2. Сеїтаблаєв Е. Р. Сучасна правосвідомість: діалектика формування та розвитку. *Успіхи і досягнення в науці*. 2024. №8 (8). С. 151-165. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8\(8\)-151-165](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8(8)-151-165)

3. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів: перспективи розвитку. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 440-447. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-440-447>

4. Сеїтаблаєв Е. Р. Роль правосвідомості кримськотатарського народу в формуванні та розвитку правотворчої політики України. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. №7 (47). С. 1000-1014. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7\(47\)-1000-1014](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1000-1014).

5. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість: методологічний контекст осмислення. *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 861-871. DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-861-871>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Сеїтаблаєв Е. Р. Поняття та ознаки правосвідомості. *Відкрита наука сучасності: головна місія, напрями та інструменти, шлях та її розвиток* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. (12 квіт. 2024 р., м. Вінниця, м. Відень) // *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 38. С. 108–110. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.04.2024.016>

7. Сеїтаблаєв Е. Р. До питання про структуру правосвідомості. *Ricerche Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche*: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» з матеріалами V Міжн. наук.-практ. конф. (м. Болонья, 26 квітня 2024 р.). Вінниця-Болонья: ТОВ «УКРЛОГОС Груп»,

Associazione Italianadi Storia Urbana, 2024. С. 137–140. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-26.04.2024.026>

8. Сеїтаблаєв Е. Р. До питання про етнічний чинник формування та розвитку правосвідомості. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами VII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Париж, 20 вересня 2024 р.). Вінниця-Париж: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», La Fedeltà, 2024. С. 79–82. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-20.09.2024.015>

9. Сеїтаблаєв Е. Р. Особливості формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу. *Scientific Researches and Methods of Their Carrying Out: World Experience and Domestic Realities*: матеріали IX Міжн. наук.-практ. конф. (19 квітня 2025 р., м. Вінниця, м. Відень) / *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2025. № 51. С. 514–516. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.18.04.2025.066>

10. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість в умовах постмодерну: інформаційно-технологічний контекст розвитку. *Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами VII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Болонья, 6 червня 2025 р.). Вінниця-Болонья: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», Associazione Italiana di Storia Urbana, 2025. С. 168–171. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-06.06.2025.033>

11. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість кримськотатарського народу та правотворча політика України: деякі аспекти взаємозв'язку. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами IX Міжн. наук.-практ. конф. (м. Оксфорд, 10 жовтня 2025 р.). Вінниця-Оксфорд: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», P.C. Publishing House, 2025. С. 77–80. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-10.10.2025.014>

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ	15
1.1. Генеза уявлень про правову свідомість: історична ретроспектива	15
1.2. Методологічні засади дослідження правової свідомості	39
1.3. Правова свідомість як чинник розвитку правової системи: сутнісні виміри	60
Висновки до розділу 1.....	85
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СТРУКТУРА	88
2.1. Правова свідомість кримськотатарського народу: соціокультурний контекст	88
2.2. Правова ідеологія як складова правосвідомості кримськотатарського народу	117
2.3. Правова психологія як складова правосвідомості кримськотатарського народу	137
Висновки до розділу 2	154
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ У РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	158
3.1. Правова свідомість кримськотатарського народу як елемент правової системи України	158
3.2. Правова свідомість кримськотатарського народу як один із детермінуючих чинників правотворчості в Україні	180
3.3. Роль правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні.....	197
Висновки до розділу 3	217
ВИСНОВКИ	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	227
ДОДАТКИ	252

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Дослідження особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу набуває особливої значущості у контексті сучасного етапу розвитку правової системи України, що обумовлюється не лише приналежністю кримських татар до корінних народів нашої держави, їх унікальною історичною та культурною ідентичністю, але й складними історичними реаліями їх розвитку, що включають в себе депортацію 1944 року, тривалий період перебування у вигнанні та подальшу репатріацію. Очевидним слід визнати, що ці історичні події не могли не позначитися на колективній правосвідомості кримських татар, сформувавши особливу динаміку сприйняття права, законності та соціальної відповідальності, що набуває вагомості значущості в умовах сучасної інтеграції кримських татар у правовий простір України, а також оцінки ефективності механізмів захисту прав корінних народів нашої держави, закріплених у нормах законодавства.

Невід'ємною ознакою сучасного цивілізованого суспільства є гарантовані та забезпечені на державному рівні можливості кожної особи реалізовувати належні їй громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права, а також захищати їх від неправомірних посягань. Саме тому чинне законодавство України закріплює права корінних народів нашої держави та їх гарантії, у тому числі право на збереження їх культурної ідентичності, рідної мови, традицій, а також на участь у прийнятті рішень на місцевому та національному рівнях. Формування правосвідомості кримськотатарського народу тісно пов'язане з реалізацією відповідних конституційних та законодавчих норм, а також з необхідністю дотримання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо забезпечення та захисту прав корінних народів, які проживають в Україні.

Соціокультурні та релігійні традиції кримських татар відіграють ключову роль у формуванні їх правосвідомості. Ісламська етика, сімейні звичаї, інші традиції, а також колективна пам'ять кримськотатарського народу, формують

соціальні моделі поведінки, які поступово адаптуються до сучасних правових та інших демократичних реалій розвитку України. Взаємодія етнічних правових уявлень з національною правовою системою, насамперед у контексті розвитку законодавства України у сфері освіти та культури, створює унікальний простір для вивчення механізмів правової соціалізації, в межах якої державно встановлені правові норми та етнічні культурні установки взаємно посилюють одне одного.

Розвиток України як правової держави, правова система якої інтегрується до Європейського Союзу та засновується на його цінностях, обумовлює необхідність дослідження правосвідомості кримських татар як особливої категорії соціального та юридичного знання. Адже правильне розуміння того, яким саме чином етнокультурні та історичні особливості народу взаємодіють з сучасним українським законодавством, надає можливість виявити механізми адаптації традиційних правових уявлень до вимог сучасної демократичної держави та підвищити ефективність функціонування правового порядку для корінних народів. Рівень сформованості правосвідомості кримських татар безпосередньо корелює з розвитком правової системи України, оскільки ефективна реалізація прав корінних народів, закріплених у нормах національного законодавства та міжнародного права, є одним із основних індикаторів зрілості правової держави та рівня соціальної інтеграції етнічних груп. Дослідження цих процесів надає можливість оцінити масштаби та характер впливу правової системи України не лише на формування правової культури та правосвідомості в поліетнічному українському суспільстві, але й на забезпечення дотримання соціальної справедливості в багатоманітному суспільному житті.

Незважаючи на тривалу історію існування та розвитку правових норм, які забезпечують права корінних народів та національних меншин, їх практичне значення та ефективність можуть бути належним чином забезпечені лише в умовах функціонування демократичних інститутів в правовій державі, заснованих на принципах свободи, рівності, справедливості та гуманізму, що є особливо важливим саме для кримських татар, правосвідомість яких у значній

мірі формувалася під впливом складних історичних реалій та численних обмежень їх прав і свобод. У зв'язку із цим, дослідження особливостей формування та розвитку правосвідомості кримських татар як одного з корінних народів України на сучасному етапі розвитку національної правової системи надає можливість виявити закономірності взаємодії традиційних соціальних норм з державно-правовими інститутами, а також оцінити рівень соціальної інтеграції українського суспільства та визначити напрями удосконалення внутрішнього законодавства з урахуванням прав та інтересів корінних народів.

Поряд з цим, особливої значущості зазначена проблематика набуває саме у контексті сучасних викликів розвитку України, зокрема в умовах безпрецедентної кризи міжнародного правопорядку та повномасштабної російсько-української війни, яка триває вже понад чотири роки. Адже саме в такі періоди відчутної гостроти набувають питання реалізації кримськими татарами належних їм як корінному народу прав, пов'язаних із забезпеченням їх культурної автономії та збереженням історичної пам'яті. Дослідження цих процесів у таких кризових реаліях надає можливість не лише виявити недоліки правового регулювання етнічних відносин в державі, але й визначити роль правосвідомості як чинника забезпечення соціальної стійкості та розвитку правової культури відповідного корінного народу.

Таким чином, вивчення особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу становить важливий науковий та практичний інтерес, оскільки дає змогу розкрити взаємозв'язок історико-культурного досвіду даного народу з сучасною правовою системою України, виявити механізми адаптації етнічної ідентичності до вимог держави, а також сприяти зміцненню правової культури та захисту прав корінних народів в умовах функціонування демократичної правової держави.

Проблематика правосвідомості, зокрема її сутнісних та функціональних характеристик, чинників формування та розвитку, взаємозв'язку з правовою культурою, у тому числі корінних народів, перебуває у просторі підвищеної уваги українських та зарубіжних вчених, причому як загальнотеоретичного, так і галузевого спрямування. Серед українських правознавців зазначена

проблематика ґрунтовно досліджувалася такими вченими, як: С. Бобровник, О. Богачова, Я. Богів, О. Богініч, О. Броневицька, Н. Бровко, Н. Волковицька, О. Гайворонський, Л. Герасіна, Т. Герасимів, В. Головченко, Р. Гринюк, С. Гусарєв, О. Данильян, О. Дзьобань, В. Демічева, Н. Дукач, О. Зайчук, Ю. Калиновський, Р. Калюжний, М. Кельман, Н. Клещенко, В. Ковальський, О. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Костицький, В. Котюк, Н. Кузнєцова, Н. Ларіна, С. Лисенков, Л. Луць, А. Луцький, Р. Луцький, О. Макєєва, Т. Мартинюк, Т. Міхайліна, В. Муж, О. Мурашин, М. Недюха, Н. Оніщенко, Т. Панченко, І. Панчук, Н. Пархоменко, О. Петришин, Ю. Петрончак, О. Пінська, Т. Подорожна, Г. Попадинець, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Д. Сніжко, Р. Стефанчук, С. Сунєгін, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, А. Ткачук, В. Толстенко, О. Устименко, М. Хаустова, М. Черкас, І. Шаравара, А. Шелих, Ю. Шемшученко, М. Штангерт, О. Щерба та ін.

Крім цього, істотне значення для формування теоретичного підґрунтя даного дослідження мали наукові праці зарубіжних вчених, зокрема, Ж.-Л. Бержеля, Р. Дворкіна, Д. Ллойда, Б. Мелькевіка, Д. Роулза, Г. Харта, Л. Фрідмена, Л. Фуллера та ін.

Філософську основу дослідження проблематики правосвідомості, зокрема чинників її формування та розвитку, становлять праці таких мислителів, як: Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Августин Аврелій, Тома Аквінський, Томас Гоббс, Гуго Гроцій, Джон Локк, Іммануїл Кант, Георг Гегель та інші.

Таким чином, висвітлення положень даної тематики, а саме особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, зумовлено потребами сучасного етапу трансформації правової системи України в умовах євроінтеграції та викликів сьогодення задля забезпечення охорони та захисту прав і свобод всіх народів та етносів, що проживають в Україні, формування справедливої правової політики та зміцнення соціальної гармонії та консолідації поліетнічного українського суспільства.

Вказані вище обставини обумовили вибір теми цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах планових науково-дослідних тем Інституту

держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації: РК0121U114449), «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний аналіз особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, визначення її ролі у функціонуванні правової системи України задля підвищення ефективності соціальної інтеграції українського суспільства, механізмів забезпечення прав людини та гармонізації міжетнічних відносин.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких основних завдань:

- простежити історичну еволюцію уявлень про правову свідомість як особливу форму суспільної свідомості;
- визначити методологію дослідження проблематики правосвідомості;
- з'ясувати сутнісні виміри прояву правосвідомості як чиннику розвитку правової системи, зокрема її структурні взаємозв'язки, та сформулювати авторське визначення цього поняття;
- розглянути соціокультурний контекст формування правосвідомості кримськотатарського народу з урахуванням сучасних особливостей його розвитку;
- проаналізувати специфіку правової ідеології як складової правосвідомості кримськотатарського народу;
- охарактеризувати особливості правової психології як складової правосвідомості кримськотатарського народу;
- визначити особливості прояву правосвідомості кримськотатарського народу у контексті розвитку сучасної правової системи України;
- проаналізувати вплив правосвідомості кримськотатарського народу на правотворчу діяльність в Україні;
- з'ясувати роль правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі формування, прояву та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу в контексті його взаємодії з правовою системою України.

Предметом дослідження є особливості формування та розвитку правової свідомості кримськотатарського народу.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження здійснювалося із застосуванням комплексного підходу до вивчення його предмета, що дало змогу всебічно розкрити теоретичні, методологічні та практичні аспекти досліджуваної проблематики. Такий підхід забезпечив цілісність наукового аналізу, дав можливість простежити взаємозв'язок окремих елементів предмета дослідження, виявити їх внутрішню логіку та значення для сучасної юридичної науки.

Для забезпечення достовірності й обґрунтованості отриманих результатів автором було використано систему методологічних принципів і наукових підходів, добір яких зумовлювався метою, завданнями та специфікою дисертації. Вона охоплювала філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, поєднання яких сприяло об'єктивному аналізу досліджуваних явищ, формулюванню аргументованих висновків і науково обґрунтованих рекомендацій.

Зокрема, діалектичний підхід використовувався на всіх етапах дослідження для розкриття, по-перше, ознак та функцій правосвідомості, а також чинників її формування та розвитку у правовій системі і, по-друге, розгляду правосвідомості кримськотатарського народу як одного з корінних народів України з точки зору взаємообумовленості та взаємозв'язку її структурних елементів – правової ідеології та правової психології (підрозділи 1.1., 1.3., 2.1., 2.2., 2.3., 3.1., 3.2., 3.3.); метафізичний підхід надав можливість осмислити сутнісні аспекти правосвідомості у контексті фундаментальних ціннісно-духовних засад її формування, здатних задавати ідеальний, трансцендентний стандарт телеологічного вектору її розвитку (підрозділи 1.3., 2.2., 2.3.).

Історичний метод використовувався насамперед під час аналізу еволюції наукової думки щодо розуміння поняття «правова свідомість» в контексті відповідних історичних епох (підрозділ 1.1.); системно-структурний метод був використаний, зокрема, при визначенні структури правосвідомості, особливостей взаємозв'язку та взаємодії правової ідеології та правової психології як компонентів правосвідомості кримськотатарського народу, а також при характеристиці специфіки її прояву у сучасній правовій системі України (підрозділи 1.3., 2.2., 2.3., 3.1.); формально-логічний метод надав можливість визначити основні ознаки правової свідомості, а також охарактеризувати її структурні елементи (підрозділи 1.3., 2.2., 2.3.); за допомогою функціонального методу були визначені особливості впливу правової свідомості кримськотатарського народу на розвиток правової системи України, зокрема на правотворчу діяльність, а також на забезпечення законності та правопорядку в Україні (підрозділи 3.1., 3.2., 3.3.); порівняльний метод використовувався при визначенні специфіки правосвідомості кримськотатарського народу, у тому числі впливу його культурних традицій на особливості сприйняття ним права (підрозділи 2.1., 2.2., 2.3., 3.1.); статистичний метод застосовувався при визначенні кількісних параметрів правотворчих ініціатив представників кримськотатарського народу у Верховній Раді України (підрозділ 3.2.); герменевтичний метод був застосований у зв'язку із необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць, навчальних матеріалів, а також окремих нормативно-правових актів, що дало можливість, зокрема, розкрити роль та значення правосвідомості кримськотатарського народу в умовах розвитку сучасної правової системи України (підрозділи 1.1., 1.2., 1.3., 2.1., 2.2., 2.3., 3.1., 3.2., 3.3.); методи моделювання та прогнозування використовувалися для забезпечення систематизації чинників, які впливають на формування правосвідомості кримськотатарського народу, виявлення взаємозв'язків між ними, а також при розробці рекомендацій щодо напрямів удосконалення правової політики щодо забезпечення прав корінних народів в Україні (підрозділи 2.1., 3.1., 3.2., 3.3.).

Загалом, дане дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, системності, детермінізму, плюралізму, а також комплексності та міждисциплінарності, які надали можливість врахувати всю повноту наявних теоретичних та емпіричних даних, необхідних для досягнення мети цієї дисертації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексних загальнотеоретичних досліджень особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу як одного з корінних народів України в контексті розвитку сучасної правової системи нашої держави.

Наукову новизну дослідження відображають такі найважливіші теоретичні узагальнення:

Уперше:

- концептуалізовано поняття «правова свідомість кримськотатарського народу», що включає в себе систему уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар як одного з корінних народів України, які історично формувалися та розвивалися під впливом визначених культурних чинників та історичних подій, характеризуються етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку;

- встановлено, що правосвідомість кримськотатарського народу є одним із важливих та необхідних чинників формування та реалізації правотворчої політики в Україні, а також утвердження законності та правопорядку в українському суспільстві в контексті сучасного політико-правового розвитку нашої держави, у тому числі тих викликів і загроз, які постали перед Україною та світовим співтовариством у зв'язку із безпрецедентною кризою міжнародного правопорядку, повномасштабною війною росії проти України та анексією рф частини української території;

- обґрунтовано необхідність забезпечення з боку держави пропорційності у задоволенні необхідних потреб всіх корінних народів та етнічних груп, які

проживають на її території, з метою утвердження високого рівня індивідуальної та колективної правосвідомості поліетнічного українського суспільства, що виступає важливою передумовою досягнення його внутрішньої інтеграції та консолідації;

- встановлено наявність фундаментального взаємозв'язку між правосвідомістю кримських татар на сучасному етапі її розвитку та їх правами як одного з корінних народів України, який проявляється у тому, що ефективна реалізація кримськими татарами гарантованих їм прав є запорукою підвищення рівня їх правосвідомості та подолання її відповідних деформацій, спричинених трагічними історичними подіями.

Удосконалено:

- наукові уявлення стосовно взаємозв'язку та взаємодії правової ідеології та правової психології як структурних елементів правосвідомості, а саме: правова ідеологія є більш глибоким структурним рівнем правосвідомості, на якому відбувається цілеспрямоване інтелектуально-вольове осягнення компонентів оточуючої правової дійсності, а правова психологія передбачає поверхневе, буденне сприйняття та усвідомлення державно-правових явищ здебільшого на емоційно-чуттєвому рівні, яке, водночас, може виступати відповідною основою для їх подальшого ідеологічного обґрунтування. При цьому може простежуватися і зворотній зв'язок впливу ідеологічної складової правосвідомості на її психологічну складову, оскільки цілеспрямоване та ґрунтовне вивчення державно-правової матерії надає відповідному суб'єкту нові знання, які здатні змінити його психологічне ставлення до неї;

- положення стосовно ролі та значення етнічного чиннику у формуванні правосвідомості, що залежить насамперед від умов життя конкретного народу, особливостей його історичного розвитку, існуючих соціальних та економічних відносин, форм влади тощо, які впливають на специфіку розуміння права та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності;

- перспективні напрями підвищення рівня правосвідомості громадян на індивідуальному та колективному рівнях, важливими складниками якого виступають морально-правове виховання та якісна соціогуманітарна освіта,

спеціальні психологічні та інші тренінги і курси, спрямовані на забезпечення формування якісного критичного мислення та протидію інформаційним маніпуляціям і фейкам, а також використання соціальних медіа з метою утвердження та поширення в суспільстві морально-правових цінностей, ідей людяності, взаємоповаги, патріотизму тощо.

Набули подальшого розвитку:

- змістовні аспекти правосвідомості як особливої сфери індивідуальної та колективної свідомості, що безпосередньо взаємопов'язана з іншими її складовими та за допомогою якої здійснюється розуміння, пояснення, обґрунтування та оцінка правових явищ і процесів з урахуванням системи домінуючих у певних координатах часу і простору правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів та настроїв, які покладаються в основу формування та реалізації цілей, форм, способів та результатів юридично значущої поведінки або діяльності індивідів у відповідному суспільстві;

- пропозиції щодо розробки інклюзивної правотворчої політики в Україні, яка повинна передбачати не лише визнання і захист прав корінних народів України, але й створення правових, організаційних та інших умов, які реально забезпечуватимуть рівність, справедливість та культурне різноманіття нашої держави;

- твердження про те, що правосвідомість кримських татар, засновуючись на їх унікальному історичному досвіді, культурній ідентичності та боротьбі за відновлення порушених прав та інтересів, справляє суттєвий вплив на процеси адаптації та інтеграції даного народу в українську державність, а також слугує не лише важливим індикатором відповідного рівня їх правової захищеності, але й ефективним інструментом формування законодавчих ініціатив, які відображають інтереси та потреби кримськотатарського населення;

- положення стосовно особливостей розвитку сучасної правосвідомості в умовах стрімкого поширення інформаційно-комунікативних технологій, які проявляється насамперед у тому, що наявність та широка розповсюдженість і доступність правової інформації, зокрема стосовно механізмів захисту прав і законних інтересів громадян, не означає автоматичного зростання відповідних

показників законності і правопорядку в суспільстві, у тому числі високого фактичного рівня їх гарантованості та захищеності, а також соціальної консолідації та солідарності.

Практичне значення отриманих результатів обумовлюється тим, що сформульовані у дисертації висновки і пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідній роботі – для подальшого вивчення проблематики правосвідомості, її структури та ознак, чинників формування та розвитку, взаємозв'язку з правовою культурою, у тому числі правосвідомості корінних народів та етнічних груп;

- у правотворчій діяльності – для удосконалення нормативно-правової бази, що регулює систему прав корінних народів та міжетнічні відносини в Україні;

- у процесі правозастосовної діяльності – для підвищення ефективності реалізації та захисту прав і законних інтересів корінних народів, у тому числі через відповідні механізми правозастосування;

- у навчальному процесі – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права» та «Філософія права», а також при підготовці відповідних тематичних підручників, навчальних посібників, їх розділів, навчально-методичних матеріалів із зазначених правових дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження було здійснено автором самостійно, усі положення та висновки, сформульовані в дисертації, обґрунтовані особистими авторськими розробками з використанням для аргументації положень праць інших вчених, на які є обов'язкове відповідне посилання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації були оприлюднені на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: II Міжнар. наук.-практ. конф. «Відкрита наука сучасності: Головна місія, напрями та інструменти, шлях та її розвиток» (12 квітня 2024 р., м. Вінниця, м. Відень, тези опубліковані); V Міжнар. наук.-практ. конф. «Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche» (м. Болонья, 26 квітня 2024 р., тези опубліковані);

VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique» (м. Париж, 20 вересня 2024 р., тези опубліковані); IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Scientific Researches and Methods of Their Carrying Out: World Experience and Domestic Realities» (19 квітня 2025 р., м. Вінниця, м. Відень, тези опубліковані); VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche» (м. Болонья, 6 червня 2025 р., тези опубліковані); IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Theoretical and empirical scientific research: concept and trends» (м. Оксфорд, 10 жовтня 2025 р., тези опубліковані).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 5 наукових статтях, які опубліковані у фахових виданнях з юридичних наук (категорія «Б»), та тезах 6 доповідей, опублікованих за результатами виступів на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначається метою і завданнями дослідження, дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на дев'ять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатку. **Загальний обсяг дисертації** – 253 сторінки, у тому числі список використаних джерел – 24 сторінки (224 найменувань).

Дисертація виконана та рекомендована до захисту у відділі теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

1.1. Генеза уявлень про правову свідомість: історична ретроспектива

Проблема наукового дослідження та з'ясування сутності феномену правосвідомості належить до числа найбільш важливих і концептуально значущих у сучасній юридичній науці. Це пояснюється тим, що правосвідомість є не лише однією з форм суспільної свідомості, а й важливим духовно-ідеологічним, ціннісним та регулятивним чинником, який безпосередньо впливає на сприйняття права, ставлення особи й суспільства до правових норм, законності, справедливості та діяльності державних інституцій.

Саме через правосвідомість відбувається усвідомлення соціальної цінності права, його ролі у впорядкуванні суспільних відносин, забезпеченні прав і свобод людини, підтриманні правопорядку та стабільності правової системи. Вона формує внутрішню готовність особи діяти відповідно до правових приписів, поважати права інших суб'єктів, виконувати юридичні обов'язки та сприймати право не лише як систему загальнообов'язкових норм, а як важливий інструмент досягнення суспільної злагоди, справедливості й безпеки.

У цьому контексті правосвідомість виступає необхідною передумовою ефективної реалізації права, оскільки саме від рівня її розвитку значною мірою залежить якість правозастосування, правомірна поведінка громадян, довіра до закону та держави, а також здатність правової системи виконувати свої основні завдання. Низький рівень правосвідомості, навпаки, може спричинити правовий нігілізм, байдужість до вимог закону, зниження авторитету права та ускладнення процесів утвердження правової держави.

Правосвідомість як юридична категорія має динамічний характер, вона змінюється та розвивається під впливом різних суспільних чинників та правової

реальності, набуває специфічних рис відповідно до тієї епохи, де вона формується. Відтак, у сучасних умовах необхідним є вивчення основних тенденцій становлення та розвитку уявлень про правову свідомість та з'ясування основних підходів до розуміння поняття «правова свідомість» в історичній ретроспективі.

Феномен правосвідомості досліджувався численними вченими та філософами протягом різних епох та періодів. Розуміння правосвідомості суспільства сучасними дослідниками суттєво відрізняється від розуміння їхніми попередниками.

На сучасному етапі державотворення, в умовах російсько-української війни та євроінтеграції України, формуються нові підходи до розуміння правосвідомості з урахуванням досвіду і політико-правових поглядів мислителів минулого. Поняття і сутність правової свідомості з давніх часів були предметом наукових пошуків та дискусій. Категорія «правова свідомість» завжди викликала особливу увагу з боку мислителів, філософів та вчених-правознавців в історії розвитку суспільства, що знайшло своє відображення у багатьох пам'ятках теорії, історії та філософії права, моралі, релігії, які увійшли до надбання світової історико-правової думки. Окремі аспекти становлення правової свідомості можна віднайти у роботах Конфуція, Аристотеля, Цицерона, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, І. Канта, М. Драгоманова, Б. Грінченка та інших. Наукові розвідки правосвідомості започатковані у наукових працях І. Ільїна, Б. Кістяківського, Л. Петражицького та ін. У радянські часи категорію правосвідомості досліджували переважно на основі синтезу правового позитивізму та марксизму, що знайшло своє відображення в роботах К. Бельського, Ю. Грошевого, І. Рябко, В. Сапуна, І. Фарбера, В. Щегорцова тощо.

Питання сутності правової свідомості, її ознак, структури та функцій, досліджуються також у працях сучасних відомих українських науковців, зокрема, В. Головченка, В. Бабкіна, С. Бобровник, В. Вовк, О. Зайчука, М. Козюбри, В. Копейчикова, М. Костицького, В. Котюка, О. Кресіна, А. Крижановського, С. Максимова, Є. Назаренка, В. Оксамитного, Н. Оніщенко,

Н. Пархоменко, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С. Станік, В. Тація, А. Токарської та інших.

Водночас, в межах цього підрозділу пропонуємо розглянути основні уявлення про правосвідомість в історичній ретроспективі відповідно до періодизації історико-правової спадщини. Погляди вчених-філософів про правову свідомість відображають еволюцію формування правосвідомості, її вплив на право, вплив законів на свідомість, що стало предметом аналізу мислителів античної епохи.

У добу Античного світу, як зауважує С. Хопта, античні філософи не застосовували поняття правосвідомості у його сучасному науковому трактуванні, низка ідей щодо взаємозв'язку свідомості людини та права була сформульована ще в межах античної філософсько-правової традиції. Давньогрецькі мислителі значну увагу приділяли дослідженню таких фундаментальних категорій, як моральність, справедливість, розум, закон і порядок, а також досліджували їх вплив на формування суспільних відносин та правового регулювання. В їхніх працях порушувалися питання співвідношення природних і позитивних засад права, взаємозв'язку права та моралі, а також проблеми первинності й вторинності правових явищ і соціально-правових феноменів, що заклало підґрунтя для подальшого розвитку теоретичних уявлень про правосвідомість [1, с. 24].

Погляди мислителів про закон у античних філософів пов'язані з державою, суспільством та етикою, з внутрішнім світом людини, моральністю. Основою таких підходів стали проблеми взаємозв'язку моральності та закону, які розглядалися Аристотелем та Платоном.

Так, Аристотель розглядав формування певного рівня правової свідомості громадян як одну з ключових передумов ефективного функціонування держави. На його думку, без належного сприйняття та усвідомлення права втрачається справжнє призначення як держави, так і закону, їх соціальна цінність і регулятивна роль у суспільстві. Філософ підкреслював, що закон має не лише встановлювати правила поведінки, а й сприяти вихованню добродішних, справедливих і законослухняних громадян. У цьому контексті одним із

найважливіших завдань законодавця він вважав моральне вдосконалення особистості, оскільки саме через право та належне виховання можливо формувати у людини чесноти, необхідні для гармонійного суспільного життя. Таким чином, у вченні Аристотеля право постає не лише як засіб регулювання суспільних відносин, а й як важливий інструмент формування правової культури та правосвідомості громадян.

Можливість зміни правосвідомості громадян під впливом державних діячів доволі часто згадується Аристотелем, у тому числі і у його праці «Нікомахова етика»: «Справжній державний муж теж, здається, найбільше піклується про чесноти, бо він прагне зробити громадян добрими і законослухняними» [2, с. 375].

Аристотель підкреслював нерозривний зв'язок між справедливістю та законністю, вважаючи, що право є втіленням політичної справедливості та основним регулятором суспільних відносин. На його думку, справедливість становить основу державного устрою, а право виступає критерієм її реалізації. Також важливе значення філософ надавав правовому вихованню, розглядаючи його як необхідну умову формування високого рівня правосвідомості громадян. Він вважав, що повага до права та законів є важливим чинником забезпечення стабільності й належного функціонування держави.

Європейська правова культура формувалася під значним впливом античних уявлень про закон, порядок і суспільну дисципліну. Давньоримські юристи утвердили розуміння права як важливої соціальної цінності, а античні мислителі, зокрема Піфагор, наголошували на необхідності внутрішньої поваги до законів, а не лише зовнішнього їх дотримання. Його послідовники розглядали анархію як одне з найнебезпечніших явищ, оскільки людина, на їхню думку, потребує належного керівництва, виховання та правового порядку. Подальший розвиток європейської правосвідомості був тісно пов'язаний із віднайденням у XI столітті Дигестів Юстиніана, які надали нового імпульсу рецепції римського права, розвитку юридичної науки та утвердженню права як основи цивілізованого суспільного життя.

Оригінальні тексти Дигестів дозволили європейським юристам отримати можливість максимально повно ознайомитися з поняттями та інститутами римського права, які на той час були значною мірою втрачені або викривлені у чинних правових документах. Дослідники становлення континентальної правосвідомості і правової науки зазначають, що кодекс Юстиніана став насправді для європейських юристів книгою, на якій була сформована європейська правосвідомість і виховано не одне покоління професійних юристів.

Таким чином, в епоху Античності правосвідомість характеризувалась інтеграцією права та морально-етичних уявлених, які відображали цілісне сприйняття людського життя та суспільства. В античних цивілізаціях, таких як грецька полісна культура і римська республіка, правосвідомість не обмежувалася формальними юридичними інститутами, а виступала як динамічна система цінностей, яка включала в себе уявлення про справедливість, обов'язок та суспільне благо. Вона проявлялась через особисте та колективне усвідомлення необхідності дотримання законів, співвідношення індивідуальних прав та інтересів з обов'язками перед суспільством та громадою, а також через сприйняття закону як засобу вираження розумного порядку і гармонії, які притаманні природі та суспільству. У вказаному контексті правосвідомість античності виконувала одночасно регулятивну і виховну функції, формуючи у громадян почуття відповідальності, моральної зрілості, та сприяючи їх активній участі у політичному житті [3, с. 30-70; 4, с. 20-43; 5, с. 29-40; 6, с. 45-51, 65-70].

У середньовічний період уявлення про правосвідомість формувалися переважно в межах теологічного світогляду, тому сама проблема правосвідомості ще не набула самостійного наукового значення. Водночас саме християнське Середньовіччя істотно змінило розуміння людиною власної природи, внутрішнього світу та духовного досвіду. Учені-теологи поступово зміщували увагу від пізнання лише зовнішньої дійсності до осмислення внутрішнього стану особи, її моральних переживань і духовного самовизначення. У цьому контексті особливе значення мають погляди

Блаженного Августина, який одним із перших чітко окреслив проблему свідомості як самосвідомості, тобто як здатності людини звертатися до власного внутрішнього світу й осмислювати зміст свого духовного досвіду.

На концепції політико-правової свідомості Середньовіччя найбільший вплив мало християнське вчення, яке стало джерелом індивідуальної моралі та внесло у відносини між людьми «дух християнської правосвідомості». Зокрема, основоположне значення в підході до права Блаженного Августина стають міркування про непорушний вічний закон, який походить від Бога, а також діє і в людських відносинах. Вічний закон є вираженням божественного розуму і волі, визначає природний порядок, а отже, природне право. Водночас, окрім природного, божественного закону існують й тимчасові, людські закони, які повинні узгоджуватися з вічним законом. Людським законам, на думку Блаженного Августина, слід підкорятися, але на практиці люди їх часто порушують, у зв'язку із чим приписи людського закону виконуються за допомогою політичного примусу і призначаються для тих, хто не здатний до добровільної моральної поведінки [4, с. 46-47].

Ще одним яскравим носієм ідей християнського вчення у період Середньовіччя був Фома Аквінський. Він формулює концепцію правління Божественного закону як прояв Божественного розуму і волі. Мислитель вважав, що людські закони потрібні лише тому, що люди гріховні і їх потрібно «направляти» страхом потенційного покарання. Його концепція відображає стан розвитку європейської правової свідомості XIII ст. У цей період закон перестає відігравати роль головного регулятора стосунків між людьми як у приватному, так і в соціально-політичному житті. У своїй праці «Сума теології» Фома Аквінський вибудовує ієрархію законів: вічне право, Божественне право, природне та позитивне право – наділяючи найвищою силою закон Божественної волі. При цьому позитивне право, на його думку, перешкоджає людям робити зло і забезпечує мир [7].

Отже, специфіка розуміння правосвідомості в епоху Середньовіччя проявлялась через синтез правових норм та релігійно-моральних уявлень, а ключовим орієнтиром її розвитку стало божественне право та християнська

мораль. В умовах феодального суспільства правосвідомість сприймалася не стільки як інструмент регулювання суспільних відносин, скільки як прояв духовної та соціальної гармонії, заснованої на ієрархічній структурі влади та підкоренні вищим принципам справедливості, закріпленим церквою та королівською владою. Формування правосвідомості у той час мало переважно виховний характер, у якому підкреслювалася необхідність дотримання заповідей Божих, моральних засад улаштування суспільного життя та феодальних обов'язків. На відміну від періоду Античності, в межах якого правосвідомість орієнтувалася переважно на раціональне осмислення права та громадянську активність, середньовічна правосвідомість характеризувалась трансцендентною легітимністю, інтеграцією релігійних норм у правову практику та акцентом на морально-етичній відповідності поведінки людини в суспільстві, що орієнтувало її здебільшого на дотримання правових приписів та морально-релігійних заборон, а не на активну участь у громадському та політичному житті.

У подальші історичні періоди розвиток правового мислення, зокрема в аспекті осмислення правосвідомості, дедалі більше орієнтувався на раціоналістичне пояснення права та суспільних явищ. На зміну середньовічним теологічним уявленням поступово приходили підходи, пов'язані з номіналізмом, редукціонізмом, атомістичним баченням світу та посиленням ролі людського розуму. Важливим чинником цих змін стала революція у природознавстві, яка згодом вплинула не лише на наукове пізнання, а й на загальний світогляд європейського суспільства. Унаслідок цього після XV століття в більшості країн Європи поступово відходить на другий план традиційне розуміння права через ідеал природного права – натурфілософського в античності та божественного в середньовіччі. Натомість дедалі більшого значення набуває ідея природного розуму як основи пізнання права, людини та суспільного порядку.

Боротьба проти теології, релігійної догматики і духовного диктату церкви, з одного боку, і необхідність формування основ світського юридичного світогляду – з іншого, визначили сутність розвитку прогресивної філософської і

політико-правової думки в Європі у XVII-XVIII століттях. Критика юриспруденції в цей період набула переважно філософського характеру, а тому закономірно, що правосвідомість прагнула визначити своє місце в пануючих філософських системах, сформувати фундаментальну світську ідеологію юриспруденції. Найбільш значущим результатом цих спроб стало формування школи природного права, у витоків якої стояв Г. Гроцій. Як і Аристотель, він поділяв право на природне і волевстановлене. Джерелом природного права або «права у власному розумінні слова» він вважав розумну природу людини як соціальної істоти, якій властиве прагнення до спокійного спілкування людини із собі подібними під керівництвом власного розуму. У середньовічний період правова свідомість формувалася під значним впливом права, релігійних догматів і міфологічних уявлень. Вона пов'язувалася з моральністю, порядністю та розумінням духу закону, що зумовлювало її суперечливий характер.

В епоху Відродження відбувся перехід від осмислення людини через категорію «душі» до категорій «мислення» та «свідомості». Вагомий внесок у розвиток уявлень про правосвідомість зробили І. Кант та Г. Гегель. Зокрема, І. Кант заклав теоретичні основи дослідження правосвідомості, сформулювавши її ключові філософсько-правові категорії та принципи. У «Лекціях з етики» І. Кант звертав увагу на те, що «вищим з-поміж усіх обов'язків є повага до права інших. Обов'язок людей полягає в тому, аби належно поважати право інших і як святиню цінувати його. В світі нема нічого святішого, аніж право інших людей. Це право водночас є недоторканим і непорушним» [8, с. 313].

Значний інтерес у вказаному контексті становить також наступна думка Г. Гегеля про право: «Тільки в державі досягається єдність об'єктивної свободи, тобто всезагальної волі і суб'єктивної свободи окремої особистості, яка в своїх діях керується законами і морально-етичними основоположеннями, що мають всезагальне значення» [8, с. 70]. Для Гегеля совість – «це змістовно наповнене поняття», тому він включає його в свою систему філософських поглядів. Приймаючи кантіанське розуміння моралі як внутрішньо детермінованої категорії, мислитель не заперечує значення індивідуальних переконань, однак

водночас не зводить їх до єдиного критерію визначення правильного й неправильного [9, с. 66-68].

У період Нового часу (XVII – кінець XIX ст.) відбувається раціоналізація правового мислення: поява ідеї природного права (Г. Гроцій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) та його розуміння як результату раціонального упорядкування суспільства; формування ідеї прав людини: виникнення концепту основних невід’ємних прав індивід; посилення інтересу до свобод (слова, совісті, власності, особистої недоторканності); формування індивідуалізації правової свідомості та зростання уваги до правового статусу особистості. Саме в цей період відбувається утвердження правової рівності як цінності, спостерігається критичне ставлення до абсолютизму: правосвідомість починає включати елементи протесту проти необмеженої державної влади, підтримуються ідеї конституціоналізму, поділу влади тощо. Вплив релігії на право та суспільне життя у цей період змінюється на світський, а право поступово відокремлюється від церковних догм; формується світська правова система. У XVII – XVIII ст. остаточно формується ідеалістичне розуміння свідомості, коли вона відокремлюється від матерії, оскільки існує сама по собі, незалежно від матеріального світу; свідомість має абсолютний характер та є підґрунтям для буття. В Новий час кардинально змінюється розуміння свідомості, що проявляється насамперед у відмові від її теологічного сприйняття та обґрунтування; правосвідомість в цей період розмежовувалася від світогляду та розглядалася як така, що залежить переважно від досвіду суб’єкта [3, с. 113-167; 4, с. 72-85, 127-133; 6, с. 122-132, 137-141, 205-208].

Таким чином, в епоху Нового часу правосвідомість прагне раціоналістично осмислювати право, ключовими положеннями якого стають ідеї природного права, особистої свободи та правової відповідальності особи перед державою. Розвиток буржуазних відносин, зростання значущості індивідуальних прав і свобод, а також формування централізованих держав, сприяло поступовому переходу від релігійно-морального до світського обґрунтування права та формалізованому сприйняттю закону. Правосвідомість у цей період розглядалася переважно крізь призму необхідності дотримання

правових норм, заснованих на раціональному розумінні справедливості, законності та соціальної відповідальності. При цьому індивідуальні права та інтереси починають набувати не менш важливого значення, ніж суспільні інтереси, а активна участь громадян у правовому житті суспільства стає не лише моральним обов'язком, але й складовою реалізації політичних прав. У порівнянні з періодом Античності та Середньовіччям, характерною особливістю правосвідомості Нового часу стає її нормативна та критично-рефлексивна спрямованість: вона починає виступати як засіб регулювання суспільних відносин, що спирається на раціональні принципи та юридичні гарантії, а не виключно на морально-релігійні правила або догми чи колективні цінності, що обумовлює формування активної громадянської позиції та відповідальності за дотримання закону.

Певна лібералізація суспільного життя наприкінці XIX — на початку XX сторіччя створила нові сприятливі умови для розвитку правової свідомості. В цей період ліберальна інтелігенція активізувала свою діяльність, а наукова правова свідомість досягла свого найвищого рівня розвитку за всю вітчизняну історію і була репрезентована працями таких видатних правників, як Б. О. Кістяківський, Л. І. Петражицький, Г. Ф. Шершеневич та ін. Саме завдяки зусиллям цих науковців у вітчизняній юриспруденції почали розвиватися певні тенденції, спрямовані на започаткування правових традицій, а також формуватися нове правове мислення і правосвідомість. Зокрема, у цей період більш чітко відбувається усвідомлення ідеї щодо правової свідомості суспільства як головного засобу створення належного правопорядку в державі.

Одним із перших науковців, хто почав розглядати правосвідомість, охоплюючи не лише міфологічні та релігійні світогляди, згідно з якими суспільний лад покликаний встановити космічний та природний порядок, а й психічний фактор, був Л. Петражицький, який продемонстрував взаємний вплив права та суспільної свідомості. Ці два явища в його працях взаємно формують одне одного, а результатом такого взаємовпливу є правосвідомість. Так, Л. Петражицький наголошував на соціально-класовому характері правосвідомості та її психологічному підґрунті. На його думку, правосвідомість

заможних селян відрізняється від пролетарської, селянської; правосвідомість селян є іншою, ніж правосвідомість міщан або аристократів: загалом, «кожна сім'я – це особливий правовий світ, кожен з учасників домашнього життя має свій особливий правовий стан у домінуючій у цій родині правовій психіці» [10, с. 770-782].

Більше того, феномен правосвідомості в усіх його аспектах знайшов відображення в сучасних дослідженнях у різних наукових галузях: психології, праві, соціології, філософії, педагогіці тощо. Вони виявили, що правосвідомість є однією з форм індивідуальної та суспільної свідомості; у широкому сенсі вона розуміється як сукупність переживань поведінки окремої особи або окремої групи людей у ситуаціях та відносинах правового регулювання. Це означає, що правосвідомість є суб'єктивним відображенням явищ правової реальності і ґрунтується на баченнях, уявленнях та правових положеннях, які втілюються в правові акти, та викликає певні почуття, емоції, ставлення та звички щодо виконання власних юридичних прав та обов'язків, а також сприйняття правомірної чи протиправної поведінки інших.

Психологічна теорія правосвідомості Л. Петражицького була розвинена у соціологічному напрямі Б. Кістяківським, який обґрунтував ідею про неможливість повного розуміння соціальної природи правосвідомості без виходу за межі її редукції до системи правових норм. На його переконання, правосвідомість є насамперед суспільним, а не суто індивідуальним явищем, що має складну структуру та динамічний характер. Дослідник підкреслював, що правосвідомість не зводиться до сукупності правових норм і не тотожна законосвідомості, оскільки охоплює значно ширший соціальний і процесуальний контекст їх формування та функціонування. У цьому зв'язку ним наголошувалося, що сутність правових норм полягає не лише у їх формальній цінності, а у постійному процесі їх створення, зміни та реалізації в суспільному житті, що й визначає процесуальний характер права та правосвідомості.

На думку Б. Кістяківського, правосвідомість повинна навчити народ розуміти свої права і вміти ними користуватися. Він підкреслював, що

неприпустимо виправдовувати низький рівень суспільної правосвідомості несприятливими умовами життя; очікувати, коли зникнуть причини нашої розбещеності – кожна особистість повинна усвідомити її причину і напружити силу своєї думки, волі й почуттів, аби звільнити свою свідомість від шкідливого впливу несприятливих умов [10, с. 817-829].

Радянський період розвитку уявлень про правосвідомість характеризувався такими особливостями: в СРСР мала місце крайня ідеологізація правової свідомості та абсолютна залежність органів правосуддя від партійно-державного апарату; правова ідеологія як структурний компонент правової свідомості фактично була вмонтована в політичну ідеологію комуністичної партії, яка одночасно була й ідеологією держави; радянські правознавці зробили певний внесок у розвиток марксистської правової ідеології, проте їх діяльність далеко не завжди можна охарактеризувати як її творче продовження, оскільки в цілому вони були позбавлені свободи наукової творчості і повинні були суворо йти у фарватері рішень партійних з'їздів і пленумів.

Грунтовно проблему правосвідомості досліджували радянські вчені. Зокрема, визначення цій категорії було надано П. Недбайлом, враховуючи соціалістичні погляди вченого. На його думку, «соціалістична правова свідомість – це сума поглядів, ідей, уявлень трудящих мас про соціалістичне право і законність, про право і законність експлуататорського суспільства, про розвиток і призначення діючого права в суспільному житті громадян та їх об'єднань, про практику здійснення правових норм і шляхів зміцнення соціалістичної законності, а також про ті вимоги, які повинні бути реалізовані в праві в інтересах народу» [11, с. 115].

Отже, у XIX–XX століттях правосвідомість починає осмислюватися як один із ключових елементів правової реальності та важлива складова індивідуальної свідомості людини. Вона розглядається поряд з іншими формами свідомості – політичною, моральною, естетичною – і водночас зберігає власну специфіку, оскільки безпосередньо пов'язана зі сприйняттям права, правових явищ і юридичної практики. Правосвідомість відображає

правову дійсність через систему юридичних знань, уявлень, переконань та оцінок чинного права, а також виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки особи у сфері юридично значущих відносин.

Після завершення визначального впливу марксистсько-ленінської теорії в юридичній науці та її поступового звільнення від ідеологічних штампів правосвідомість почала розглядатися як складне соціально-правове явище, детерміноване економічними умовами та політичною структурою суспільства, а також взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників правової реальності. У цьому контексті акцент змістився на розуміння права не лише як нормативної системи, а й як явища, що сприймається та інтерпретується індивідом у межах його власного соціального досвіду [12, с. 4].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття правосвідомість також зазнала суттєвих трансформацій, зумовлених глобальними соціально-політичними змінами, розвитком демократичних правових систем, посиленням ролі міжнародного права та зростанням значення прав людини. У другій половині ХХ століття спостерігається перехід від авторитарно-правової до демократично-правової моделі правосвідомості, що проявляється у зростанні ролі індивідуальних прав і свобод, формуванні громадянської ідентичності та участі населення в правотворчих процесах. Після Другої світової війни особливої ваги набули ідеї правового гуманізму, що знайшло відображення у створенні міжнародних інституцій (наприклад, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Суд з прав людини тощо) та кодифікації універсальних прав людини (зокрема, Загальна декларація прав людини 1948 року). У другій половині ХХ століття також відбувається поступова інституціоналізація правової культури в освіті, правовому вихованні та медіа. У цей період відчутна гуманізація права, яка проявилася, з-поміж іншого, у тому, що центр правосвідомості поступово зміщувався до пріоритету прав і свобод людини, а розвиток міжнародно-правових стандартів сприяв інтернаціоналізації правової свідомості: визнання універсальних правових цінностей у глобальному масштабі, зростання значення міжнародного права у внутрішніх правових системах тощо. Саме у цей період відбувається підвищення ролі громадянської

активності: громадяни активно беруть участь у правовому житті (волонтерство, правозахисна діяльність, петиції, судові позови тощо), розвивається критична та рефлексивна правосвідомість: усвідомлення недосконалості права, зростання соціальної критики щодо вибіркового правозастосування; присутній правовий плюралізм: співіснування офіційного, звичаєвого, релігійного та міжнародного права в одній правовій системі.

У сучасній вітчизняній юридичній науці велика увага приділяється комплексному дослідженню ролі правової свідомості у функціонуванні правової системи. Актуальній тематиці правосвідомості присвячені дослідження В. Бабкіна, Н. Бури, А. Зайця, О. Зайчука, О. Копиленка, В. Головченка, В. Зеніна, М. Козюбри, В. Копейчикова, М. Костицького, А. Крижанівського, В. Кудрявцева, Є. Назаренко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Семітка, В. Сіренка, Ю. Шемшученка та ін.

Як і в попередні історичні епохи, у сучасній науковій літературі досі не сформовано єдиного підходу до розуміння сутності правосвідомості. Попри різноманітність наукових позицій, більшість дослідників розглядає правосвідомість як сукупність ідей, поглядів, уявлень та оцінок щодо чинного або бажаного права. При цьому окремі автори акцентують увагу на процесі її формування, інші – на її практичному значенні для юридичної діяльності, правотворчості, правозастосування та правомірної поведінки.

Водночас таке трактування правосвідомості не можна вважати повним і вичерпним, оскільки воно переважно відображає лише її пізнавальний та оціночний аспекти. Поза належною увагою залишається найважливіша характеристика правосвідомості – її здатність впливати на внутрішнє ставлення особи до права, формувати правові переконання, визначати мотивацію поведінки та забезпечувати усвідомлене сприйняття права як соціальної цінності.

Так, професор П. Рабінович стверджував, що правосвідомість – «це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом» [13, с. 79-80]. На його думку, «це свідомість осіб, які входять до складу відповідних органів

держави, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту і форми правил поведінки, встановлених державою» [13, с. 79-80]. Також дослідник в своїй праці зазначає, що «правосвідомість притаманна не тільки «авторам» юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть «контактувати» з об'єктивним юридичним правом» [13, с. 79-80].

М. Кельман та О. Мурашин розглядають правосвідомість як одну з форм суспільної свідомості, що охоплює систему поглядів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення особи, соціальних груп і суспільства загалом до чинного або бажаного права, а також до пов'язаних із ним видів діяльності. Дослідники підкреслюють її значний вплив на організацію суспільного життя, що пояснюється включенням правосвідомості до механізму правового регулювання як важливого засобу впливу на суспільні відносини. При цьому специфічною рисою правосвідомості є її універсальна присутність на всіх стадіях правового регулювання, оскільки вона не обмежується жодним окремим етапом правового впливу, а пронизує весь процес функціонування права [14, с. 354–355].

Суттєво розвинула визначення категорії «правосвідомість» академік Н. Оніщенко, акцентуючи увагу щодо належності правосвідомості до суспільної. Вона зазначила, що «основою правосвідомості вважається усвідомлення людьми цінностей прав і свобод людини, оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям та спрямованість на зміни у правовому середовищі» [15, с. 245].

Наукова цінність наведених визначень правосвідомості полягає в тому, що, окрім фіксації ставлення індивідів до права, вони включають також діяльнісний компонент, пов'язаний із реалізацією правових уявлень у практиці. У цьому контексті правосвідомість перестає розглядатися як суто інтелектуально-ідеологічне утворення і виходить за межі «мертвої правової ілюзії», обмеженої лише системою поглядів, ідей та внутрішніх переконань без їх подальшого втілення в механізмі правового регулювання. Водночас психологічне дослідження правосвідомості здійснюється переважно в межах

юридичної та соціальної психології, що дозволяє комплексно аналізувати її як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях.

Як вже попередньо було встановлено, тривалий час правосвідомість розглядалася виключно всередині системи права. Незважаючи на це, загальнотеоретична юридична наука XXI століття так і не виробила єдиного підходу до розуміння правосвідомості. Наразі ж вона переміщується з категорії другорядних правових феноменів до відносно самостійного елементу правової реальності, інтегрує усі елементи правової системи, надає їй, власне, якостей системності та функціонального спрямування [16, с. 5].

З точки зору практичної складової актуальним є науковий доробок В. Демічевої, яка розуміє правосвідомість як «систему знань про історію становлення і розвиток права як соціального явища, його сучасний стан, а також сукупність правових оцінок і конкретних пропозицій про шляхи та способи вдосконалення і розвитку діючого права» [17, с. 5].

Ю. Петрончак справедливо зазначає, що «мікроісторичний період та соціополітична ситуація в державі диктує потребу застосування новітніх авторських підходів до дослідження цього складного правового явища» [18, с. 199].

У XXI столітті розвиток правосвідомості тісно пов'язаний із процесами глобалізації, цифровізації та інформаційної відкритості. Зокрема, в наш час сформувався феномен цифрової правосвідомості, що відображає здатність індивіда орієнтуватися в правових відносинах, пов'язаних із цифровими технологіями, кібербезпекою, захистом персональних даних тощо. Водночас, в умовах сьогодення також зростає роль критичної правосвідомості, що передбачає здатність до осмисленої оцінки дії права в умовах соціальної справедливості, легітимності влади та ефективності правових механізмів.

Однією з найбільш ґрунтовних сучасних наукових праць у зазначеній проблематиці є докторська дисертація Т. Михайліної, в якій сформульовано нові теоретико-правові підходи щодо визначення місця правосвідомості в доктринальній та праксеологічній моделі правової системи. Авторкою також розроблено концепцію вдосконалення функціонування правової реальності

шляхом використання інтегративного потенціалу правосвідомості як системоутворюючого чинника правового регулювання [19, с. 3].

На сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває роль права, правової освіти та правового просвітництва. Це зумовлено прагненням суспільства до утвердження загальноновизнаних європейських цінностей, серед яких важливе місце посідають свобода, справедливість, рівність, повага до людської гідності та забезпечення прав людини. Реальне втілення цих цінностей неможливе без належного розуміння права, усвідомлення змісту правових норм і готовності кожного члена суспільства діяти відповідно до них.

Водночас політичний та ідеологічний плюралізм створює умови для активнішої участі громадян у суспільно-політичному й правовому житті. Однак така участь може мати різні прояви: від конструктивної правової активності до правового нігілізму, байдужості до закону або правової пасивності. Саме тому актуальним є звернення до категорії правосвідомості, оскільки вона дає змогу глибше зрозуміти внутрішні мотиви правової поведінки громадян, їхнє ставлення до права, держави та правових інститутів.

У цьому контексті аналіз правосвідомості має важливе теоретичне й практичне значення, адже рівень її розвитку безпосередньо впливає на характер правової поведінки особи, ефективність реалізації правових норм і стан законності в суспільстві. Зрештою, саме сформована правосвідомість громадян є однією з необхідних передумов утвердження правової держави, розвитку демократичних інститутів і побудови зрілого громадянського суспільства в Україні.

М. Штангрет, О. Броневицька вивчали філософсько-правовий аспект правосвідомості правників, проте, незважаючи на ґрунтовний аналіз, їх висновки мали суто теоретичний характер і зводилися до формулювання дефініції правосвідомості правників з огляду на її ознаки, форми, функції [20].

У сучасних умовах правосвідомість виступає не лише основою правової поведінки особи, а й важливим чинником її підготовки до усвідомлення соціально необхідних, юридично значущих і ціннісно виправданих моделей

поведінки. Вона допомагає людині зрозуміти зміст правових вимог, оцінити власні дії з позиції права та сформувати внутрішню готовність діяти відповідно до правових норм.

Водночас правосвідомість не може розглядатися ізольовано від суспільного буття, оскільки саме соціальне середовище, рівень правової культури, стан законності, юридична практика та суспільні цінності впливають на її формування. Через це індивідуальна правосвідомість перебуває у тісному зв'язку із суспільною правосвідомістю, а їх взаємодія визначає характер ставлення людини до права, держави, правових інститутів, власних прав та обов'язків.

Отже, правосвідомість людини спрямована не лише на регулювання суспільних відносин, а й на підтримання цілісності, стабільності та правової впорядкованості суспільства. Правосвідомість можна розглядати як складну систему правових почуттів і емоцій, ідей та цінностей, поглядів та установок індивіда щодо правових норм, яка відображає ставлення індивіда та суспільства в цілому як до чинного права та юридичної практики, так і до прав і обов'язків громадян, а також до бажаних моделей правового розвитку та ідеальних правових конструкцій.

У філософсько-правовому вимірі феномен правосвідомості за Н. Бровко має міждисциплінарний характер, що зумовлює необхідність комплексного підходу до його аналізу в межах різних галузей гуманітарного знання [21, с. 80]. З нею згідна Т. С. Панченко, зазначаючи, що «правосвідомість – багатовимірний феномен, який розглядається на різних рівнях наукового знання» [22, с. 213].

Право знаходить своє вираження не лише в законах та інших офіційно визнаних державою письмових джерелах, а й у різноманітних проявах юридичного мислення, правової культури та правових цінностей, які впливають на прийняття юридично значущих рішень. У цьому сенсі право постає не тільки як система формально закріплених норм, а і як складне соціально-правове явище, що відображає рівень розвитку суспільства, його уявлення про справедливість, порядок і належну поведінку.

Правосвідомість формується як сукупність ідей, поглядів, уявлень, оцінок і почуттів щодо того, яким має бути право з позицій справедливості, доцільності, ефективності та відповідності загально визнаним суспільним цінностям. Вона охоплює не лише знання правових норм, а й внутрішнє ставлення особи до права, його змісту, призначення та практичного застосування. Саме тому правосвідомість поєднує пізнавальний і ціннісний аспекти, визначаючи, як людина розуміє право та наскільки вона готова сприймати його як необхідний регулятор суспільних відносин.

Сопільник Р. стверджує, що «правосвідомість – це знання права», звужуючи її розуміння до нормативного. Такий ракурс осмислення цієї категорії є властивим тим дослідникам, які вважають «правосвідомість» лише віддзеркаленням нормативно-правової системи, сукупністю знань про норми права норми, стверджуючу що вона є результатом пропаганди та знанням законодавства [23].

Правосвідомість відображає правову реальність, сформовану в конкретно-історичних умовах розвитку держави, та водночас справляє зворотний вплив на функціонування і динаміку всієї правової системи. Вона виступає активним елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, оскільки реалізація права можлива лише через поведінку суб'єктів, на яку безпосередньо впливає їхня правова свідомість. У цьому зв'язку правосвідомість присутня на всіх етапах правового регулювання, забезпечуючи його ефективність і соціальну дієвість [24, с. 247].

Так, О. Котюк вважає, що система права і законодавства є результатом функціонування суспільної правосвідомості та її суб'єктів, зокрема юридичної науки і народу, особливо в процесі проведення референдумів і загальнонародних обговорень законопроектів. Він підкреслює, що між суспільною правосвідомістю, системою права та законодавством існує тісний взаємозв'язок, оскільки суб'єкти правосвідомості повинні не лише знати, а й поважати чинну систему права і нормативно-правові акти, що її формують. Таким чином, суспільна правосвідомість є підґрунтям для творення права, а воно, у свою чергу, впливає на розвиток правосвідомості всіх суб'єктів

суспільних відносин [25]. Отже, можна зробити висновок про певну відповідність державного права в контексті соціологічного типу праворозуміння, суспільному рівневі правосвідомості.

Варто погодитися з Н. Ларіною та Д. Сніжко, що «українська держава протягом своєї більш ніж тридцятирічної незалежності намагається створити державні механізми «перезавантаження» суспільства у напрямі європейських принципів прав і свобод людини. Такі механізми мають бути спрямовані на формування правової свідомості та правової культури як в окремих громадян, так і в соціальних спільнотах, розвиваючи відповідні пріоритети соціально-правового розвитку та функціонування суспільства. У свою чергу, правова свідомість виступає не тільки інструментом впливу на людину і суспільство, а й є відображенням позитивної взаємодії влади та суспільства» [26, с. 15].

Останнім часом у дослідженні права та пов'язаних із ним явищ поширення набуває компетентнісний підхід, відповідно до якого ключовим результатом сучасної освіти є не лише засвоєння системи знань, а й формування та розвиток компетентностей у інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній та інформаційній сферах. У межах цього підходу правова компетентність юриста розглядається як інтегративна характеристика, що охоплює знання, уміння, навички, ціннісні орієнтації, особистісні установки та моделі професійної поведінки. Водночас підкреслюється, що обсяг правових знань у сучасних умовах є значним і динамічно змінним, тому для юристів важливішим є не механічне засвоєння всієї сукупності норм права, а формування здатності ефективно працювати з правовою інформацією. Особливого значення набуває набуття практичного досвіду вирішення юридичних ситуацій, розвиток навичок пошуку та застосування правових норм, а також формування ключових компетентностей, необхідних для ефективного розв'язання правових проблем у професійній діяльності [27, с. 74].

Водночас, М. Черкас, аналізуючи наукові доробки з питань правосвідомості, виокремлює наступні узагальнені її ознаки: «...по-перше, це форма (різновид) суспільної свідомості; по-друге, суб'єктами (носіями) правосвідомості є різноманітні суб'єкти права; по-третє, об'єктом

правосвідомості є ставлення людини до правових явищ, вираження індивідуальних та суспільних оцінок справедливості чи несправедливості законів, діяльності судових та правоохоронних органів тощо; по-четверте, вона є активним елементом системи правового регулювання, підставою для розвитку права та праворозуміння; по-п'яте, правосвідомість розглядається як специфічний засіб саморегуляції поведінки людей, впливаючи на їх правомірний вибір та ухвалення рішення щодо додержання або порушення правових норм» [28, с. 174].

Останніми роками трендом в науці є дослідження, які гуртуються на інформаційному підході. Серед показників правосвідомості, на яких акцентується Л. Макаренко, є правова освіченість особистості (обсяг і якість знань, розуміння принципів і норм права) [29, с. 25]. І. Шаравара звертає увагу на те, що «побудова правової держави без поліпшення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України є неможливою. У цій справі, безумовно, відіграє надзвичайну роль правляча політична еліта, адже саме на прикладі її представників певною мірою формується правосвідомість і правова культура наших людей» [30, с. 10]. При цьому вчена наголошує, що «інфантильність їх правосвідомості вкрай недопустима, тим більше, що від рішень політичних діячів залежать долі громадян, справи усього суспільства» [30, с. 10].

Аналізуючи емоційно-ціннісний компонент правосвідомості необхідно враховувати рівень та характер емоційно-психологічного ставлення індивіда до права, яке охоплює оцінку правової інформації та діяльності, стану правопорядку та функціонування правоохоронних органів. Такий підхід дає змогу комплексно охарактеризувати ставлення індивіда до правового середовища та визначити особливості його правових установок і ціннісних орієнтацій [31, с. 12].

Розглянемо далі структуру правової свідомості. Н. Волковицька розрізняє такі три її складові: «раціональну (загальне сприйняття та знання права); оціночну (оцінювання права і правової дійсності); вольову (активність щодо втілення норм права в правову реальність)» [32, с. 34].

Сучасний український фахівець у галузі філософії права Ю. Калиновський вважає, що правосвідомістю є сукупністю «...оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, особистості або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування, до правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку й комунікацію в юридично значущих інтерсуб'єктивістських ситуаціях... Константи та цінності правосвідомості є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [33, с. 26].

Дослідниця правосвідомості як фактора утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України, І. Панчук, переконана, що «правосвідомість як частина людської свідомості здатна разом із правом виступати регулятором правовідносин у суспільстві, а інколи, на певний період, виконувати цю роль самостійно. Така обставина, а також те, що правосвідомістю володіють усі без винятку індивіди, їх групи та суспільство в цілому, свідчить про важливість цього явища як фактора становлення та функціонування державного та суспільного устрою. Лише за умови глибокого вкорінення принципу верховенства права, ідеї прав і свобод людини у правосвідомість громадян, держава може стати по-справжньому демократичною та правовою. Формування ж громадянського суспільства прямо залежить від глибини усвідомлення його цінностей та прагнення до їх втілення з боку учасників такого суспільства. У зв'язку із цим виникає необхідність дослідити належний рівень розвитку індивідуальної та суспільної правосвідомості, який може стати фундаментом для становлення і розвитку державних та суспільних інститутів на засадах демократії» [34, с. 1].

З наведених вище доктринальних позицій сучасних науковців випливає, що особливості трансформації вітчизняної правосвідомості полягають у поступовому вирішенні проблем українського суспільства, що є наслідками радянського періоду нашої історії. Основними напрямками такої трансформації є, по-перше, виникнення національної єдності в контексті боротьби українського народу за демократичні цінності та свободу; по-друге, поява в

суспільстві поваги до прав людини та можливість їх відстоювати; по-третє, поступове подолання в українському суспільстві негативного ставлення до норм права, що неминуче призводить до зростання рівня правової свідомості.

Таким чином, правосвідомість на рубежі XX–XXI століть еволюціонує від пасивного сприйняття норм права до активної правової позиції особи, характеризується зростанням правової активності громадян, а також формуванням нових форм правової ідентичності в умовах глобального правового плюралізму. При цьому початок XXI століття ознаменував поступове усвідомлення прав і обов'язків у цифровому середовищі (право на захист персональних даних, цифрова безпека, кіберзлочини), що також впливає на змістовно-структурний аспект функціонування та розвитку сучасної правосвідомості.

Питанням деформованої правосвідомості як передумови протиправної поведінки присвячено дослідження В. Тимошенка, де зазначено, «що під такою поведінкою розуміються дії конкретної особи або групи, які відхиляються від загальноприйнятих норм у суспільстві, порушують заборонну або імперативну правову норму, є суспільно шкідливими або небезпечними для особистих (приватних) та суспільних інтересів, що охороняються законом, та загрожують безпеці інших людей. Така поведінка тягне за собою небажані наслідки для суб'єкта, насамперед юридичну відповідальність. Протиправна поведінка свідчить про наявність конфлікту між особою та суспільством, між індивідуальними та суспільними інтересами, підриває демократичні принципи суспільства та перешкоджає його прогресивному розвитку. Особа, яка демонструє протиправну поведінку, вважається злочинцем, а самі дії є правопорушеннями» [35, с. 28].

Отже, узагальнення наукових джерел дає підстави стверджувати, що дослідження проблематики правосвідомості розвивалося в кількох основних напрямках. Насамперед ідеться про соціально-філософське осмислення правосвідомості як особливої форми суспільної свідомості, а також про її соціологічне вивчення, спрямоване на з'ясування реального стану правових уявлень, оцінок і настанов у суспільстві. Важливе місце посідають і теоретико-

правові дослідження, у межах яких правосвідомість аналізується у зв'язку з правотворчістю, законністю, правозастосуванням, правовим вихованням та іншими складовими правового життя.

Окремого значення набувають підходи, що розглядають взаємозв'язок права і правосвідомості крізь призму синергетики, тобто як складну систему, здатну до розвитку, самоорганізації та змін під впливом соціальних процесів. Водночас самостійним напрямом залишається творче осмислення наукової спадщини відомих вітчизняних і зарубіжних учених, чиї ідеї сприяли поглибленню розуміння природи правосвідомості, її структури, функцій і ролі в суспільстві.

Правосвідомість завжди формується в межах конкретної історичної епохи та залежить від панівних у ній уявлень про право, справедливість, порядок і соціальну цінність правового регулювання. Саме тому вона відображає не абстрактну правову реальність, а таку дійсність, яку сприймають, осмислюють і оцінюють конкретні суб'єкти права. Водночас ці суб'єкти не лише існують у межах відповідної правової реальності, а й здатні впливати на неї, змінювати її зміст і спрямовувати подальший розвиток правового життя суспільства.

Таким чином, можемо підсумувати, що еволюція уявлень про правосвідомість від епохи Античності до сучасності демонструє поступове ускладнення та диференціацію цього феномена, який відображає динаміку співвідношення між індивідуальними правами, суспільними інтересами та інститутами влади. В межах Античності правосвідомість формувалася як інтегративна система морально-етичних та правових норм, орієнтованих на гармонію між особистістю та полісом, що сприяло розвитку раціонального осмислення права і активній участі громадян в управлінні суспільними справами. Зазначена раціональна та ціннісна основа заклала фундамент для усвідомлення права як засобу упорядкування суспільних відносин та формування справедливості, що зберігає актуальність і в сучасних правових системах.

В епоху Середньовіччя правосвідомість трансформується насамперед під впливом релігійних та феодальних інститутів, в межах яких верховенство

божественного права та моральних постулатів церкви визначає структуру правового мислення. Закони в державі сприймаються як прояв божественного порядку, а дотримання правових норм – як моральний обов'язок людини перед Богом і суспільством. Така інтеграція релігійної та правової регуляції формувала пасивно-регулятивну модель правосвідомості, що орієнтувалася на підкорення встановленій ієрархії.

У період Нового часу правосвідомість зазнає кардинальних змін, пов'язаних з раціоналізацією права, розвитком ідеї природних прав людини, особистої свободи та юридичної відповідальності. Перехід до світського характеру правової системи та зростання значення індивідуальних прав створили передумови для формування активної громадянської позиції, критичного відношення до влади та правової самосвідомості. Ці тенденції справили безпосередній вплив на сучасні принципи правової доктрини України, включаючи пріоритет конституційних прав людини, верховенство права та баланс публічних і приватних інтересів.

Відтак, історична еволюція правосвідомості справила вагомий вплив на сучасне розуміння права в Україні, оскільки сучасна національна правова доктрина поєднує традиції раціонального правового мислення, соціальної відповідальності та поваги до прав і свобод людини, що надає можливість поєднувати національні історичні особливості з універсальними принципами міжнародного права, забезпечуючи стійке функціонування правової держави та громадянського суспільства в Україні.

1.2. Методологічні засади дослідження правової свідомості

Правосвідомість має значний вплив на правове регулювання, формування громадянського суспільства та правової держави, а дослідженню її сутності та функціям науковці приділяють велику увагу, послуговуючись методологією юриспруденції. У сучасній юридичній доктрині сформовано широкий спектр загальнонаукових, філософських та спеціальних методів, що дозволяє краще дослідити особливості даного правового феномена. Пропонуємо розглянути

методологію дослідження правової свідомості, що дозволить пізнати особливості її функціонування в умовах сучасних викликів і загроз.

Методологічна основа юридичної науки, різноманіття та точність методів наукових досліджень у сфері права дозволяє науковцям знаходити нові шляхи пізнання правових явищ і процесів, що відносяться до сфери їх наукових інтересів. Обгрунтованою видається позиція Г. Лук'янової, яка наголошує про те, що в сучасних умовах методологія правових досліджень набуває особливого значення як важливий чинник суспільного розвитку та одна з фундаментальних проблем вітчизняної юридичної науки. Методологія пізнання права, спираючись на напрацювання попередніх теоретико-правових досліджень, забезпечує можливість більш глибокого та всебічного осмислення природи, сутності й закономірностей функціонування правових явищ. Завдяки використанню сучасного методологічного інструментарію створюються передумови для переосмислення традиційних наукових підходів, формування нових концепцій праворозуміння та вдосконалення теоретичних засад правового регулювання. У цьому контексті методологія виступає не лише засобом наукового пізнання права, а й важливим інструментом розвитку правової теорії та практики, сприяючи підвищенню ефективності реалізації права, його адаптації до сучасних суспільних викликів, а також подальшій трансформації та вдосконаленню правової системи [36, с. 33-34].

Основними завданнями сучасної методології є конкретизація методів дослідження соціальних процесів, відносин, явищ, які відповідають об'єкту наукового дослідження та формують систему методів дослідження конкретного суспільного процесу або явища, тобто дозволяють перейти від теоретичних узагальнень до практичних рекомендацій. У юридичній науці питання методологічних засад правової свідомості досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як С. Бобровник, О. Богініч, Ю. Ведерніков, С. Гусарев, В. Демічева, М. Кельман, В. Ковальський, В. Ковальчук, М. Козюбра, Д. Ллойд, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, О. Скрипнюк, С. Сливка, Т. Тарахонич, М. Черкас, Ю. Шемшученко та ін. Водночас, реалії сьогодення, зокрема безпрецедентна криза сучасного міжнародного правопорядку свідчать

про необхідність здійснення подальшого наукового осмислення методологічних засад формування та розвитку правосвідомості з урахуванням реалій та викликів сьогодення.

П. Рабінович під методологією розуміє «систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання під час вивчення державно-правових явищ» [37, с. 618].

Термін «методологія» походить від грецьких слів «methodos» – шлях пізнання, спосіб дослідження та «logos» – вчення, знання. У сучасній науковій літературі методологія розглядається як система принципів, підходів, методів і засобів організації та здійснення теоретичної й практичної діяльності людини. Вона визначає логіку наукового пошуку, забезпечує послідовність дослідницького процесу та створює підґрунтя для отримання об'єктивних і достовірних результатів. У науково-дослідній діяльності методологія виконує важливу пізнавальну та організаційну функцію, оскільки спрямовує процес вивчення явищ і процесів, забезпечує вибір адекватних методів дослідження та сприяє досягненню поставленої мети. Саме тому вона є невід'ємним складником будь-якого наукового дослідження, визначаючи його теоретичні засади, методичний інструментарій та загальну концепцію пізнання об'єкта дослідження.

Г. Лук'янова пропонує визначення широкого та вузького розуміння методології. Так, у широкому розумінні, зазначає вчена, методологія – «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише, власне, пізнання, але й виробництво. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження» [36, с. 33].

В умовах трансформації правової системи України, євроінтеграції, формування європейських цінностей, посилення ролі інститутів громадянського суспільства виникає потреба наукового обґрунтування методологічних засад дослідження правової свідомості, що формують основу для наукового аналізу цього явища як соціально-правового феномену. Нині правова свідомість є важливим чинником реалізації права та виявляє внутрішнє

ставлення особи, соціальних груп і суспільства в цілому до права, законності, справедливості. Методологічні засади дослідження правової свідомості включають сукупність підходів, принципів, методів і засобів, які забезпечують комплексне, системне та об'єктивне вивчення правової свідомості. Дослідження правової свідомості вимагає науково обґрунтованих підходів, які б дозволили розглядати її як багаторівневе, багатофункціональне явище, що формується під впливом правової, соціальної, політичної, культурної та психологічної реальностей. У зв'язку із цим, важливим є визначення сутності та змісту методологічних засад правосвідомості, які забезпечують системність і наукову обґрунтованість дослідження цього феномену.

Варто погодитися з Ю. Калиновським, який у своїй монографії «Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність» вказує на те, що дослідження правосвідомості має ознаки міждисциплінарності та ґрунтується на методах наук філософії, права, історії, психології. Методологічною основою є діалектичний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, комунікативно-дискурсивний, порівняльно-правовий, історичний підходи [38, с. 5].

Методологія в юридичній науці – це система принципів, підходів, методів та інструментів, що забезпечують наукове пізнання правових явищ. Методологічні засади дослідження правової свідомості спрямовані на розкриття її сутності, структури, функцій, чинників формування і прояву в суспільстві.

М. Козюбра, досліджуючи співвідношення понять методології права та методології правознавства, зазначає, що для права важливим є не тільки, а часом і не стільки, факт точного відображення у правових нормах матеріальної і духовної дійсності, скільки їх відповідність нагромадженим правовим цінностям та ступінь ефективності впливу цих норм на суспільні відносини, що ними регулюються [39, с. 25].

Методологія правових досліджень, підкреслюють Бехруз Х. та Мануїлова К. – це «не просто статистичний перелік методів, необхідних для ефективного проведення дослідження, але їх теоретичне обґрунтування – це методи, за

допомогою яких дослідник отримує юридично релевантну інформацію, аналізує, інтерпретує та застосовує її для вирішення проблем і представлення обґрунтованих результатів» [40, с. 535].

Дослідження правової свідомості вимагає поєднання філософського, соціологічного, психологічного та юридичного інструментарію, адже вона поєднує в собі як об'єктивні суспільні чинники, так і суб'єктивні переживання та установки особи. Методологічну основу наукового пошуку становить фундаментальна система гносеологічних принципів та вихідних концептуальних положень, які визначають вектор, характер та інструментальні межі всього дослідницького процесу. У правовій науці поширена думка про три види методології:

1. Філософська або фундаментальна методологія – система світоглядних загальних підходів і методів, які застосовуються для наукового пізнання суспільних явищ та процесів, що становлять базу для загальнонаукової та спеціально-наукової методології.

2. Загальнонаукова або міждисциплінарна методологія, яка застосовується в практично всіх галузях науки, ґрунтується на загальнонаукових принципах: історико-еволюційному, логіко-структурному, системному, моделювання та прогнозування тощо.

3. Спеціально-наукова методологія – інтегрована система пізнавальних засобів та інструментальних підходів, адаптованих до предметної сфери конкретної галузі знань, що виступає безпосереднім підґрунтям для розв'язання поставлених науково-практичних завдань [41, с. 42-43; 42; 43].

У межах наукового дослідження методологія виступає основою організації пізнавального процесу, оскільки поєднує систему принципів, підходів, форм і способів дослідницької діяльності. Її зміст охоплює фундаментальні та загальнонаукові принципи, які формують загальну теоретичну базу пізнання, конкретно-наукові принципи, властиві окремим галузям чи дисциплінам, а також спеціальні методи й техніки, за допомогою яких забезпечується розв'язання поставлених наукових завдань.

Проте, М. Костицький, Н. Кушакова-Костицька зазначають, що «методологій і методів, які використовують у юридичному пізнанні, може бути чимало. Ніхто з дослідників чи практиків не зобов'язаний дотримуватися «загальнообов'язкових», «рекомендованих» чи «незмінних» методологій і методів. У теоретичному пізнанні дослідник сам обирає теорію, вчення та методи, які він використовуватиме, або творить методологію самостійно» [44, с. 14].

Пропонуємо розглянути філософську або фундаментальну методологію дослідження правосвідомості. Філософське знання виступає концептуально-світоглядним орієнтиром у процесі пізнання правової свідомості. Позиціонуючись як вищий, фундаментальний рівень наукової методології, філософія визначає парадигмальні засади та стратегічні вектори дослідження соціально-правових процесів і явищ. Застосування філософсько-правового підходу дозволяє концептуалізувати правосвідомість як цілісне, інтегративне утворення, що характеризується специфічною внутрішньою структурою та закономірностями розвитку [45].

Наукові доробки протягом еволюції науки філософії дозволили обґрунтувати діалектичний метод пізнання, в основі якого закладені: зв'язок теоретичної гносеології та практики, принцип пізнаваності, взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього, детермінованості явищ, об'єктивного і суб'єктивного. Основними філософськими засадами був діалектичний підхід, що розглядає правову свідомість як динамічний, історично змінний феномен, що розвивається у взаємодії з правовою системою і суспільством. Історичний підхід враховує зміни правосвідомості в історичному контексті (наприклад, трансформація правосвідомості в умовах посттоталітарного суспільства). Антропологічний підхід робить акцент на людині як головного суб'єкта правосвідомості, з її внутрішніми переконаннями, потребами, мотивацією. Ціннісний підхід дозволяє аналізувати правову свідомість як сферу, що відображає уявлення про справедливість, свободу, гідність, обов'язок. З огляду на те, що правосвідомість є складним та динамічно змінюваним об'єктом наукового пізнання, методологія її дослідження, так само як і юриспруденція,

повинна еволюціонувати. При цьому поява нових і вдосконалення сучасних науково-юридичних методів обумовлена необхідністю точного й адекватного відображення всього розмаїття правової реальності [45, с. 30].

Метод є ключовим інструментом пізнавального відтворення сутності досліджуваного об'єкта в теоретичній системі знань. Його використання на науково обґрунтованих засадах гарантує об'єктивність та достовірність отриманих результатів. Конструктивну структуру методу формує логічно узгоджений комплекс вихідних принципів, правил, прийомів, способів та інструментів.

Важливим є застосування загальнонаукових методів пізнання у вивченні правової свідомості, які забезпечують логіку і послідовність наукового аналізу даного правового феномена. Шляхом застосування методів аналізу і синтезу відбувається розподіл правосвідомості на складові елементи (знання, оцінки, емоції) та узагальнення отриманих результатів. Метод аналізу надав змогу виокремити основні структурні елементи правосвідомості, а також дослідити їх сутнісні характеристики. Використовуючи методи індукції та дедукції постає можливість опрацювати характеристику окремих фактів правової поведінки до визначення загальних закономірностей правосвідомості особи, або навпаки: від теоретичних концепцій правосвідомості до конкретних прикладів правового життя. За допомогою системного підходу здійснюється розгляд правосвідомості як системи, що має внутрішню структуру і взаємодіє з іншими соціальними системами (мораль, релігія, політика). Методи формалізації і моделювання застосовуються для вивчення моделей, відображення типів правосвідомості, а також її змін під впливом різних чинників.

Також, варто розглянути спеціально-наукові методи дослідження правосвідомості. Ці методи дозволяють глибше зрозуміти внутрішню структуру правової свідомості та механізми її функціонування. Соціологічний метод дає можливість емпірично вивчати рівень правової свідомості через опитування, анкетування, інтерв'ювання, аналіз суспільної думки. Психологічний метод спрямований на дослідження психоемоційного компоненту правосвідомості (мотивації, ціннісні орієнтації, стереотипи, установки). Порівняльно-правовий

метод дозволяє здійснити порівняння правової свідомості в різних країнах, культурах, правових системах. Історико-правовий метод забезпечує вивчення трансформацій правової свідомості в різні історичні епохи (наприклад, дослідження етапів правового нігілізму, правового ідеалізму тощо). Формально-юридичний метод забезпечує аналіз норм права та їхнього впливу на формування правосвідомості (як зміст законів формує сприйняття права у громадян).

Цікавим та корисним для дослідження правосвідомості є міждисциплінарний підхід. Як відомо, правова свідомість є багатоаспектним явищем, тому її ефективне дослідження неможливе без інтеграції знань з різних наук. Так, юриспруденція забезпечує аналіз нормативної бази, юридичних понять, ролі права у суспільстві, досліджує, як юридичні норми впливають на правосвідомість індивіда та груп. Філософія вивчає онтологічні та аксіологічні засади правосвідомості, пояснює моральні основи правових уявлень, категорії справедливості, свободи, обов'язку. Психологія аналізує внутрішні механізми сприйняття права: установки, емоції, стереотипи, мотивації, досліджує вплив правового виховання, авторитетів, родинного середовища. Соціологія дає змогу емпірично вимірювати рівень правосвідомості в суспільстві, вивчає вплив соціальних груп, громадської думки, медіа. Культурологія пояснює, як правова свідомість формується під впливом традицій, ментальності, символів; аналізує правову культуру суспільства. Політологія досліджує вплив політичної системи, ідеологій, державної політики на правосвідомість; вивчає легітимність влади в очах громадян.

Перевагами міждисциплінарного підходу є те, що він забезпечує багатогранне дослідження правової свідомості; дає змогу врахувати об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) чинники її формування; підвищує прикладну цінність досліджень – для освіти, правоохоронної практики, державної політики. У сучасних умовах України, де суспільство перебуває у стані правової трансформації (реформи, війна, модернізація освіти), міждисциплінарний підхід дозволяє: пояснити зміну правових уявлень в умовах кризи довіри до держави; зрозуміти, як медіа формують уявлення про

справедливість; оцінити вплив правових реформ на громадську правосвідомість тощо. Комплексність і багатоаспектність правосвідомості зумовлює необхідність міждисциплінарних досліджень цього явища в різних галузях наукового знання. Саме тому правосвідомість є предметом наукового пошуку не лише у сфері теорії права, а й у філософії, психології, соціології та інших науках [46, с. 81].

Отже, міждисциплінарний підхід забезпечує цілісність і глибину дослідження правової свідомості. Саме завдяки інтеграції методів юриспруденції, філософії, соціології, психології та інших наук можна не лише теоретично осмислити це явище, а й розробити ефективні механізми правового виховання, формування правової культури та зміцнення верховенства права в суспільстві.

До ключових методологічних принципів дослідження правосвідомості належать: об'єктивність – урахування усіх аспектів правосвідомості без упередженості; комплексність – всебічний аналіз правосвідомості з урахуванням її взаємозв'язку з іншими соціальними феноменами; історизм – аналіз правосвідомості в контексті конкретного історичного періоду; конкретність – врахування специфіки правової культури певної країни, регіону, соціальної групи.

В юридичній літературі не існує єдиного визначення правової свідомості. Якщо розглядати еволюцію поглядів на правосвідомість в історичній ретроспективі, то можна навести такі визначення.

Правосвідомість – «сукупність поглядів, ідей, теорій, уявлень, почуттів людей (класів, суспільства, колективів) щодо права, діючого і бажаного» [47, с. 593].

Правосвідомість – «форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ» [48, с. 49].

Правосвідомість – «сукупність поглядів, ідей, які відображають ставлення окремих людей, соціальних груп до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним» [49, с. 220].

На думку А. Луцького, «правосвідомість – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку. Структура правосвідомості – сукупність її елементів та їх взаємозв'язків, що відображає внутрішню організацію цілісної системи, взаємодію утворюючих її компонентів. Virізнення структурних елементів правосвідомості не означає їх відокремленості, навпаки, будь-яка теоретична конструкція структури правосвідомості є результатом мисленнєвої діяльності автора та його методологічних уподобань, а на практиці всі її елементи взаємно пов'язані і не можуть існувати автономно, самотійно. Водночас, не слід ігнорувати відмінності, що між ними існують» [50, с. 52].

Для правової свідомості характерні такі риси:

1. Правосвідомість є одним з різновидів суспільної свідомості. У системі суспільної свідомості правосвідомість виокремлюється за своїм предметним спрямуванням, обмежуючи пізнавальний вектор межами правової реальності. Вона функціонує у нерозривному полісистемному взаємозв'язку з політичною та моральною свідомістю, де взаємна дифузія цих форм визначає цілісність сприйняття державно-правових процесів. Окреслюючись як самотійний феномен зі специфічним інструментарієм і функціями, правосвідомість набуває ролі фундаментального світоглядного базису, становлення якого безпосередньо зумовлене та стимульоване вектором розвитку демократичної, правової держави [51, с. 784].

2. Носіями правосвідомості виступають різноманітні суб'єкти права, зокрема особа, громадські об'єднання, політичні партії, органи державної влади та місцевого самоврядування, посадові особи, юристи-практики, а також суспільство загалом. У правосвідомості відображається ставлення цих суб'єктів до права, законодавства, юридичної практики, власної поведінки та діяльності інших учасників правовідносин, а також здійснюється їх оцінка з позицій правових цінностей і норм. Правосвідомість є важливим елементом правової системи, оскільки проявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання – від правотворчості та правореалізації до правозастосування й

охорони права. Завдяки цьому вона істотно впливає на функціонування та розвиток практично всіх складових правової системи, визначаючи ефективність правового впливу на суспільні відносини та рівень правової культури в суспільстві [51, с. 784].

3. Об'єктом правосвідомості є право в усіх формах його прояву: правові норми, правовідносини, правова поведінка, юридична діяльність і практика реалізації права. Через їх сприйняття та оцінку формується ставлення суб'єкта до правової дійсності. Водночас правосвідомість охоплює не лише чинне право, а й оцінку правового досвіду минулого та уявлення про бажаний розвиток права в майбутньому, виконуючи тим самим відображальну і прогностичну функції [51, с. 785]

4. Правосвідомість виступає одним із ключових чинників формування та розвитку праворозуміння. Право, що об'єктивно формується відповідно до існуючих суспільних відносин і суперечливих уявлень щодо їх регулювання, не може бути абсолютно досконалим. У його змісті неминуче виникають прогалини та внутрішні суперечності, що зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання [51, с. 785].

5. Правосвідомість можна розглядати як механізм саморегуляції поведінки та діяльності суб'єктів права. Вона забезпечує орієнтацію у правових ситуаціях, сприяє вибору правомірної моделі поведінки та прийняттю юридично значущих рішень щодо дотримання або порушення правових норм [52, с. 533-534].

Критичне осмислення права та практики його реалізації дає змогу своєчасно виявляти недоліки правового регулювання й формувати пропозиції щодо оновлення окремих норм, інститутів або цілих галузей права. Особливо важливим це стає в періоди суспільних трансформацій, коли чинне законодавство може не відповідати новим соціальним, економічним і державотворчим потребам. У цьому процесі правосвідомість виступає особливою формою суспільної свідомості, що відображає чинну правову дійсність, правовий досвід минулого та уявлення про бажані правові явища,

водночас впливаючи на поведінку людей і спрямовуючи розвиток правового життя суспільства.

Ознаки правосвідомості доцільно поділяти на дві групи: загальні, що характеризують її як різновид суспільної свідомості, та специфічні, притаманні безпосередньо правовій свідомості. До загальних ознак належить те, що об'єктом правосвідомості, як і інших форм суспільної свідомості, є суспільне буття; вона відображає його у формі ідей і психологічних переживань, а її структура є подібною до інших видів свідомості; носіями виступають соціальні суб'єкти. Специфічні ознаки полягають у наявності власного предмета відображення – правової дійсності, а також у використанні характерного понятійного апарату (права і обов'язки, законність, правопорядок, правовідносини тощо). Правосвідомість також є важливим чинником праворозуміння, правотворення та реалізації права і виконує регулятивну функцію, орієнтуючи поведінку особи на дотримання юридичних норм.

За таких умов виникає потреба в переосмисленні змісту права, його сутності та соціального призначення. Результатом такого наукового пошуку стало формування різних правових теорій і концепцій, які згодом оформилися в окремі школи права – природно-правову, історичну, позитивістську, класову, психологічну та інші. Кожна з них використовувала власний методологічний інструментарій для пізнання права, по-різному пояснювала його природу, роль у суспільстві та критерії оцінювання. У цьому контексті правосвідомість на окремих етапах суспільного розвитку може набувати особливого значення, оскільки здатна виступати не лише способом сприйняття й оцінки права, а й однією з форм його реального існування.

Важливе значення для розкриття сутності правосвідомості та з'ясування її змісту має аналіз внутрішньої структури цього явища. Правосвідомість за своєю природою є складним і системним правовим феноменом, який охоплює різні елементи духовного, інтелектуального та емоційного сприйняття права. До її змісту належать правові ідеї, теорії, концепції, почуття, емоції, настрої та установки, які у своїй сукупності формують цілісне ставлення особи й суспільства до правової дійсності. Відповідно до структурного підходу,

зазначені елементи логічно поєднуються та реалізуються в двох напрямках – правовій психології та правовій ідеології.

Правова психологія охоплює сукупність емоційних реакцій, почуттів, настроїв і переживань, що виникають у людини або соціальної групи у зв'язку з правом та окремими правовими явищами. Вона проявляється, зокрема, у почутті справедливості, повазі до прав і свобод людини, байдужості до проявів беззаконня, страху перед юридичною відповідальністю або емоційній реакції на судові рішення. Такі прояви свідчать про безпосереднє емоційне ставлення суб'єктів до права, його дії та результатів правозастосування. В загальному сенсі правова психологія є найбільш поширеною, стихійною та несистематизованою формою сприйняття права, притаманною різним суб'єктам у різному ступені. Вона може формуватися щодо будь-яких правових явищ і відображає первинний рівень їх емоційно-психологічного осмислення.

Правову психологію не можна розглядати як другорядний або малозначущий елемент правосвідомості, оскільки вона безпосередньо впливає на сприйняття права, державної політики та правових реформ. Ігнорування настроїв, емоційних реакцій, очікувань і переживань населення чи окремих осіб у процесі формування та реалізації правової політики держави може спричинити опір відповідним змінам – як у пасивній, так і в активній формі. Особливість правової психології полягає також у тому, що вона охоплює елементи несвідомого, зокрема інтуїцію, психологічний афект, звички та інші психічні явища, які виникають під впливом зовнішніх обставин, але не завжди усвідомлюються людиною. Попри це, саме такі чинники можуть істотно впливати на формування різних поведінкових форм суб'єкта – правомірної та протиправної.

У структурі правової психології виокремлюють сталі елементи – правові стереотипи, традиції та звички, а також динамічні – настрої, почуття й емоційні переживання. Крім того, до її складу відносять пізнавальні (емпіричні правові знання, уявлення, погляди) та емоційні (правові емоції, почуття і настрої) компоненти, що у сукупності відображають особливості сприйняття права на психологічному рівні [53, с. 53].

Правова ідеологія становить систему ідей, принципів, теорій і концепцій, за допомогою яких правова дійсність осмислюється, пояснюється та оцінюється в узагальненій і впорядкованій формі. На відміну від емоційного чи стихійного сприйняття права, правова ідеологія передбачає цілеспрямоване наукове, зокрема філософське, розуміння права як цілісного соціально-правового явища, що має самостійну цінність і значення для суспільного розвитку. Її проявом є природно-правові, позитивістські, класові та інші теорії права, а також сучасні наукові підходи, які формують уявлення про сутність, призначення та перспективи розвитку права.

Правова ідеологія відображає інтереси великих соціальних груп (класових, професійних, релігійних, етнічних), однак конкретні концепції формуються окремими науковцями. Прикладом є використання в СРСР марксистсько-ленінської ідеології та сучасне українське державотворення, що спирається на концепцію демократичної, соціальної, правової держави, закріплену в Конституції України.

На відміну від правової психології, яка має стихійний, емоційний і поверховий характер та формується на основі щоденного досвіду, правова ідеологія є раціоналізованою системою знань про право. Вона спрямована на розкриття сутності та закономірностей правових явищ і формується на основі наукових досліджень, юридичної літератури та юридичної практики [53, с. 400-401].

До формування правової ідеології в демократичній правовій державі висувається низка ключових вимог. Вона має ґрунтуватися на пріоритеті загальнолюдських цінностей, зокрема верховенства права, демократії та прав і свобод людини і громадянина. Крім того, правова ідеологія повинна базуватися на критичному осмисленні вітчизняного й зарубіжного досвіду, а також враховувати сучасні наукові підходи до розуміння правових явищ. Важливою умовою є також узгодження інтересів особи, суспільства і держави з визнанням людини та її прав найвищою соціальною цінністю та орієнтацією на досягнення соціального й політичного компромісу [52, с. 536].

Третій елемент правової свідомості, який виокремлюється окремими вченими, є правова поведінка. На думку Ю. Ведернікова, «правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка являє собою процес перетворення норм права у реальну правову поведінку. У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: мотиви правової поведінки; правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості» [54, с. 199].

У структурі правосвідомості поведінковий елемент посідає особливе місце, оскільки саме він поєднує раціональне осмислення права з емоційним ставленням до нього. Через цей елемент практично виявляються психологічні та ідеологічні складові правосвідомості, адже правові уявлення, оцінки й переконання набувають реального значення лише тоді, коли впливають на поведінку суб'єкта. Така поведінка може виражатися як у конкретних діях чи вчинках, що змінюють характер суспільних відносин, так і в бездіяльності, яка свідчить про утримання особи від юридично значущої активності.

Перед зовнішнім проявом правової поведінки у формі правового вчинку в правосвідомості суб'єкта формується правова настанова та відповідний мотив поведінки. Виникнення правової установки передбачає обізнаність із нормою права, розуміння її змісту та оцінку ступеня її схвалення. Крім того, важливими є ставлення до прав інших осіб, емоційне переживання щодо дії норми права та сформована готовність до її реалізації в поведінці. [52, с. 464-465]. Складові правосвідомості перебувають у тісному взаємозв'язку й не можуть розглядатися ізольовано одна від одної, оскільки у реальному правовому житті вони виявляються як єдине ціле. Саме завдяки їхній взаємодії у людини формуються правові знання, уявлення, оцінки та відповідні моделі поведінки. Через компоненти правосвідомості особа сприймає й аналізує норми права, визначає своє ставлення до них і співвідносить їхній зміст із власними переконаннями, цінностями та життєвими орієнтирами.

За глибиною відображення, вважає А. Дем'яненко, правосвідомість поділяється на: «1) наукову (доктринальну) – найбільш адекватно відображає фактичний стан справ у правовій сфері, оскільки про правову систему

кваліфіковано судять учені, наводячи аргументи, статистику, обґрунтування; 2) професійну, близьку до наукової. Це судження про право юристів (суддів, прокурорів, тобто фахівців з вищою спеціальною освітою). Цінність їхніх думок – у доказовості, компетентності, переконливості; 3) звичайну (первинний рівень правосвідомості) – знання суб'єкта про право формуються під впливом повсякденного життя й діяльності, спілкування з оточенням, одержуваної інформації. Водночас виробляються правові звички, суб'єкт дотримується законів, бо так вихований» [55, с. 205].

Внутрішня будова правосвідомості розкривається через поєднання кількох ключових компонентів, кожен із яких виконує власну роль у сприйнятті, оцінці та реалізації права. До них належить правова ідеологія, що відображає систематизовані наукові погляди, правові ідеї, принципи, потреби та інтереси суспільства, окремих соціальних груп чи класів. Важливе місце посідає також правова психологія, яка охоплює правові почуття, емоції, настрої, ціннісні орієнтації, бажання та переживання, властиві як суспільству загалом, так і певним соціальним спільнотам. Завершальним компонентом є правова поведінка, через яку правові уявлення та оцінки набувають практичного вираження у діях або бездіяльності суб'єктів, що мають юридичне значення та можуть спричинити відповідні правові наслідки.

Залежно від характеру діяльності носіїв правосвідомість можна поділити на кілька основних видів. Насамперед виокремлюється професійно-юридична правосвідомість, яка властива особам, безпосередньо пов'язаним із юридичною діяльністю, і охоплює практично-юридичний рівень, характерний для суддів, прокурорів, юрисконсультів та інших правників-практиків, а також науково-юридичний рівень, притаманний науковцям, дослідникам і викладачам юридичних закладів освіти. Окремо виділяється професійна неюридична правосвідомість, що формується у представників інших сфер діяльності, зокрема керівників підприємств, підприємців, лікарів тощо. Поряд із цим існує непрофесійна, або буденна, правосвідомість, яка характерна для пересічних громадян і формується на основі їхнього повсякденного правового досвіду.

Правосвідомість у змістовному вимірі охоплює не лише знання про право, а й оцінне та психологічне ставлення особи до правової дійсності. Правові знання передбачають обізнаність із законодавством, змістом правових норм, призначенням правового регулювання та діяльністю правозастосовних і правоохоронних органів, проте їх наявність сама по собі ще не свідчить про високий рівень правосвідомості без розуміння сутності права, його цілей і соціального значення. Правові оцінки виражають ставлення особи до законодавства, власних дій і поведінки інших осіб з позицій законності, справедливості та правомірності. Правові установки формують внутрішню готовність суб'єкта до певної моделі поведінки у сфері правового регулювання, завдяки чому правосвідомість набуває практичного значення в реальному правовому житті.

За суб'єктами правосвідомості виділяють: індивідуальну та колективну правосвідомість (загальнонаціональну; національну; класову; групову).

За способом відображення правосвідомість проявляється у різних формах. До них належать поняття про правові явища (наприклад, поняття держави), а також правові погляди, що відображають ставлення до окремих правових проблем, зокрема причин правопорушень. Крім того, у структурі правосвідомості виокремлюють правові уявлення (наприклад, образ судді) та правові почуття, такі як відчуття справедливості чи особистої відповідальності за виконання договірних зобов'язань.

У дослідженні правосвідомості важливу роль виконує також функціональний підхід, застосування якого надає можливість виокремити функції даного правового феномена. Його сутність полягає у виокремленні елементів взаємодій різноманітних суб'єктів або складових і визначенні їх місця та значення (функцій). У тому або іншому вигляді функціональний підхід був присутній у всіх концепціях, в яких суспільство розглядалося системно. Саме тому пропонуємо розглянути функціональний підхід у вивченні правосвідомості та виокремити її функції.

У наукових юридичних джерелах виокремлюють різні функції правосвідомості особи. Відповідно до інформаційного та діяльнісного підходів

до них відносять функції відображення, пізнання і правового мислення, а також оціночну, орієнтаційну та регулятивну функції. Окрім цього, виділяють праксеологічну, прогностичну, моделюючу, конструктивну і деструктивну, цілеспрямовуючу, евристичну, мотиваційну, комунікативну та трансформаційну функції. За структурним підходом правосвідомості також притаманні емоційні, інтелектуальні, вольові та інші функціональні прояви.

Також існують різні підходи до визначення функцій правової свідомості, що вимагає ретельного аналізу здобутків науки загальна теорія права, в яких досліджено сутність функцій та їх роль у регулюванні суспільних відносин. Зокрема, актуальною є класифікація функцій правосвідомості В. Демічевої, а саме: пізнавальна (правосвідомість відображає і пізнає правові явища у формі юридичних знань, які оформлюються в поняття, принципи, визначення); оцінювальна (правосвідомість не тільки відображає правові явища і процеси, але і формує відношення до них у формі переваг і оцінок); регулятивна (правосвідомість сприяє формуванню певних реакцій індивіда, які знаходять вираз у правомірній чи протиправній поведінці); прогностична (правосвідомість сприяє передбаченню певних деформацій в системі ціннісних орієнтацій); правоутворююча (правосвідомість відображає відносно самостійну сферу юридичної практики й активного прояву в цій сфері правосвідомості); функція розвитку правової науки (правосвідомість виступає засобом підвищення наукового управління суспільством, необхідною передумовою теоретичного і практичного вирішення проблем, пов'язаних з правом, правовою культурою [17, с. 10].

Варто підкреслити, що кількість класифікацій функцій правосвідомості може залежати від того, які саме структурні аспекти цього явища беруться за основу аналізу. Найбільш обґрунтованим видається підхід, що спирається на структуру правосвідомості та враховує особливості відображення нею правової дійсності. Саме в такому вимірі найповніше розкриваються характерні властивості як суспільної свідомості загалом, так і правосвідомості зокрема: здатність сприймати й осмислювати інформацію про навколишній світ,

оцінювати правові явища та впливати на їх зміну відповідно до суспільних потреб, цінностей та ідеалів.

На основі узагальнення наукових підходів до розуміння функцій правосвідомості можна виокремити кілька її основних функцій. Насамперед ідеться про пізнавальну, або інформаційно-когнітивну, функцію, яка забезпечує засвоєння особою знань про право, правову дійсність, нормативно-правові акти, зміст юридичних норм та можливості правового регулювання. Саме завдяки цій функції формується належний рівень правової обізнаності, виникають правові ідеї, теорії та концепції, а суб'єкти правосвідомості набувають здатності орієнтуватися у правовій сфері.

Важливе значення має також оцінювальна, або ціннісно-нормативна, функція правосвідомості. Вона полягає у здатності особи оцінювати право, законодавство, власну поведінку та дії інших суб'єктів з позицій законності, справедливості, правомірності й соціальної цінності. Засвоєні права та обов'язки поступово стають складовою ціннісного світогляду особи, формують її правову орієнтацію, внутрішні переконання, установки та навички правомірної поведінки.

Регулятивна функція правосвідомості виявляється в її здатності впливати на поведінку особи та забезпечувати її відповідність правовим приписам. Через правові знання, оцінки, мотиви, почуття й установки право впливає на суспільні відносини, спрямовуючи поведінку суб'єктів відповідно до правових дозволів, заборон і обов'язків. У цьому аспекті правосвідомість виступає важливим механізмом узгодження індивідуальної поведінки з вимогами права, принципами верховенства права та гуманізму.

Окремо слід виділити правоутворюючу функцію, оскільки правосвідомість не лише відображає правову дійсність, а й бере участь у формуванні самого права. Вона знаходить своє зовнішнє вираження й закріплення у нормативно-правових актах, які відображають рівень правового мислення суспільства та правотворчих органів держави. У цьому сенсі право можна розглядати як одну з форм об'єктивації суспільної та професійної правосвідомості.

Не менш важливою є правосоціалізаційна функція, що забезпечує включення особи в систему правових відносин шляхом засвоєння правової культури суспільства. Її значення полягає в тому, що правомірна поведінка поступово перестає бути лише результатом зовнішнього примусу й перетворюється на свідомий вибір особи, заснований на внутрішніх переконаннях, повазі до права та розумінні його соціальної цінності.

Значення правосвідомості найповніше розкривається через її функціональний вплив на поведінку людини у правовій сфері. Саме функції правосвідомості орієнтують особу на дотримання соціально-правових цінностей, підтримку демократичних принципів, зміцнення законності та правопорядку. Водночас правосвідомість сприяє гармонійному розвитку суспільства й особистості, збереженню духовних цінностей у сфері права, їх передачі майбутнім поколінням, а також подоланню проявів правового нігілізму. У практичному вимірі цей процес забезпечується через взаємодію правових знань, правових оцінок і правових настанов, які формують внутрішню основу правомірної поведінки особи.

Крім цього, в межах сучасного правознавства все більше уваги приділяється також ціннісному (аксіологічному) підходу до осмислення правової свідомості. Такий підхід ґрунтується на визнанні того, що правосвідомість – це не лише відображення знань про право чи юридичних норм, а насамперед оціночне ставлення особи до права як соціального інституту, його легітимності, справедливості та ефективності. У цьому контексті правосвідомість виступає не просто як інтелектуальний компонент, а як морально-ціннісна орієнтація, що формує мотивацію правомірної поведінки. Виходячи з цього, ціннісний підхід дозволяє вивчати, на яких моральних, етичних та правових уявленнях базується правомірна або протиправна поведінка, що є особливо важливим у період правової трансформації суспільства.

В умовах сучасної України, де правові інститути часто переживають кризу довіри, особливої актуальності набуває дослідження таких базових цінностей, як справедливість, законність, права людини, повага до гідності

тощо, які формують основу правосвідомості. Їх порушення призводить до правового нігілізму, а знецінення – до формального праворозуміння. Ціннісний підхід, таким чином, взаємодіє з іншими методологічними стратегіями: у філософському аспекті – пояснює онтологічну природу правових ідеалів; у соціологічному – дозволяє емпірично оцінити рівень прийняття певних правових цінностей у суспільстві; у психологічному – дає змогу дослідити внутрішню мотивацію правомірної поведінки. Таким чином, аксіологічна орієнтація є не лише теоретично важливою, а й методологічно необхідною для глибокого розуміння змісту та функцій правової свідомості. Її застосування забезпечує гуманітарну глибину дослідження і дозволяє врахувати морально-етичні аспекти правової культури як особистості, так і суспільства в цілому [56, с. 862-868].

Таким чином, можемо підсумувати, що методологічні засади дослідження правової свідомості – це складна багаторівнева система підходів і методів, яка забезпечує комплексне пізнання цього багатогранного явища. Застосування філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дає змогу виявити як закономірності формування правової свідомості, її структурні елементи та функції, так і чинники, що сприяють чи перешкоджають її розвитку. Такий підхід відкриває перспективи для подальших прикладних досліджень, спрямованих на удосконалення правової культури в українському суспільстві, а також надає можливість глибше зрозуміти, як саме громадян сприймають та інтерпретують правові норми і які соціальні, культурні та психологічні чинники впливають на формування правової свідомості в умовах сучасних динамічних трансформацій.

Правова свідомість є результатом розвитку низки чинників, що обумовлює необхідність інтеграції відповідного методологічного інструментарію окремих наукових напрямів сучасної соціогуманітарної доктрини в цілому, зокрема, філософії та теорії держави і права, соціології, психології, культурології тощо. Така методологічна інтеграція допомагає зрозуміти не лише особливості сприйняття та реалізації правових норм в

різному соціокультурному середовищі, але й виявити внутрішні або особистісні чинники формування та розвитку правосвідомості.

1.3. Правова свідомість як чинник розвитку правової системи: сутнісні виміри

Сучасне українське суспільство перебуває в ситуації якісних трансформацій, які обумовлюють переосмислення багатьох уявлень про закономірності соціального буття людини. У значній мірі вказані трансформації пов'язані з відстоюванням Україною свого права на існування як незалежної, демократичної, правової та соціальної держави в умовах російсько-української війни, повномасштабний етап якої почався з 24 лютого 2022 року, а також з деструкцією системи сучасного міжнародного права, сформованого за наслідками Другої світової війни, що знову ж таки впливає насамперед з агресії РФ проти України. Водночас, потрібно констатувати, що динаміка сучасних соціальних змін в Україні пов'язується не лише з мужнім протистоянням Українського народу російському агресору, але й з низкою інших об'єктивних обставин, які визначають тенденції та орієнтири майбутнього розвитку як України, так і всього цивілізованого світу, зокрема, з надшвидкими темпами розвитку різноманітних технологій та штучного інтелекту.

В цих умовах надзвичайно важливим видається визначити нові смислові орієнтири, в межах яких можливо було б змінити сучасну кризову реальність за допомогою впровадження у суспільну практику прогресивних правових ідей. У зв'язку із цим особливої актуальності та значущості набувають питання сутності і природи правової свідомості, її змістовних, структурних, функціональних та інших аспектів, які продовжують зберігати свій фундаментальний характер і на сьогодні. Адже вивчення правової свідомості надає можливість надати як теоретичну, так і практичну інтерпретацію широкому колу правових питань, наблизитися до вирішення багатьох проблем правотворчості та забезпечення верховенства права в суспільному житті, а

також державно управлінської діяльності у різних сферах і галузях діяльності суспільства.

В умовах євроінтеграційного поступу нашої держави правова система України динамічно трансформується, що зумовлює потребу у комплексному дослідженні проблеми впливу правосвідомості як чинника розвитку правової системи України з урахуванням сучасних викликів та потреб. Пропонуємо розглянути основні підходи у юридичній науковій думці щодо сутності та ролі правосвідомості в структурі правової системи в умовах євроінтеграції та правового режиму воєнного стану, впливу правової свідомості на розвиток та функціонування правової системи.

Процеси європейської інтеграції, що активно відбуваються в Україні, зумовлюють необхідність переосмислення базових елементів правової культури суспільства, серед яких ключове місце займає правосвідомість. В умовах трансформації національного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу змінюється не лише зміст правових норм, а й характер сприйняття права громадянами. Відтак, формується новий тип правової свідомості, орієнтований на пріоритет прав людини, демократичні цінності та верховенство права.

На думку сучасних вчених, розвиток правової системи України в сучасних умовах має сприяти її якісному вдосконаленню, забезпеченню євроінтеграційного курсу та відповідності міжнародним стандартам і принципам. Серед ключових тенденцій подальшого розвитку визначаються утвердження верховенства права та пріоритету прав людини, недопущення зловживань з боку держави, посилення ролі нормативно-правового акту в системі джерел права, кодифікація законодавства, а також імплементація європейських правових стандартів у нормотворчу та правозастосовну діяльність [57, с. 5-6].

Воєнний стан є особливим правовим режимом, що запроваджується в державі або окремих її частинах у відповідь на збройну агресію чи іншу загрозу національній безпеці. Його запровадження істотно трансформує функціонування правової системи, змінює баланс між правами людини та

інтересами держави, посилює роль органів виконавчої влади і сектору безпеки та оборони. У цих умовах правова система зазнає не лише технічних, а й концептуальних змін, що вимагає глибокого теоретико-правового аналізу.

Питання становлення і функціонування правової системи та правової свідомості досліджували українські вчені: О. Зайчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Ю. Шемшученко тощо. Актуальність наукових розвідок в даній сфері підтверджується тим, що останніми роками значна увага у наукових дослідженнях приділяється питанням становлення та функціонування правової системи. Зокрема, ці питання комплексно висвітлено у п'ятитомній монографії за редакцією В. Тація «Правова система України: історія, стан та перспективи». Окремі аспекти цієї проблематики досліджено також у монографії за редакцією Ю. Бошицького «Правова система України в умовах сучасних національних та міжнародних тенденцій розбудови державності». Вагоме місце займають і дисертаційні дослідження, зокрема праці В. Демічевої «Правова свідомість як елемент правової системи», І. Панчук «Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України» (2015), Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія» (2010) та інші.

Правова система є складним і динамічним явищем, зміст і структура якого потребують ґрунтовного наукового осмислення. Це зумовлено тим, що її елементи перебувають у постійному розвитку, змінюються під впливом суспільних процесів і не мають остаточно усталеного тлумачення в юридичній науці. У науковій літературі й досі відсутній єдиний підхід до визначення структури правової системи, оскільки різні автори по-різному розуміють її елементний склад та характер взаємозв'язків між окремими складовими. Водночас упорядкування структури правової системи та її чітке елементне визначення має важливе значення не лише для розвитку правових явищ у державі, а й для належного функціонування суспільних відносин загалом. Попри відмінності в наукових позиціях, більшість дослідників погоджується з тим, що основним призначенням правової системи є забезпечення

правопорядку, регулювання, охорона та захист суспільних відносин. Розбіжності між підходами переважно стосуються саме тих структурних елементів, які забезпечують існування й функціонування правової системи у їхній взаємодії та єдності. У цьому контексті правова система розглядається як внутрішньо узгоджена сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини та суспільне життя загалом.

Така, відома дослідниця та науковиця Н. Оніщенко зазначає, що правова система – «це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає взаємозв'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що втілює його, юридичні установи, юридичну практику, механізм правового регулювання, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію, законність і правопорядок, юридичну відповідальність та ін.»[58, с. 20].

Юридична система, наголошує П. М. Рабінович, являє собою систему всіх юридичних (державно-вольових) явищ, які існують у певній державі. До складу означеної системи вчений відносить основні елементи: 1) система об'єктивного юридичного права, норми якого виражені у тих чи інших зовнішніх формах; 2) діяльність відповідних суб'єктів зі створення, роз'яснення (тлумачення) та застосування юридичних норм; 3) юридичні акти, в яких фіксуються, закріплюються результати такої діяльності; 4) офіційно функціонуюча юридична свідомість та форми (засоби) її вираження; 5) юридичні відносини, що виникають між суб'єктами об'єктивного юридичного права; 6) законність як соціальний режим відповідності фактичної діяльності суб'єктів права вимогам законів та підзаконних нормативно-правових актів [59, с. 120-121].

У відомому авторитетному виданні «Юридична енциклопедія» зазначається, що основними структурними складовими правової системи є: «система права і система законодавства; правові відносини; юридична практика, тобто діяльність правотворчих, правозастосовних і правоохоронних

органів; правова політика та правова ідеологія; правосвідомість і правова культура; юридична наука і освіта тощо» [48, с. 39].

Водночас, як зазначає Л. Луць, не всі правові явища можуть розглядатися як елементи правової системи. Дослідниця критично оцінює поширену в юридичній літературі практику бездоказового включення певних компонентів до структури правової системи без належного обґрунтування їх походження та ролі. Авторка підкреслює, що кожен елемент повинен не лише відображати мінімальні властивості правової системи, а й чітко відрізнятися від інших її складових. Реальними елементами правової системи, на її думку, виступають суб'єкти права – фізичні та юридичні особи, держава, а також соціальні спільноти [60, с. 172].

М. Хаустова, говорячи про правову систему, вказує, що її можна визначити як «об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає в себе взаємозалежні, взаємообумовлені і взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що втілює його, юридичні установи і юридичну практику, суб'єктивні права й обов'язки, правовідносини, правову ідеологію й інше» [61, с. 72-73].

Розгляд елементного складу правової системи дає підстави для їх поділу на постійні та змінні складові, що видається більш точним порівняно з поширеним у науковій літературі розмежуванням на статичні й динамічні елементи. Поняття «постійні» доцільно застосовувати до тих компонентів, які завжди присутні у структурі правової системи та становлять її фундаментальну основу. Водночас термін «статичні» не повною мірою відображає природу цих явищ, оскільки він асоціюється з нерухомістю та незмінністю. Насправді такі складові, як система права чи система законодавства, не є застиглими утвореннями, адже вони постійно оновлюються під впливом суспільних, політичних, економічних та правових змін.

Саме тому більш коректним є розуміння цих явищ як постійно діючих елементів правової системи, які зберігають своє значення незалежно від конкретного етапу її розвитку. До таких елементів можна віднести систему права, систему законодавства, правові принципи, правову культуру, правову

свідомість, юридичні установи, юридичну техніку, юридичні терміни, правову політику та суб'єктів права. Натомість змінні елементи характеризують процесуальний і діяльнісний вимір правової системи, оскільки охоплюють явища, пов'язані з рухом, реалізацією та практичним функціонуванням права. У цьому аспекті їх наближення до поняття «динамічні елементи» є цілком виправданим. До змінних складових правової системи належать правотворчість, правореалізація, юридична практика та правовідносини, через які правова система проявляє свою здатність реагувати на потреби суспільного розвитку.

В умовах глобалізації та євроінтеграції розвиток правової системи також набуває нових рис та особливостей. Варто погодитися з позицією професора М. Козюбри, що дослідження правової системи України в умовах посилення глобалізаційних викликів вимагає врахування нових перешкод для її ефективного функціонування в сучасних реаліях. До таких умов розвитку національної правової системи слід відносити не лише внутрішні особливості її еволюції, а й активну взаємодію з міждержавними правовими системами, що істотно впливає на її трансформаційні процеси [62, с. 15].

Враховуючи такий стан справ, варто виокремити критерії (показники) ефективності правової системи.

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід І. Настасяк, яка до типових показників розвитку правової системи відносить принципи її функціонування, коло суб'єктів та їх повноваження, види юридичної діяльності (правотворчу, правозастосовну, правотлумачну) й її результати у вигляді юридичних актів, а також цілі та підсумкові результати функціонування правової системи. Водночас до індикаторів прогресивного розвитку правової системи авторка зараховує зміну принципів права, появу нових правових засобів для досягнення поставлених цілей, трансформацію показників взаємодії національної та міжнародних правових систем, а також тенденції до якісних змін і формування нової моделі правової системи [63, с. 127].

Для з'ясування ролі правосвідомості у правовій системі пропонуємо виокремити наступні критерії розвитку правової системи:

1. У сучасному праворозумінні верховенство права постає як основоположний принцип організації суспільного й державного життя, за якого право має пріоритетне значення у діяльності держави та поведінці всіх суб'єктів суспільних відносин. Його реалізація вимагає, щоб правотворча і правозастосовна діяльність держави ґрунтувалася на ідеях соціальної справедливості, свободи, рівності, гуманізму та поваги до людської гідності. Водночас право не може ототожнюватися лише із законодавством, оскільки воно охоплює також моральні норми, традиції, звичаї та інші соціальні регулятори, визнані суспільством і зумовлені його історичним та культурним розвитком. Саме тому верховенство права забезпечує не лише формальну законність, а й змістовну справедливість правового порядку.

2. Захист прав і свобод людини: ефективне законодавство у сфері прав людини, реальна можливість захисту прав у суді, у т. ч. через міжнародні механізми, заборона дискримінації.

3. Розвинене, стабільне та адаптивне законодавство: закони є чіткими і зрозумілими, не суперечать один одному, адаптуються до нових суспільних потреб, наявна висока якість правотворчого процесу.

4. Незалежність та ефективність судової влади: коли судова система діє без тиску з боку виконавчої влади чи олігархічних груп, панує справедливість судових рішень і наявний високий ступінь довіри до судової гілки влади.

5. Доступність права: громадяни легко отримують доступ до правової інформації, існують та реально функціонують інститути безоплатної правової допомоги, поширена правова просвіта населення.

6. Розвинена правова культура і правосвідомість: коли громадяни знають свої права й обов'язки, активно захищають їх законними способами; повага до закону та нетерпимість до корупції та свавілля.

7. Ефективність правозастосування: закони не просто існують, а реально виконуються, органи державної влади діють у межах правового поля, діють чіткі механізми контролю за дотриманням законів.

8. Стійкість до корупції та зловживань: прозорість у роботі державних органів, ефективні антикорупційні органи та активна участь громадськості в контролі за владою.

9. Інтеграція з міжнародною правовою системою: визнання норм міжнародного права, участь у міжнародних правозахисних механізмах (наприклад, ЄСПЛ).

Отже, розвинена правова система – це така система, яка забезпечує: справедливість, законність, права людини, ефективне правозастосування, і користується довірою громадян.

Для більш повного розуміння ролі правосвідомості у розвитку правової системи слід визначити сутнісну характеристику, структуру та функціональне призначення правової свідомості.

У вказаному контексті доречно нагадати, що у сучасній юридичній літературі можна зустріти різні дефініції поняття «правосвідомість», а саме:

1) правосвідомість – це система знань про історію становлення і розвиток права як соціального явища, його сучасний стан, а також сукупність правових оцінок і конкретних пропозицій про шляхи та способи вдосконалення і розвитку діючого права [64, с. 31];

2) правосвідомість – це комплекс ідей, теорій, цінностей, ідеалів, емоцій, почуттів і правових настанов, за допомогою яких відображається правова дійсність. Вона формує ставлення до права та юридичної практики, визначає ціннісні орієнтири правової поведінки, а також окреслює уявлення про перспективи й напрями розвитку правової системи [65, с. 153];

3) правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, змістом яких є ставлення суб'єкта права до правової дійсності, правового минулого та бажаного стану правового регулювання суспільних відносин [66, с. 459].

Як бачимо, правосвідомість є насамперед суб'єктивним феноменом, оскільки її первинним носієм є людина і вона передбачає, по-перше, усвідомлення суб'єктом права правових ідей, цінностей, настанов тощо, і, по-друге, його ставлення до оточуючої правової дійсності, що формується та розвивається за їх допомогою, а також відповідних психологічних складових.

Водночас, на нашу думку, правосвідомість можна і потрібно також розглядати і в об'єктивному значенні, тобто як окремий ментальний феномен конкретного суспільства або його значної частини (наприклад, етносу), його правової культури, що історично сформувався і проявляється на відповідних рівнях правової реальності (наприклад, правотворчому, правозастосовному тощо), відображаючи конкретний стан правопорядку в суспільстві.

Поєднання суб'єктивного та об'єктивного контексту розуміння феномену правосвідомості безпосередньо впливає з деяких її ознак, на яких наголошують провідні українські вчені, а саме:

1) правосвідомість є різновидом або формою суспільної свідомості, яка, поряд з іншими формами суспільної свідомості, відображає певний важливий для суспільства аспект навколишнього світу – правову дійсність;

2) первинним носієм правосвідомості є людина, яка має індивідуальну систему поглядів, уявлень, почуттів тощо, з приводу тих чи інших правових явищ і процесів, яка формується під впливом різних суб'єктивних та об'єктивних чинників (наприклад, психофізіологічні особливості людини, рівень її виховання та освіти, соціальний стан, навколишнє середовище тощо). У контексті вказаної ознаки важливо зауважити, що схожість людей у поглядах, спільність їх інтересів, традицій, умов життя, стереотипів поведінки тощо, формують групову та суспільну правосвідомість. При цьому остання притаманна великим соціальним спільнотам або утворенням, у тому числі певному етносу, історичний розвиток якого надає можливість виокремити характерні особливості його праворозуміння, сприйняття права, специфіку розбудови власної державності тощо;

3) об'єктом правосвідомості виступають різноманітні правові явища та процеси, зокрема право, правові відносини, правова поведінка (діяльність) та практика реалізації права. Водночас правосвідомість може включати оцінку правових явищ минулого, а також формувати уявлення щодо бажаного майбутнього стану права;

4) правосвідомість відображає правову дійсність, що формується в конкретних історичних умовах тієї чи іншої країни. Право здійснює свій

регулятивний вплив насамперед через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість. Через систему правових ідей, теорій, цінностей, почуттів та емоцій правові явища й процеси оцінюються з позицій життєвих потреб та інтересів особи, соціальних груп і суспільства загалом. У результаті формуються установки на правомірну поведінку, уявлення про критерії ефективності правового регулювання, а також визначаються орієнтири щодо вдосконалення законодавства і юридичної практики;

5) правосвідомість є одним із факторів формування праворозуміння, оскільки вона спонукає суб'єктів права до пошуку бачення його змісту і завдань, результати встановлення та реалізації яких втілюються, серед іншого, у різних правових теоріях. Саме в процесі історичного розвитку права за безпосередньої участі правосвідомості були сформовані певні правові школи (наприклад, природно-правова, позитивістська, соціологічна, історична, психологічна та ін.);

б) правосвідомість може бути розглянута як своєрідний механізм саморегуляції поведінки та діяльності індивідів. Це зумовлено її здатністю орієнтувати суб'єктів права в різноманітних правових ситуаціях, забезпечувати вибір правомірної моделі поведінки та прийняття юридично значущих рішень щодо дотримання або порушення правових норм [65, с. 153-154].

Таким чином, правосвідомість не лише відображає оточуючу правову дійсність, поведінкові та діяльнісні особливості суб'єктів права, загальний стан правового розвитку, але й приймає безпосередню участь в регулюванні суспільних відносин. Усвідомлюючи зміст правових цінностей та настанов, керуючись ними у своїй поведінці та діяльності, суб'єкти права справляють відповідний нормативно-регулятивний вплив на власні інтереси, волю, бажання та мотиви, які перетворюються на юридично значущу поведінку (правомірну або протиправну).

Крім цього, з наведених вище ознак впливає також те, що правосвідомість, так само як і право, завжди корелюється з певними часовими та просторовими параметрами. Так, правосвідомість завжди пов'язується з конкретно історичними умовами розвитку держави і права, з тими ціннісними

установками та правовими ідеями, які є затребувані в суспільстві або фактично домінують в ньому, знаходячи своє безпосереднє вираження у відповідній формі. Поряд з цим правосвідомість функціонує в системі певного локалізованого простору та встановлених державою норм і правил поведінки, спрямованих на підтримку, збереження та відтворення існуючої системи суспільних відносин.

Незважаючи на те, що правосвідомість переважно досліджується як суб'єктивний феномен, носієм якого виступає насамперед людина або особистість, її індивідуальні особливості, на нашу думку, неможливо зрозуміти поза контекстом певного соціального цілого. Адже правосвідомість, так само як і будь-яка інша форма свідомості, завжди формується і розвивається в процесі спільної діяльності людей. У цьому сенсі колективна правосвідомість – це не метафора, а факт об'єктивної дійсності, оскільки лише групова, суспільна правосвідомість має здатність накопичувати та передавати правові знання і досвід наступним поколінням. Більше того, повноцінне формування індивіда як розвиненої особистості є можливим лише в певному колективі, соціальній спільноті та суспільстві, які передають йому систему уявлень, поглядів, оцінок тощо, про відповідні правила поведінки та діяльності. Індивідуальна правосвідомість завжди існує та функціонує як частина суспільної правосвідомості, яка конституює для кожної людини ті чи інші моделі соціально та юридично значущої поведінки. Сама ж суспільна правосвідомість об'єктивується у формі правової культури, її духовного і матеріального аспекту, за допомогою якої відбувається фіксація, збереження та поширення на індивідів правових норм, цінностей та інститутів.

Обґрунтовуючи концепт колективної правосвідомості, деякі українські дослідники також звертають увагу на те, що «становлення особистості не відбувається в умовах цілковитої ізоляваності. Спершу людина набуває знань і настанов у сім'ї або середовищі, яке її замінює, згодом в школі, навчальному закладі, трудовій організації тощо. Суспільство виключає формування особистості в ізолюваному стані, а намагається нав'язати закріплені ним ідеали на всіх стадіях людського розвитку. Якщо розглянути далекий від реальності

випадок, тобто людину без сформованих правових орієнтирів помістити одноосібно в ізольоване від зовнішнього світу середовище, тоді матимемо лише боротьбу за природне право на життя, але для правосвідомості не буде в цій умовній ситуації місця, оскільки відсутнє усвідомлення і розуміння цього права, а спрацьовуватиме інстинкт самозбереження. Наведене свідчить про те, що в чистому розумінні неможливо зустріти індивідуальну правосвідомість, яка виражається у відмінностях ціннісних орієнтирів права однієї особи від іншої» [67, с. 73].

Отже, між індивідуальною та колективною правосвідомістю існує визначена кореляція, яка передбачає наявність певної ієрархії в системі правових ідей, цінностей, поглядів, почуттів тощо, які проявляються на загальному та окремому рівнях і вимагають, з одного боку, формулювання конкретного змісту найвищих правових цінностей та ідей, втілення в життя яких сприятиме досягненню високого рівня законності та правопорядку в суспільстві, а з іншого – інтеріоризацію їх на індивідуальному рівні з подальшим сприйняттям їх як власних та життєво необхідних засобів належного улаштування суспільного життя, навіть якщо це потребує відповідного підкорення або жертвування індивідуальних правових переконань і оцінок на благо соціальних з метою забезпечення та захисту інших, до певної міри більш важливих для особистості інтересів. Це, у свою чергу, означає, що індивідуальна та колективна правосвідомість являють собою взаємообумовлені, взаємопов'язані та взаємозалежні її рівні, в межах яких формується та розвивається певна система правових ідей, цінностей та переконань, спрямованих на забезпечення стабільного гармонійного розвитку як окремого індивідуального цілого (особистості), так і певного соціального утворення відповідного рівня.

У вказаному контексті можна провести певну аналогію щодо співвідношення публічних і приватних інтересів в суспільному житті, які по суті також являють собою органічне ціле, оскільки, як зазначається у юридичній літературі, публічні інтереси мають довгостроковий, загальний характер, який узгоджується та не може суперечити приватним інтересам

окремих осіб з огляду на те, що їх зміст спрямований як на забезпечення цілісності певного соціального утворення, так і тих приватних (особистих) інтересів, задоволення яких не порушує колективну організаційну єдність на відповідному рівні. Йдеться про те, що приватні або особисті інтереси за будь-яких умов об'єктивно не можуть бути забезпечені поза контекстом певного соціального цілого, їх конкретний зміст не повинен порушувати єдність та цілісність його функціонування [68, с. 220].

Досліджуючи сутнісні характеристики правосвідомості, не можна залишити поза увагою питання її структури, тобто відносно стійкої єдності її елементів або частин, а також їх співвідношень, що спричиняють її внутрішню будову [69, с. 213].

Найбільш поширеним підходом до розуміння структури правосвідомості у сучасній науковій літературі є підхід, згідно з яким правосвідомість включає в себе два елементи: правову ідеологію та правову психологію [70, с. 557-558; 16, с. 19-21; 66, с. 459]. Принаймні, наявність двох зазначених складових у структурі правосвідомості майже ні в кого з вчених не викликає сумніву.

Так, правова ідеологія є системою ідей, теорій і концепцій, що забезпечують теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності та відображають усвідомлене проникнення в сутність правових явищ. Натомість правова психологія являє собою сукупність емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, соціальної групи чи суспільства до права та правових явищ. Вітчизняні науковці підкреслюють, що правова психологія, на відміну від правової ідеології, характеризується переважно неусвідомленим або частково усвідомленим ставленням до права, що формується на основі повсякденної юридичної практики та участі осіб у правовідносинах. Така складова правосвідомості виникає стихійно, не має системного теоретичного осмислення, а її провідним елементом виступають емоції, а не раціонально-понятійні форми відображення правової дійсності [71, с. 368-369].

Звертаючись до характеристики правової ідеології та правової психології як компонентів правосвідомості, необхідно акцентувати увагу також на їх ціннісному аспекті, втіленому у системі вищих соціальних цінностей, які

усвідомлюються суб'єктами права як відповідні стимули і мотиви власної поведінки та діяльності, охороняються та захищаються правом, оскільки сприяють зміцненню законності та правопорядку в суспільно-державному житті. У науковій літературі справедливо відзначається, що «право, правосвідомість та її складові (правова ідеологія, правова психологія) характеризуються ціннісним аспектом, оскільки сприяють розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому, вносячи стабільність та порядок у ці відносини» [72, с. 213].

Крім цього, варто також враховувати, що у сучасній юридичній літературі склалося два основних підходи до визначення характеру взаємозв'язку правової ідеології та правової психології у структурі правосвідомості. Зміст першого підходу полягає у тому, що правова ідеологія та правова психологія є різними рівнями відображення правової дійсності, причому більш низький рівень – правова психологія – протиставляється більш високому – правовій ідеології. Таким чином, правова ідеологія уподібнюється теоретичній свідомості, а суспільна психологія – повсякденній правовій свідомості, що має емпіричний рівень. При такій позиції науковість постає як одна з основних ознак правової ідеології, а стосовно правової психології підкреслюється її емпіричний характер, переважання емоційних форм над раціональними. Другий підхід передбачає, що правова ідеологія є елементом теоретичного рівня правосвідомості і має політичний характер, а правова психологія – це психологічний компонент у теоретичному й емпіричному знанні права [73, с. 35].

Констатуючи наявність у структурі правосвідомості правової ідеології та правової психології, значна частина вітчизняних науковців притримується позиції, що правосвідомість включає в себе також і так звану поведінкову складову. На думку авторів, когнітивна (раціональна, ідеологічна) складова правосвідомості охоплює насамперед систему правових знань, принципів, ідей, теорій і концепцій, за допомогою яких здійснюється теоретичне (наукове) осмислення права суб'єктами – суспільством, соціальними групами та окремою особою. Вона відображає розуміння права, закономірностей його розвитку,

правових режимів, а також механізму й процесу правового регулювання суспільних відносин. На відміну від раціонально сформованих когнітивних елементів, правова психологія виникає переважно стихійно та ґрунтується на емпіричному, безпосередньому сприйнятті правової дійсності. Вона проявляється у формі суспільної правової думки, емоційних переживань, почуттів та оціночних суджень щодо права і правових явищ. Її формування зумовлене здатністю індивідів до чуттєвого відображення правового середовища та емоційного реагування на нього. Поведінковий компонент правосвідомості становлять правові мотиви та установки, які безпосередньо визначають спрямованість і характер поведінки суб'єктів права. Саме вони виражають вольовий аспект правосвідомості, інтегрують раціональні й емоційні елементи та виступають ключовим чинником формування правової поведінки [74, с. 214-215; 67, с. 68-69].

Погоджуючись з тим, що саме правова поведінка по суті відтворює відповідний рівень правосвідомості особи, яка, у свою чергу, проявляє свій реальний зміст у правовій поведінці, все ж, на нашу думку, включення її до структури правосвідомості потребує більш ґрунтовних аргументів, що впливає з наступного:

1) по-перше, не можна ставити знак рівності між поведінкою особи, зокрема правовою, та його мотивами і волею, оскільки останні належать до сфери психічних станів і процесів у свідомості особи, у той час як її поведінка є зовнішньо вираженим образом взаємодії індивіда з оточуючим світом, у тому числі з іншими людьми. Попередньо нами було вже зазначено, що правосвідомість є специфічною формою людської свідомості як такої; вона функціонує поряд з іншими формами людської свідомості (моральною, релігійною тощо) та має свій особливий предмет відображення та об'єкт впливу. При цьому правові мотиви і установки, які також справляють визначений вплив на волю та поведінку індивідів, функціонують передусім у психологічній складовій правосвідомості, хоча також можуть розглядатися і у контексті її ідеологічної частини, оскільки обґрунтування особою високої значущості та цінності права у суспільному житті, як правило, не відбувається

спонтанно, а є наслідком певного цілеспрямованого правового виховання та освіти;

2) по-друге, мотиви як певні спонукальні чинники, які скеровують поведінку особи на досягнення конкретного результату, а також її воля, як здатність суб'єкта самостійно приймати рішення та здійснювати особистий контроль за своєю поведінкою, опосередковуються всією системою соціальних норм, функціонуючих у конкретному суспільстві. Це означає, що юридично значуща поведінка особи може обумовлюватися не лише відповідними правовими установками або, власне, правовою мотивацією, а певними переконаннями, ідеалами тощо, зміст яких обґрунтовується в межах інших соціальних регуляторів і які також можуть справляти вирішальний вплив на кінцеву волю індивіда у здійсненні або нездійсненні тих чи інших дій, які мають правове значення.

Так, наприклад, непоодинокими є випадки ухилення від мобілізації у військо у зв'язку із релігійними переконаннями особи, які відповідно до вимог законодавства повинна служити в армії в умовах дії правового режиму воєнного стану. Навряд чи в цих та інших подібних ситуаціях можна стверджувати, що саме правові установки та мотиви особи слугували тим спонукальним чинником, який призвів до вчинення або невчинення ним відповідних дій. Адже юридично значуща поведінка індивіда в цьому випадку обумовлюється зовсім не правовими установками або нормами, а відповідними психічними процесами, опосередкованими його суб'єктивним усвідомленням та переживаннями тих чи інших подій зовнішнього світу та свого власного життя. Натомість даний приклад яскраво ілюструє взаємозалежність та взаємозв'язок правосвідомості з іншими формами людської свідомості, що нерідко може мати своїм наслідком настання тих чи інших юридичних наслідків.

Отже, правосвідомість справляє великий вплив на поведінку суб'єкта, як правило, у тісній взаємодії та взаємозв'язку з іншими формами індивідуальної та колективної свідомості, що має враховуватися законодавцем як в процесі формування правотворчої політики в державі, так і безпосереднього прийняття

відповідних нормативно-правових актів, ефективна реалізація яких може мати місце лише у тому випадку, якщо особисте усвідомлення та сприйняття змісту правових норм та їх ціннісно-ідеологічного контексту узгоджуватиметься з всією системою когнітивно-психічних процесів людини, опосередкованих відповідними соціокультурними чинниками і нормами [75, с. 1117-1125].

Отже, правосвідомість доцільно розглядати як багаторівневу категорію, що охоплює три взаємопов'язані виміри: юридичний, соціокультурний і філософський. На юридичному рівні вона проявляється як система знань про право та усвідомлене його засвоєння, що становить базовий мінімум правосвідомості, без якого неможливе функціонування правового й громадянського суспільства. Соціокультурний рівень виходить за межі суто юридичного розуміння права та розглядає його у ширшому історико-культурному контексті. У цьому вимірі право постає як феномен культури, а культура – як здатність суспільства до усвідомленого сприйняття, інтерпретації та виконання правових норм. Філософський рівень відображає глибинний, метафізичний вимір права, пов'язаний із його смисловим та аксіологічним наповненням. Йдеться про «чисте право» у кантівському розумінні як прояв раціонального буття, що відкриває можливості для науково-філософського осмислення сутності, призначення та кінцевого змісту права [76, с. 500].

Водночас, як було зазначено вище, у сучасних наукових дослідженнях правосвідомість розглядається як комплексне, багатокomпонентне суспільне явище, що інтегрує правову ідеологію та правову психологію. Вона відображає правову реальність і забезпечує її осмислення через систему раціональних і емоційно-ціннісних компонентів. Зокрема, відомий авторитетний науковець О. Петришин стверджує, що правосвідомість «складається з трьох елементів, а саме: правової ідеології, правової психології та правової настанови» [77, с. 67]. Т. Каткова, своєю чергою, надає характеристики раціональній (світоглядній), емоційній (психологічній) та поведінковій (вольовій) структурним компонентам правосвідомості [78, с. 43]. Н. Крестовська виокремлює раціональний, емоційний, аксіологічний та регулятивний елементи правосвідомості [79, с. 231]. О. Муращенко в структурі правосвідомості

виокремлює наступні складові: правову ідеологію, правову психологію, правові переконання і правові настанови. При цьому авторка наголошує, що кожна з цих складових має специфічний вплив щодо формування цілісного уявлення про право та його вплив на суспільні відносини [80, с. 95].

В процесі дослідження взаємозв'язку між правовою реальністю та правосвідомістю, І. Тімуш зазначає, що правосвідомість (у загальному тлумаченні) – «це осмислене відношення до форм та способів здійснення людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя» [81, с. 100].

Пропонуємо також з'ясувати функції правосвідомості, які відіграють важливу роль у розвитку правової системи, а саме: 1) оціночна функція – дає змогу оцінювати правові явища: закони, дії держави, судові рішення, поведінку осіб, тобто коли людина визначає, що є справедливим, законним або несправедливим; 2) регулятивна функція – спрямовує поведінку людини відповідно до норм права, громадяни з розвиненою правосвідомістю дотримуються закону навіть без примусу; 3) інформаційна (пізнавальна) функція – забезпечує розуміння правової системи, знання законів, прав і обов'язків, формує правову грамотність громадян; 4) прогностична функція – дозволяє передбачати, як змінюватиметься право, якими можуть бути наслідки правових рішень чи дій (наприклад, громадяни можуть передбачити, що порушення законів призведе до санкцій); 5) мотиваційна функція – стимулює правомірну поведінку особи, коли людина діє не лише зі страху перед покаранням, а з внутрішнього переконання в необхідності дотримання закону [82, р. 101-143]; 6) ідеологічна функція – відображає і поширює правові цінності суспільства: свободу, рівність, справедливість, верховенство права, а також формує правову культуру нації; 7) контрольна функція – забезпечує громадський контроль за владою, судом, правоохоронними органами. Через активну правосвідомість громадяни захищають свої права і впливають на державну політику.

Як слушно зазначає академік Н. Оніщенко, правосвідомість відіграє ключову роль у частковій або повній «недієвості» законодавчих норм, що

також пов'язано зі «сприйняттям права». Вона здійснює ґрунтовний аналіз поняття, змісту, сутності та тлумачення категорії «сприйняття права» та пояснює її як сукупність емоційно-вольової сфери розвитку та життєдіяльності індивідуума [83, с. 21].

Отже, правова свідомість – це не тільки правові знання, вона насамперед є усвідомленням правового буття та інструментом людського самовизначення в ньому. Тому в актах правової свідомості своєрідно поєднуються елементи правових почуттів і переконань, правових знань і віри, правових потреб та інтересів, правових ідеалів і цілей. Усе це в сукупності утворює складне правове життя людини і суспільства, а не тільки окремі його реалії у правовій свідомості. Реалізуючи свої інтереси в усіх (а не тільки правовій) сферах життя, людина одночасно керується різноманітними знаннями, які визначають цілісність її світогляду.

У межах правової системи правосвідомість доцільно розглядати не лише як властивість або характеристику суб'єкта права, а як самостійне правове явище, що має власний зміст, структуру та функціональне призначення. Її належність до сфери суб'єктивного сприйняття права не виключає можливості наукового аналізу правосвідомості як повноцінного елемента правової системи. Водночас недоцільно зводити її роль лише до правової ідеології, оскільки правосвідомість є цілісним теоретико-практичним утворенням, складові якого перебувають у нерозривному взаємозв'язку й не можуть функціонувати ізольовано одна від одної. Саме тому правосвідомість входить до правової системи у всій сукупності своїх елементів, видів і рівнів, водночас залишаючись важливою складовою правової культури та показником її якісного розвитку.

Правосвідомість посідає особливе місце у правовій реальності, оскільки функціонує як у межах правової системи, так і поза її безпосередніми структурними рамками. Вона не лише є одним із її важливих елементів, а й активно впливає на інші складові правової системи. Зокрема, правосвідомість тісно пов'язана із системою права, адже дія правових норм у суспільстві неможлива без їх сприйняття, осмислення та оцінки на рівні індивідуальної й

суспільної свідомості. Водночас вона безпосередньо пов'язана з правовідносинами, що виникають між суб'єктами права, оскільки саме через правосвідомість право набуває особистісного й соціального значення. У процесі правового регулювання вона може впливати на сприйняття змісту права, посилювати або послаблювати його авторитет і значущість для окремих осіб та суспільства загалом.

У правотворчій діяльності істотне значення мають різні рівні правосвідомості, зокрема науковий, професійний і побутовий. Їхній вплив виявляється у тому, як суб'єкти правотворчості розуміють потреби суспільства, оцінюють чинне правове регулювання та формулюють нові правові приписи. Особливо важливою у законотворчому процесі є ідеологічна складова правосвідомості законодавця, рівень його правової культури, обсяг юридичних знань, уміння застосовувати засоби юридичної техніки та володіння мовою права, включаючи точне використання спеціальної юридичної термінології.

У сфері практичного застосування права особливого значення набуває рівень правосвідомості суб'єкта, який приймає юридично значущі рішення. Адже особа, що застосовує правові норми, завжди спирається не лише на їх формальний зміст, а й на власні правові знання, оцінки, переконання та професійні настанови. Від цього залежить правильність тлумачення норми, обґрунтованість її застосування та якість ухваленого рішення. Водночас правозастосовна діяльність і її результати постійно оцінюються суспільством, що впливає на формування довіри до права, державних інституцій та справедливості правового порядку.

Ставлення людини до права розкривається через її правові переконання, ціннісні орієнтації та уявлення про справедливе й належне правове регулювання. Важливим структурним елементом правосвідомості виступає правова ідеологія, яка охоплює систему правових поглядів, сформованих на основі наукових знань, соціального досвіду та усвідомленого сприйняття права. У цьому контексті правова культура постає як відображення зрілості правосвідомості, рівня її сформованості та здатності впливати на поведінку особи в правовій сфері.

Окремої уваги потребує характеристика основних типів правосвідомості, оскільки саме через них розкривається ставлення особи й суспільства до права, його цінності та соціального призначення. Залежно від змісту правових установок і ціннісних орієнтацій, що переважають у суспільстві, можна виокремити два протилежні типи ставлення до права: юридичний світогляд і правовий нігілізм. Перший ґрунтується на визнанні значущості права, його ролі у забезпеченні порядку, справедливості та стабільності, тоді як другий пов'язаний із запереченням або знеціненням права, законів і нормативного порядку. Між цими полярними типами можуть існувати й інші форми правових орієнтацій. Зокрема, правовий інфантилізм характеризується недостатнім рівнем правових знань, несформованістю правових установок і водночас завищеною оцінкою власної правової обізнаності. Надмірне перебільшення можливостей права, його відірваність від реальних економічних, політичних та організаційних умов може спричиняти правовий ідеалізм або правовий романтизм, що проявляються у невиправданих очікуваннях щодо здатності права самостійно вирішити всі суспільні проблеми. Особливо небезпечною формою деформації правосвідомості є правовий нігілізм, сутність якого полягає в негативному, скептичному або зневажливому ставленні до права, законів і правового порядку. Його витoki часто пов'язані з юридичною необізнаністю, низьким рівнем правового виховання, відсутністю належного правового досвіду, правової освіти та сформованих навичок правомірної поведінки. Байдуже або індиферентне ставлення до права також свідчить про нерозвиненість правосвідомості, оскільки право в такому разі не сприймається як базова суспільна цінність і важливий чинник цивілізованого розвитку держави та суспільства.

Розвиваючи зазначені думки, можемо виділити наступні шляхи запобігання правовому нігілізму:

1. Правове виховання молоді, вивчення основ права у школі, підвищення правової грамотності серед молоді, формування поваги до закону через приклади, дискусії, практичні кейси. Адже людина, яка з дитинства розуміє, що таке право і справедливість, рідше буде його заперечувати [84, р. 3-25].

2. Підвищення рівня правової освіти дорослого населення, проведення курсів, семінарів, вебінарів, правових консультацій, поширення доступної правової інформації в медіа та онлайн, роз'яснення прав споживачів, виборців, працівників тощо.

3. Підвищення якості законодавства, прийняття чітких, зрозумілих, послідовних і справедливих законів, усунення юридичних колізій та надмірної кількості підзаконних актів. Чим більше закон викликає довіру, тим менше людей його ігнорує.

4. Формування позитивного прикладу з боку держави, отримання законів самими державними органами, політиками, суддями. Покарання за корупцію та зловживання – навіть на високих щаблях влади.

5. Підвищення ефективності правозастосування, забезпечення невідворотності покарання за правопорушення, швидке, чесне і доступне правосуддя. Довіра до поліції, судів, адвокатури. Якщо закони не діють або застосовуються вибірково, люди перестають їх поважати.

6. Розвиток правової культури, поширення ідеї поваги до права як частини національної культури, публічні кампанії, що популяризують законність, права людини, правову державу.

7. Участь громадян у правовому житті, активне використання інструментів громадського контролю: петиції, громадські слухання, правозахисні ініціативи; звернення до судів, омбудсмена, правоохоронних органів при порушенні прав. У результаті людина бачить, що правові механізми працюють – і починає їм довіряти.

Отже, правовому нігілізму можна запобігти лише комплексно, поєднуючи: якісну освіту, справедливе законодавство, приклад держави, активну позицію громадян. Лише так можливо сформувати правосвідоме суспільство, в якому право не заперечують, а поважають і реалізують. У зазначеному контексті Р. Гринюк та О. Гуцуляк пропонують можливості подолання деформацій правосвідомості шляхом впливу на правові емоції та почуття людини. Учені вказують, що правова психологія як елемент правосвідомості припускає максимальну можливість впливу й корекції (завдяки

рефлексії, самоспостереженню). Методологія свідомісноцентрованої психології дуже структуровано й послідовно розкриває принципи та закони свідомості (адекватності, організованості, комунікативності), а отже, і механізми її можливих деформацій [85, с. 13].

З урахуванням вищенаведених констатацій вважаємо, що правова свідомість є важливим чинником розвитку правової системи, що визначає правове життя сучасного суспільства та обумовлює його ефективний розвиток на демократичних правових засадах. Водночас, євроінтеграція України також виступає потужним чинником модернізації її правової системи і у цьому контексті правосвідомість виконує подвійну функцію: з одного боку – як реакція на нормативні зміни, з іншого – як чинник легітимації й ефективної імплементації правових інститутів європейського зразка. Це означає, що однією з ключових змін розвитку суспільної правосвідомості є її переорієнтація з формально-авторитарного до правозахисного типу. При цьому зростає розуміння того, що право повинно бути не лише системою заборон, а насамперед інструментом захисту інтересів особи, реалізації її гідності та свобод. У процесі адаптації до європейського правового простору формуються нові еталони правового мислення, зокрема: сприйняття верховенства права як базового принципу функціонування держави; пріоритет прав і свобод людини над інтересами держави; визнання легітимності судового захисту, зокрема й на рівні Європейського Суду з прав людини; нетерпимість до корупційних практик та вимога прозорості дій органів публічної влади.

Незважаючи на те, що правосвідомість у пострадянських державах, зокрема в Україні, історично зазнавала деформацій, пов'язаних із тривалим пануванням командно-адміністративної системи, правового формалізму, нігілізму та недовіри до інститутів влади, євроінтеграційні процеси поступово стимулюють подолання цих негативних явищ шляхом формування відповідальної, активної правової позиції громадян. У контексті євроінтеграції спостерігається зростання правового оптимізму, тобто віри в ефективність правових механізмів, довіри до судової системи, очікувань щодо належного функціонування держави на засадах правової державності. Цей процес

підсилюється розвитком правової освіти, участю громадян у правозахисних ініціативах, зростанням рівня правової культури.

Попри позитивні зрушення, трансформація правосвідомості в умовах євроінтеграції стикається також з низкою викликів: збереження інерції правового нігілізму серед окремих соціальних груп; низький рівень довіри до судової влади; дефіцит якісної правової освіти; вплив зовнішньої інформаційної агресії, що спотворює уявлення про європейські цінності, тощо. Для подолання зазначених бар'єрів необхідним є системний підхід до формування правової свідомості на рівні державної політики, зокрема: розвиток правопросвітницьких програм; посилення правової освіти у школах та вишах; підтримка незалежних медіа та правозахисних організацій; активізація участі громадян у процесах правового контролю та публічної політики.

Правова система в умовах воєнного стану повинна зберігати стійкість, гнучкість і легітимність. З цією метою здійснюються такі адаптивні заходи: імплементація норм міжнародного гуманітарного права; правове регулювання воєнних злочинів, колабораціонізму, військового обліку; створення спеціалізованих органів; реформування кримінального законодавства щодо воєнних злочинів; розробка механізмів перехідного правосуддя (transitional justice) для післявоєнного врегулювання.

У контексті європейської інтеграції України правосвідомість набуває нового змістового наповнення та виконує роль ключового чинника гармонізації правової системи з європейськими стандартами. Формування зрілої, активної, орієнтованої на демократичні цінності правосвідомості є необхідною передумовою побудови правової держави та ефективної реалізації прав і свобод людини. Перспективи цього процесу безпосередньо залежать від рівня правової культури суспільства, якості функціонування інститутів державної влади, а також здатності громадян реалізовувати свої права в правовий спосіб. Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що правосвідомість посідає важливе місце у правовій системі та безпосередньо впливає на її якісний розвиток. У сучасних умовах для Української держави й суспільства особливо актуальною є потреба поширення нової правової ідеології, зокрема через

юридичну освіту, правове виховання та правопросвітницьку діяльність. Її основу мають становити повага до права, визнання правового характеру законів, утвердження верховенства права, а також належне розуміння ролі права у впорядкуванні суспільних відносин. Формування такої правової свідомості сприятиме подоланню правового нігілізму, який проявляється на різних рівнях суспільного життя, і водночас стане важливою передумовою зміцнення демократичної, правової та соціально відповідальної держави.

Таким чином, серед особливостей впливу правової свідомості на розвиток сучасної правової системи можна виокремити наступні:

1. Формування правових норм, оскільки правосвідомість суспільства впливає на потребу у створенні нових законів або зміні старих (наприклад, підвищення екологічної свідомості веде до створення більш жорсткого екологічного законодавства).

2. Реалізація права – громадяни з високим рівнем правової свідомості краще дотримуються законів, знають свої права та обов'язки, що знижує рівень правопорушень і сприяє стабільності правопорядку.

3. Зміцнення законності – суспільство, яке цінує закон і справедливість, контролює владу, не дозволяє зловживань, домагається прозорості в діяльності держорганів.

4. Підвищення рівня правової культури, оскільки правова свідомість – її основа, яка включає повагу до права та вміння користуватися ним у повсякденному житті.

5. Розвиток правової держави, адже без належного рівня правосвідомості неможливе створення правової держави, де: верховенство права, незалежне правосуддя, захист прав людини є реальністю, а не декларацією.

У країнах з високим рівнем правосвідомості (наприклад, скандинавські держави) правова система функціонує ефективно: люди довіряють судам, дотримуються законів навіть без зовнішнього контролю, активно захищають свої права законними методами. І навпаки, у країнах з низькою правовою свідомістю закони часто ігноруються, поширені корупція, владне свавілля,

правовий нігілізм, а правова система не виконує своє регуляторно-охоронне призначення щодо забезпечення розвитку різноманітних суспільних відносин.

Висновки до Розділу 1

На підставі всього вищезазначеного можна зробити наступні висновки:

1. В межах історичної ретроспективи еволюції уявлень правової свідомості можна виділити п'ять етапів становлення та розвитку поглядів даного правового феномену: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів періоду Середньовіччя; 3) концепції та теорії представників Нового часу; 4) наукові погляди вчених-правників XIX–XX століття; 5) розуміння правосвідомості вченими-юристами у сучасний період. Аналіз основних підходів до розуміння правосвідомості філософами, мислителями та вченими-юристами дає можливість з'ясувати, що правосвідомість має оціночний та нормативний, а її основними внутрішніми «блоками» виступають правові знання, правові настанови та правові оцінки.

2. Історично правосвідомість розвивалася як під впливом внутрішньої логіки правового розвитку, так і зовнішніх чинників, зокрема економічних та політичних перетворень, а також культурних трансформацій. При цьому еволюція підходів до розуміння правової свідомості супроводжується переходом від абстрактних, філософсько орієнтованих уявлень про право та пов'язані з ним явища, до соціально орієнтованих та емпірично обґрунтованих моделей її дослідження, які враховують конкретну практику взаємодії держави, громадянського суспільства та особи. Уявлення сучасної правової доктрини про правосвідомість поєднують в собі елементи різних традицій та шкіл, що забезпечує можливість комплексного розуміння правосвідомості як динамічного феномену, який розвивається на змінюється разом із правовою системою.

3. Ключовими методологічними засадами дослідження правосвідомості є об'єктивність, що передбачає неупереджене врахування всіх її аспектів;

комплексність, яка забезпечує всебічний аналіз правосвідомості у взаємозв'язку з іншими соціальними явищами; історизм, що орієнтує на її розгляд у межах конкретної історичної доби; та конкретність, яка враховує особливості правової культури певної країни, регіону чи соціальної групи.

4. Правосвідомість – це особлива сфера індивідуальної та колективної свідомості, яка безпосередньо взаємопов'язана з іншими її складовими та за допомогою якої здійснюється розуміння, пояснення, обґрунтування та оцінка правових явищ і процесів з урахуванням системи домінуючих у певних координатах часу і простору правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів, настроїв тощо, які покладаються в основу формування та реалізації цілей, форм, способів та результатів юридично значущої поведінки або діяльності індивідів всередині суспільства.

5. Кореляційний взаємозв'язок між індивідуальною та колективною правосвідомістю впливає з наявності певної ієрархії в системі правових ідей, цінностей, поглядів, почуттів тощо, які проявляються на загальному та окремому рівнях і вимагають, з одного боку, формулювання конкретного змісту найвищих правових цінностей та ідей, втілення в життя яких сприятиме досягненню високого рівня законності та правопорядку в суспільстві, а з іншого – інтеріоризацію їх на індивідуальному рівні з подальшим сприйняттям їх як власних та життєво необхідних засобів належного улаштування суспільного життя, навіть якщо це потребує відповідного підкорення або жертвування індивідуальних правових переконань і оцінок на благо соціальних з метою забезпечення та захисту інших, до певної міри більш важливих для особистості інтересів.

6. Правова свідомість є фундаментальним чинником розвитку правової системи, оскільки вона формує запит на ефективне право, забезпечує його реальне функціонування, сприяє розвитку правової культури, є запорукою побудови демократичної, правової держави. Правосвідомість охоплює духовне життя суспільства, виступає частиною суспільної свідомості, впливає на рівень демократизації суспільства. Вона характеризує поведінку індивіда, враховуючи

такі його якості, як правове виховання та правова культура, соціальна активність, юридична підготовка та рівень освіти.

7. В межах правової системи правосвідомість виконує системоутворюючу функцію, забезпечуючи узгодженість нормативних приписів з соціальними очікуваннями, що сприяє стійкості та легітимності правової системи. Аналіз структурних елементів правосвідомості – правової ідеології та правової психології – надає можливість виявити механізми, через які вона впливає на розвиток правової системи, а дослідження функціонального виміру правосвідомості дає змогу зрозуміти її роль у забезпеченні адаптивності правової системи до соціальних трансформацій. Структурно-функціональний аналіз правосвідомості підтверджує, що вона виступає не лише відображенням існуючих правових норм, але й активним чинником їх еволюції.

8. Основні аспекти правосвідомості як чинника розвитку правової системи полягають у тому, що вона забезпечує: 1) формування та оновлення законодавства в державі, впливаючи на зміст законів, а також на ініціативи щодо їх змін або скасування; 2) практичну реалізацію права, що проявляється у добровільному дотриманні норм законодавства та активному використанні громадянами належних їм прав і свобод; 3) контроль за діяльністю публічної влади; 4) підвищення рівня правової культури в суспільстві; 5) поширення правових цінностей, оскільки через ідеологічну складову правосвідомості суспільство утверджує ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму, прав людини та верховенства права, що, у свою чергу, формує стратегічний вектор розвитку правової системи; 6) сприяння демократизації суспільства, оскільки розвинена правосвідомість є передумовою формування правової держави, громадянського суспільства та ефективною системою стримувань і протипаг в механізмі організації та функціонування державної влади.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СТРУКТУРА

2.1. Правова свідомість кримськотатарського народу: соціокультурний контекст

Проблематика формування та розвитку правосвідомості завжди перебувала у фокусі уваги українських та зарубіжних науковців. Даний факт пов'язується не лише з тим, що правосвідомість являє собою складний та багатоаспектний феномен, від якого безпосередньо залежать параметри сприйняття та інтерпретації державно-правових явищ, а також особисте, внутрішнє ставлення індивідів до правових норм та інститутів, але й з тим, що правосвідомість має тісний взаємозв'язок з іншими складовими культурної ідентичності суспільства або народу, які відображають його унікальні характеристики (наприклад, традиції, цінності, мова, релігія, історична спадщина, мистецтво, географічне розташування тощо). Правосвідомість як соціально-правове явище формується під впливом комплексу історичних, культурних, релігійних та політико-правових чинників. У контексті дослідження правосвідомості кримськотатарського народу особливого значення набуває аналіз специфічних умов його етногенезу, тривалої бездержавності, репресивної політики з боку державних утворень, у складі яких перебував півострів Крим, а також сучасних процесів національного відродження та правової самоідентифікації.

У попередньому розділі нами вже було встановлено, що в теорії держави і права правосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що відображає уявлення, оцінки, емоції та установки суб'єктів щодо права, правових явищ та юридичної дійсності. Правосвідомість включає в себе сукупність уявлень, ідей, теорій, знань, оцінок, почуттів, переживань тощо, в яких виражається ставлення індивідів, соціальних груп та всього суспільства до

правових явищ, тобто правосвідомість виражає суб'єктивне сприйняття правових явищ індивідами у всій багатоманітності її форм. Як зазначається у сучасній літературі, правосвідомість і право – взаємопов'язані явища, які є елементами певної правової системи. Водночас, якщо право є об'єктивним (інституційним) утворенням, зміст якого становить система загальнообов'язкових норм і принципів, то правосвідомість, у свою чергу, виступає суб'єктивним явищем, що відображає ставлення до права та його сприйняття [65, с. 158].

Вона виконує пізнавальну, оцінювальну, регулятивну та прогностичну функції, забезпечуючи зв'язок між правом як системою норм і реальною поведінкою суб'єктів. У цьому контексті правосвідомість народу як колективного суб'єкта права є важливим елементом правової культури та показником рівня розвитку правової системи загалом.

Правосвідомість можна досліджувати як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, зокрема на рівні певного суспільства або народу. При цьому колективні, народні уявлення про право та правову систему мають, як правило, глибинний психологічний характер, оскільки вони характеризуються переважно довготривалим періодом свого формування та розвитку, який відбувається насамперед під впливом визначеної історичної та культурної традиції, звичаїв певного народу, його релігійної та моральної системи координат тощо.

Правосвідомість формує юридично значущу поведінку людей, тобто їх вчинки та діяльність в правовій сфері, у тому числі ступінь довіри до законодавства та функціонуючих у суспільстві правових інститутів, а також їх волю та готовність дотримуватися правових норм, а у разі необхідності – боротися за їх прийняття, зміну або скасування. У правосвідомості органічно поєднуються інтелектуально-ідеологічний (знання про правові явища, зокрема знання норм законодавства, основних досягнень правової доктрини тощо) та емоційно-психологічний (ставлення суб'єкта до права, яке може виражатися у довірі або недовірі до владних інститутів та тих актів законодавства, які ними

приймаються, у переживаннях та почуттях, які особистість відчуває у зв'язку із певними правовими явищами) аспекти сприйняття права.

Складні та суперечливі реалії розвитку Української держави на сучасному етапі актуалізують необхідність переосмислення значної кількості питань, пов'язаних з суспільною (колективною) та індивідуальною правосвідомістю, що виступає специфічним способом духовного пізнання оточуючої соціальної дійсності. Важливою у цьому сенсі є проблематика, пов'язана з правильним сприйняттям і розумінням основних чинників формування та розвитку правосвідомості, яка визначається різними об'єктивними і суб'єктивними факторами, зокрема, рівнем соціально-економічних умов суспільного життя, якістю виховання та освіти, особливостями державної політики, оточуючим соціальним середовищем, накопиченим культурним та інтелектуальним потенціалом державно організованого народу, особливостями його етнічного складу тощо. У зв'язку із цим, колективна та індивідуальна правосвідомість не може ґрунтовно досліджуватися поза контекстом взаємозв'язку та взаємодії із вказаною системою чинників, вплив кожного з яких на правосвідомість має нерівномірний та неоднозначний характер.

Формуючись та розвиваючись під системним впливом цих та деяких інших об'єктивних і суб'єктивних чинників, правосвідомість справляє чи не найбільший вплив на зміст права та процес його реалізації, а отже – на функціонування режиму законності і правопорядку в суспільстві. Адже саме правосвідомість у значній мірі визначає зміст діючого законодавства в державі, норми якого, у свою чергу, виступають одним із засобів формування та розвитку правосвідомості громадян. У такий спосіб правосвідомість являє собою органічну складову механізму правотворчості та реалізації права, а отже, від її стану безпосередньо залежить якість відповідних соціально значущих процесів [86, р. XV-LV, 26-49; 87, р. 3-34].

Необхідність дослідження чинників формування та розвитку правосвідомості в нашій державі обумовлюється також постійними пошуками оптимальної моделі побудови суспільно-політичного устрою в Україні, який, з

одного боку, відповідав би кращим світовим і, зокрема, європейським стандартам, а з іншого – відтворював та зберігав унікальну самобутність українського суспільства навіть в умовах посилення євроінтеграційних та інших подібних тенденцій у сучасному світі, а також тих викликів і загроз, які зумовлені насамперед кризою сучасного міжнародного правопорядку. Загалом, причини багатьох юридичних аномалій та девіацій мають свої витoki безпосередньо у правосвідомості суб'єктів, які реалізують право у той чи інший спосіб.

Крім цього, необхідність доктринального осмислення процесів, які відбуваються у сфері правосвідомості українського суспільства та його громадян, виявлення та аналіз відповідних закономірностей і чинників, що справляють вплив на її формування та розвиток, обумовлюється також швидкою динамікою сучасних соціальних перетворень та відносин, яка визначається насамперед особливостями нинішнього етапу науково-технічного прогресу та функціонуванням глобального інформаційного суспільства, в якому суспільне життя кожної людини незалежно від її громадянства та інших формальних характеристик фактично поставлене у залежність від так званих технічних гаджетів, без щоденного використання яких сучасна людина по суті вже позбавлена можливості належним чином реалізовувати гарантовані їй державою права і свободи.

Як вже попередньо зазначалося, правосвідомість являє собою особливу форму колективної та індивідуальної свідомості, яка включає в себе сукупність правових поглядів, переконань, ідей, теорій, концепції, почуттів тощо, в яких виражається ставлення індивідів та їх об'єднань до права, правових явищ і процесів. Основою правосвідомості є «усвідомлення людьми цінності права, прав і свобод людини, оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, але й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх» [66, с. 459]. У просторі демократичного та правового державотворення фундаментальним ціннісним базисом

правосвідомості виступає імператив верховенства права та ідея людської гідності як абсолютного соціокультурного та юридичного пріоритету. За цих умов права і свободи людини концептуалізуються не просто як сукупність законодавчо гарантованих можливостей, а як органічний, невідчужуваний життєво важливий вимір особистості, що формує ціннісно-нормативне осереддя й визначає вектор розвитку всієї життєдіяльності соціуму [65, с. 153].

Правосвідомість як соціальний, філософський та, власне, правовий феномен, формується під впливом низки взаємопов'язаних чинників, які не обов'язково перебувають та проявляються лише у правовій (юридичній) сфері. Погоджуючись в цілому з тим, що правові ідеї та переконання, концепції та теорії тощо, формуються і розвиваються насамперед під впливом визначених правових явищ і процесів (наприклад, законодавство, рівень розвитку правової доктрини, правозастосовна діяльність та ін.), все ж їх вплив на сприйняття і розуміння відповідної правової матерії не є абсолютним. Останнє пов'язано з тим, що конкретне ставлення людини до права, його принципів і норм, форм його вираження тощо, у значній мірі формується також під впливом і інших чинників, серед яких можна виокремити, з-поміж іншого, відповідне соціальне середовище, культурна традиція та широкий контекст історичного досвіду, особливості економічного, політичного та духовного життя суспільства, виховання та освіта, засоби масової інформації тощо.

У вказаному контексті слід погодитися, що процес формування правосвідомості як філософсько-правової категорії припускає певні змістовні вимоги до всього простору людських вчинків та соціальних інституцій. При цьому основними чинниками формування правосвідомості на кожному етапі розвитку людства виступали процеси виховання, навчання та освіти, а роль родини, школи та соціуму у даному процесі є завжди провідною [88, с. 112, 377, 382].

Втім, на яких би конкретних чинниках формування і розвитку правосвідомості не акцентувалася увага у сучасній науковій та навчальній юридичній літературі [28, с. 178-179], потрібно визнати, що за останні десятиліття колективна та індивідуальна правосвідомість зазнала сутнісних

трансформацій, які особливо рельєфно проявляються в постмодерністських реаліях розвитку глобального інформаційного суспільства, а також науково-технічного прогресу, який відкрив перед людством якісно нові можливості перетворення реальності.

Необхідно зазначити, що постмодерн є одним із ключових концептів сучасної соціальної теорії, який відображає особливості організації та розвитку суспільних процесів і культурних явищ в умовах інформаційного суспільства. Його основою є специфічний світогляд, що набув домінуючого характеру завдяки стрімкому розвитку інформаційно-технологічного середовища в останні десятиліття. Характерною рисою постмодерного мислення є визнання можливості одночасного існування різних, у тому числі протилежних і взаємовиключних, але рівнозначних інтерпретацій соціальних явищ. Такий підхід зумовлює заперечення об'єктивності буття та універсального характеру знання, трансформуючи процес його пошуку в дискурсивні практики, текстуальні інтерпретації та риторичні конструкції, що часто замкнені в межах суб'єктивізму. У сфері права багатозначність правових норм, релятивізм і відносність соціальних відносин у постмодерному контексті ускладнюють процес правової інтерпретації, підвищують конфліктність нормативного регулювання та сприяють дестабілізації соціальних зв'язків, що в результаті може негативно впливати на стан правопорядку в суспільстві. [89, с. 245-246].

Досліджуючи особливості прояву постмодерну у праві, Б. Мелкевік слушно акцентує увагу на тому, що «постмодернізм своїм «прощанням з розумом» спрямовує юридичну думку на шлях нормативного скинення права, що є антиюридичним. У такий спосіб юридичний постмодернізм – лише вираження всезагального нігілізму. Постмодерн, заперечуючи будь-які міркування практичної філософії стосовно легітимної та нелегітимної влади, справедливості та несправедливості, законності та незаконності, нормативності та фактичності, роззброює нас перед вимогами спільного життя, особливо в громадському, державному або світовому плані. Зважаючи на те, що немає логічного місця для таких міркувань, у нас немає більше жодної інстанції, аби боротися проти сил, що несуть людству небезпеку або не бажають поважати

його. Отже, юридичний постмодернізм відчиняє двері будь-якому свавіллю. Оскільки постмодернізм нехтує питанням смислу в праві, будь-яка правова практика стає непотрібною, якщо навіть не марною. Не будучи здатним нести практичну відповідальність у сфері права, юридичний постмодернізм презентує лише естетичний вихід за межі практичного світу» [90, с. 227].

Звичайно, розвиток постмодерну та різноманітних технологій, особливо інформаційних, не могло не позначитися на характеристиках сучасної правосвідомості, зміст та структура якої також адаптуються до нових інформаційних та технологічних реалій. Як наслідок, правосвідомість в сучасному демократичному суспільстві стає все більш динамічною та багатоаспектною системою сприйняття і розуміння права та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності, яка відображає соціокультурні та технологічні зміни в ньому. При цьому сучасна правосвідомість починає все частіше орієнтуватися на індивідуалізацію та інклюзію, на пошук нових форм державно-правового впливу на суспільні відносини, на більш активну участь окремих громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні механізмів забезпечення та захисту прав, свобод і законних інтересів людини, на прийняття багатоманітних соціальних ідентичностей (гендерних, національних, моральних, релігійних тощо), на зміну традиційних соціонормативних авторитетів та пошук альтернатив до них, на контекстуальний характер універсальних правових ідей та принципів.

Відтак, вплив постмодерну та нових технологій на розвиток сучасної правосвідомості має діалектичний характер, що проявляється у можливості виокремлення декількох ключових аспектів такого впливу, які мають як позитивний, так і негативний вимір. Зокрема, серед основних позитивних аспектів такого впливу, на нашу думку, слід виокремити наступні:

1) по-перше, завдяки постмодерну та розвитку нових технологій сучасна правосвідомість акумулює в собі різноманіття культурних та соціальних контекстів і умов, сприймає значну кількість перспективних напрямів як правового розвитку в цілому, так і вирішення конкретних юридично значущих

ситуацій, що сприяє формуванню більш ефективних правотворчих та інших юридичних практик;

2) по-друге, правосвідомість у сучасних реаліях значно швидше реагує на відповідні соціальні трансформації та виклики, стає більш гнучкою та сприяє розширенню міжнародних відносин та співробітництва з метою забезпечення належного, конструктивного обміну правовим досвідом та найкращими юридичними практиками у різних сферах і галузях суспільного життя, насамперед у сфері механізмів охорони і захисту прав людини;

3) по-третє, в сучасних реаліях постмодерну правосвідомість проявляє себе у розвитку більш активної, відкритої та творчої участі громадян у публічно-правових процесах та приватноправових відносинах, що надає можливості зміцнювати демократичні інститути публічної влади та підвищувати рівень її відповідальності перед громадянським суспільством та особою.

Водночас вплив постмодерну та сучасних технологій на правосвідомість має і «зворотній бік», який зумовлений особливостями функціонування глобального інформаційного суспільства. З одного боку, спостерігається стрімке вдосконалення технологій обробки, зберігання, обміну та поширення інформації, що істотно розширює доступ до правових знань і комунікаційних ресурсів. З іншого – посилюється залежність особи від інформаційно-технічних засобів та пов'язаних із ними сегментів інформаційного простору, доступ до яких є практично безперервним і не обмежується просторово-часовими рамками. У результаті інформаційне середовище стає доступним у будь-який час і з будь-якого місця, що водночас формує нові виклики для стабільності та усвідомленості правової поведінки суб'єктів [91, с. 225-226].

Останнє пов'язано з тим, що інформаційне суспільство та інформаційні технології мають кардинальний вплив на процес формування правосвідомості через вплив на соціальні та правові концепти. Йдеться, зокрема, про надзвичайне розширення різноманітного інформаційного матеріалу, ґрунтуючись на якому й виникають певні конструкти; про маніпулятивні можливості впливу на ці конструкти та цінності, що їх обґрунтовують,

внаслідок чого індивід отримує усвідомленість про власне тлумачення правової дійсності, не усвідомлюючи при цьому прихованого характеру нав'язуваних інтерпретацій та впливів на сприйняття правової дійсності; про поширення телекомунікаційних засобів трансляції емоційно забарвленої інформації, а також «стандартів» практичних дій, що спираються на різні тлумачення соціально-правової реальності; про ціннісну стандартизацію соціально-правових конструктів під впливом медійних засобів з метою створення умов для реалізації визначених деструктивних та навіть руйнівних соціальних дій; про істотне розширення інформаційної бази формування соціально-правових патернів, що зумовлює підвищення рівня непередбачуваності як індивідуальної, так і масової поведінки.

Специфічні можливості міфотворчості у глобальному інформаційному суспільстві викликали до життя і укорінили декілька типових міфів, на які спирається сучасна правосвідомість в процесі осмислення тих чи інших явищ правової дійсності, а саме: «міф про абсолютний пріоритет індивідуалізму і особистого вибору, міф про нейтралітет соціально-правових інститутів та пов'язаних з ними інформаційних джерел, міф про незмінну природу людини, міф про відсутність іманентних суспільних конфліктів, а також міф про плюралізм, неупередженість і очищаючу роль засобів масової інформації» [92, с. 141-148].

Зазначені характеристики впливу сучасного інформаційного суспільства на процес формування та розвиток індивідуальної й колективної правосвідомості поступово зумовлюють виникнення певних негативних наслідків, частина з яких уже набуває рис стійких тенденцій соціально-правового розвитку. Йдеться, зокрема, про все більш зростаючу залежність правових норм від визначеного соціального контексту та нескінчених суб'єктивних тлумачень їх змісту, що все частіше призводить до втрати об'єктивної оцінки відповідних юридично значущих діянь. Як наслідок, реалізація права стає все більш непередбачуваною та, у багатьох випадках, свавільною, що додатково підриває довіру до інститутів публічної влади, у тому числі судової.

Отже, можемо констатувати, що розвиток сучасної правосвідомості все ще відбувається у ситуації складного та неоднозначного за своїми наслідками перехідного періоду від індустріального суспільства до інформаційного, в якому особистість є невіддільною від інформаційних технологій та їх всебічного впливу на її власну свідомість, волю і поведінку. Поглиблення динаміки різноманітних інформаційних потоків, у тому числі поширення правової інформації в суспільстві в умовах відсутності чітких та ефективних механізмів її верифікації та стабільного розуміння того, яка інформація несе загрозу прогресивному розвитку суспільства і держави, а яка, навпаки, сприяє такому розвитку, поступово призводить до різних форм деформації правосвідомості та слугує чинником соціального роз'єднання, подальшого розшарування суспільства та негативної трансформації змісту його основоположних консолідуючих засад.

Крім цього, в умовах все більш зростаючої багатоманітності соціальних ідентичностей та конфліктів, обумовлених не в останню чергу тим, що певна група прав і свобод людини вступає у ціннісно-ідеологічне протиріччя з правами інших людей, відбувається фрагментація суспільства та посилення соціальної недовіри та ентропії, що суттєво ускладнює пошук компромісів та справедливих правових рішень тих чи інших практичних ситуацій. Це, у свою чергу, може призвести до того, що правова система може виявитися неспроможною ефективно вирішувати складні соціальні проблеми та конфлікти на засадах справедливості, добросовісності та розумності.

У вказаному контексті виникає питання стосовно визначення оптимальних шляхів подолання цих негативних явищ у розвитку сучасної правосвідомості. З цією метою, на нашу думку, потрібно, з одного боку, максимально спрямовувати процес використання сучасних технологій у конструктивному, позитивному напрямі, основний акцент в якому повинен робитися на єдності морального (етичного) і правового обґрунтування соціального та правового статусу особистості, а також комунікативних практик сьогодення, в яких вона реалізує свої інтереси та права, а з іншого – відроджувати національні традиції українського народу, його культурну

самобутність, що втілюють у собі найкращі нормативні взірці розбудови мирного та справедливого життя, історично сформовані українцями та іншими народами (національностями, етносами), які проживають та здійснюють свою діяльність на території України, збагачуючи її культуру корисними наративами.

В нинішніх реаліях важливо нарешті зрозуміти, що активно впроваджувані в сучасній Україні комунікативні платформи для обговорення актуальних проблем суспільно-державного розвитку, всебічна підтримка правозахисних організацій та відкритих громадських дискусій, спрямованих на підвищення правової освіченості громадян, використання численних соціальних медіа для поширення правової інформації тощо, не можуть дати необхідного позитивного результату в умовах все зростаючої абсолютизації індивідуалізму, якщо за дужки виводиться позитивна традиція, зокрема національна та моральна.

У зв'язку із цим, сучасна демократична держава у тісній співпраці з відповідними інститутами громадянського суспільства повинна створити всі необхідні умови для підвищення рівня правосвідомості громадян на індивідуальному та колективному рівнях. Важливими складниками у вказаному процесі виступають морально-правове виховання та якісна соціогуманітарна освіта, спеціальні психологічні та інші тренінги і курси, спрямовані на забезпечення формування якісного критичного мислення та протидію інформаційним маніпуляціям і фейкам, а також використання соціальних медіа з метою утвердження та поширення в суспільстві морально-правових цінностей, ідей людяності, взаємоповаги, патріотизму тощо.

Необхідно також зауважити, що в українському суспільстві існує духовне, релігійне, моральне, культурне та правове підґрунтя для формування високого рівня правосвідомості. Адже наразі відбувається інтенсивний процес становлення національної ідентичності та формування національної ідеї, які перебувають у тісному взаємозв'язку як з індивідуальною, так і з колективною правосвідомістю. У цьому контексті правосвідомість багатонаціонального українського суспільства як соціального феномена повинна ґрунтуватися на чіткій аксіологічній основі, що включає такі базові цінності, як патріотизм,

національна гідність, відповідальність за долю держави, а також усвідомлення того, що повна реалізація прав і свобод можлива лише в умовах належного національного та морального середовища. До цієї системи ціннісних орієнтирів також належать повага до прав і свобод інших народів, а також визнання самоцінності української культури та мови. Сукупність зазначених чинників дедалі чіткіше проявляється в суспільній свідомості, що свідчить про позитивні тенденції розвитку правосвідомості в Україні та підвищення її загального рівня серед громадян [93, с. 361; 94, с. 57-58].

З цього випливає також те, що концепт «загальнолюдські цінності» як, мабуть, одне з найбільших досягнень світової культури та лейтмотив сучасних глобалізаційних процесів, що свідчить про високий ступінь розвитку людського суспільства та цивілізації, навряд чи матиме життєздатний характер у разі відсутності його належного співвіднесення з відповідними цінностями і надбаннями національних культур. Адже загальнолюдські природно-правові цінності в межах окремо взятої соціокультурної реальності завжди наповнюються унікальним сенсом свого подальшого розвитку в межах визначених темпорально-просторових вимірів, отримують якісні характеристики в контексті духовних засад життєдіяльності суспільства, а отже, обумовлюють та формують специфічні уявлення про національну правосвідомість та її визначені патерни, зокрема, свобода, право, справедливість, рівність, гуманізм, відповідальність, законність тощо.

У зв'язку із зазначеним, окрему увагу в межах даного викладу пропонуємо приділити національному або етнічному складнику правосвідомості на прикладі українського суспільства. Адже, як зазначається у сучасній юридичній літературі, «в соціальних групах та й суспільстві загалом завжди виявляється присутнім постійно діючий національний складник правосвідомості, завдяки якому зберігається правова ментальність нації, її правова самовизначеність» [95, с. 287].

Слід погодитися, що правосвідомість як складна система відображення правових реалій у поглядах, почуттях, теоріях тощо, у процесі правотворчості виступає ідейним джерелом права, визначає перспективи його розвитку та

безпосередньо впливає на процес та результати творення норм права, а правовий менталітет виступає первинним чинником правосвідомості. Відповідно, правосвідомість визначає переважно динаміку суспільно-державного розвитку, оскільки погляди, почуття, теорії можуть змінюватися, а правовий менталітет – статистику, адже характеризується насамперед тривалістю, стабільністю, стійкістю [96, с. 56].

Необхідно зазначити, що етнічний чинник у формуванні та розвитку правосвідомості тісно взаємопов'язаний та по суті безпосередньо впливає з факту усвідомлення певною нацією та/або етнічною групою, відповідно, своєї національної (етнічної) ідентичності, яка передбачає щонайменше наявність певної історичної самобутності та індивідуальності. Взаємозв'язок та взаємозалежність правосвідомості та національної ідентичності проявляється, зокрема, у тому, що право у кожній державі нерідко орієнтується на визначену національну ідею, на певні етноцентристські позиції, які збагачують правову реальність через особливий культурний, національний, антропологічний, релігійний, поведінковий компонент в процесі аналізу міжкультурної взаємодії між західною традицією і національним правом [97, с. 30].

Таким чином, етнічні, національні особливості певного народу у значній мірі визначають стан світогляду та рівень правосвідомості населення держави, яку він формує як політична нація. Однак це зовсім не означає, що етнічний або національний чинник правосвідомості проявляє себе лише на рівні так званої титульної нації відповідної держави, оскільки значна кількість сучасних національних держав мають поліетнічний склад свого населення, в межах якого функціонують, зокрема, так звані корінні народи, які являють собою особливу етнічну меншість, що сформувалася на певній території в межах відповідної держави, є носієм самобутньої мови та культури, має власні традиційні, соціальні, культурні чи представницькі інституції та самоідентифікує себе як корінний народ відповідної держави. Не винятком у цьому сенсі є й Україна, в якій діє Закон України «Про корінні народи України» та відповідно до якого на території Кримського півострову корінними народами визнано кримських татар, караїмів та кримчаків.

У вказаному контексті зазначимо, що етнічний чинник правосвідомості справляє вагомий вплив на засвоєння та інтерпретацію правових понять та категорій, конститує особливий образ бажаного права з притаманним йому комплексом морально-правових установок, цінностей та ідеалів, які обумовлюють існування правових традицій, інститутів та форм соціальних комунікацій. Так, наприклад, розуміння права та його властивостей як особливого соціального регулятора крізь призму етнічної або національної правосвідомості передбачає його розгляд через відповідний історичний досвід, традиційні форми його вираження, специфіку взаємозв'язків та взаємодії з іншими соціальними нормами. Значення етнічного чинника правосвідомості у розвитку сучасних правових систем, на нашу думку, проявляється у тому, що саме він надає можливість належним чином конкретизувати відповідні нормативно-правові акти та закріплені ними програми, які реалізуються в державі та сприяють соціальному прогресу, надаючи їм більш цілеспрямований, консолідуючий характер та забезпечуючи тим самим реальні можливості етнічних спільнот, у тому числі корінних народів відповідної держави, ефективно досягати реалізації власних інтересів та цілей. У такий спосіб етнічний чинник правосвідомості виступає однією з необхідних та важливих гарантій забезпечення соціальної справедливості у відповідному суспільстві, своєрідним індикатором для держави стосовно можливих недоліків її політики по відношенню до корінних народів та інших етнічних спільнот.

Слід погодитись, що дослідження етнокультурних чинників формування та розвитку правосвідомості дає змогу сформулювати поняття «національна правосвідомість», яку можна розглядати як синтез індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок формування нації, національної стратегії, включення етнокультурних цінностей у сферу правовідносин; це ступінь адаптованості етнокультурного світогляду в державотворчий і суспільний процес, а також міра проникнення правової спроможності у владні нормативно-правові імперативи [98, с. 28].

Серед основних ознак етнічного чинника правосвідомості, на нашу думку, можна виокремити наступні:

1) етнічний чинник правосвідомості має історично обумовлений та стійкий характер;

2) зміст етнічного чинника правосвідомості складає визначена система правових переконань, ідей, теорій тощо, які закладаються нацією, корінними народами або етнічною спільнотою в основу осмислення оточуючої правової реальності;

3) етнічний чинник правосвідомості відображає специфіку ставлення представників певної нації, корінних народів чи інших етнічних спільнот до державно встановленого законодавства та влади, яка забезпечує реалізацію його норм;

4) етнічний чинник правосвідомості справляє визначений вплив як на поведінку індивідів, насамперед представників відповідних націй та етнічних спільнот, які є носіями такої правосвідомості, так і на правотворчу та правореалізаційну практику в цілому.

Водночас, оцінюючи роль і значення етнічного чинника правосвідомості у процесах право- та державотворення, необхідно підкреслити, що його вплив на ці процеси може мати як позитивний, так і негативний характер. При цьому негативний вплив етнічного чинника правосвідомості на суспільний і державний розвиток може мати місце у випадку, якщо його наративи сприяють формуванню конфліктних ситуацій в суспільстві, поширенню соціальної напруги, а також відтворюють ті соціально-економічні та політичні відносини, які призводять до застою та стагнації суспільства. Це, у свою чергу, також свідчить про діалектичний характер формування і розвитку правосвідомості, що проявляється незалежно від того, які конкретні чинники є більш домінантними у даному процесі [99, с. 153-162].

Таким чином, правосвідомість, незалежно від конкретного різновиду, зазнає суттєвого впливу з боку значної кількості об'єктивних та суб'єктивних чинників. При цьому визначальну роль у правосвідомості певного суспільства або народу відіграють визначені історичні та культурні чинники. Останнє пов'язано з тим, що право не існує поза контекстом певної культури, історії та традицій того народу, в якому воно функціонує та реалізується; воно тісно

взаємопов'язано з колективною пам'яттю, релігією, світоглядними характеристиками народу тощо. Слід погодитись з думкою, що право як явище культурно-духовного життя суспільства є наслідком багатовікових роздумів його представників про добро і зло, справедливість і несправедливість, шкоду і користь тощо; право є продуктом тривалого аналізу, який проходить крізь призму людської свідомості, при чому всіх нормативних рівнів її буття та функціонування: правового, морального та релігійного. Надаючи моральну оцінку передбачуваній чи здійснюваній поведінці або діяльності, суб'єкт відповідних дій проходить через складні психологічні процеси своєї свідомості [100, с. 32].

У вказаному контексті необхідно наголосити на важливості застосування соціокультурного підходу до розуміння сутності та природи позитивного права, який вдало обґрунтовується в сучасній Україні Р. Луцьким та відповідно до якого останнє являє собою «історично визначену і об'єктивно обумовлену для певного суспільства і держави міру свободи, рівності, справедливості та гуманізму в реальних соціальних відносинах, що визначає найважливіші правила поведінки осіб і потреби суспільно-державного розвитку шляхом державного встановлення (санкціонування) формально визначених та загальнообов'язкових правових норм (правил поведінки) з метою забезпечення регулювання, охорони та захисту суспільних відносин».

Р. Луцький висловлює слушну думку, згідно із якою сутність позитивного права як соціокультурного феномену полягає у тому, що його дослідження можливе лише через безпосередній зв'язок, взаємодію та взаємозалежність із іншими соціально-нормативними чинниками, такими як мораль і релігія. Саме ці чинники забезпечують існування права не лише як сукупності законів та інших офіційно визнаних джерел, а й як складової реальної правової дійсності, тобто його практичного та багатовимірного буття. Ідеї, принципи й норми позитивного права виконують роль нормативних орієнтирів та інструментів правової діяльності, спрямованої на впорядкування, регулювання і трансформацію суспільних відносин. Через їх реалізацію відбувається активне формування та розвиток правової реальності. Отже, позитивне право в усій

багатоманітності своїх проявів охоплює одну з ключових сфер правового життя суспільства та визначає засади його функціонування і розвитку. Тому саме з нього варто починати осмислення правової реальності як ширшого поняття, що включає всі правові явища. Адже суспільство та культура створюють своєрідне «середовище існування» або «систему координат», у межах якої право формується та функціонує поряд із іншими нормативно-регулятивними системами [101, с. 376-378].

Отже, культура будь-якого суспільства розвиває правосвідомість його представників з урахуванням визначеної системи культурних цінностей. Зокрема, у тих суспільствах та корінних народах, в яких міцними є традиції колективізму, правова свідомість може акцентувати увагу насамперед на суспільних інтересах та необхідності забезпечення соціальної гармонії, а не лише на правах і свободах людини, як це має місце в сучасних ліберальних суспільствах.

Значний вплив культурні чинники справляють, безперечно, і на кримськотатарський народ, який, як вже попередньо зазначалося, відповідно до частини другої статті 1 Закону України «Про корінні народи України» є одним із корінних народів нашої держави, тобто він являє собою автохтонну етнічну спільноту, яка сформувалася на території України (Кримський півострів), характеризується наявністю самобутньої мови й культури, збереженням традиційних соціальних, культурних і представницьких інституцій, усвідомлює себе корінним народом України, є етнічною меншиною у складі населення держави та не володіє власною державністю поза межами України.

Серед культурних чинників формування та розвитку правосвідомості кримських татар одне з найважливіших місць займає ісламська релігія (мусульманство), вплив якої на правову свідомість даного народу має багатоаспектний характер. Незважаючи на те, що кримські татари становлять народ, організований здебільшого за принципом етнічної приналежності, ніж релігійної, іслам розглядається як важливий компонент їхньої ідентичності самими кримськими татарами, політичними лідерами і немусульманським оточенням [102, с. 174]. Саме іслам виявився тією силою, яка ефективно

об'єднувала доволі відмінні між собою етнолінгвістичні та етнокультурні групи на Кримському півострові, які були носіями досить несхожого соціального досвіду. Відтак, «головними складовими національно-релігійної ідентифікації кримськотатарського народу стали ісламізовані духовні уявлення, національні звичаї, побут і культура кримських татар, спільне розуміння ними ісламського змісту і символів культури, що ставало передумовою для усвідомлення субетнічними групами власної єдності» [103, с. 107-108].

Зокрема, очевидним слід визнати, що іслам, як релігія та одночасно правова система для багатьох сучасних держав, справляє значний вплив на сприйняття права як невід'ємної частини суспільного порядку, в якому важливим елементом є концепція справедливості, дотримання моральних принципів та норм шаріату. Вплив релігійних норм та цінностей на правосвідомість кримськотатарського народу можна прослідкувати, наприклад, у їх ставленні до індивідуальних прав, а також в особливостях розуміння права як інструменту або засобу для забезпечення соціальної справедливості.

Поряд з ісламською релігією, важливими культурними чинниками формування та розвитку правової свідомості кримськотатарського народу є також їхні традиції та звичаї, мова, література, колективна пам'ять та ідентичність тощо. Всі ці елементи формують у кримських татар унікальне сприйняття справедливості, прав, обов'язків та соціальної відповідальності, нормативів людської поведінки та діяльності, ставлення до права як особливого соціального регулятора, його оцінку в межах конкретних темпорально-просторових координатах, що є найважливішими складовими їх правової свідомості.

Особливе місце в системі таких культурних чинників займає кримськотатарська мова та література. Загальновідомо, що мова народу – це не лише засіб спілкування між людьми, але й важливий елемент його культурної ідентичності. Відтак, мова для будь-якого народу, у тому числі для кримських татар, є не лише способом передачі або трансляції знань і традицій, але й основою для розуміння та сприйняття правових норм.

Кримськотатарська література і фольклор також відіграють вагомий роль у формуванні та розвитку правосвідомості кримських татар, оскільки за допомогою оповідань та інших літературних творів передаються уявлення про допустимі та недопустимі варіанти поведінки, про схвальні та засуджувані людські вчинки, які також можуть мати і юридичне значення [104, с. 218-222]. У літературі будь-якого народу, як правило, висвітлюються теми честі, гідності, справедливості, ролі закону та моралі у розвитку суспільства, що справляє визначений вплив на сприйняття правових норм представниками такого народу.

Водночас, важливе місце у структурі чинників формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, окрім розглянутих вище культурних складових, займає також історичний досвід даного народу, який пережив чимало трагічних подій у минулому. Зокрема, багато поколінь кримських татар, не маючи власної державності, переживали численні порушення їх прав і свобод з боку держав, влада яких панувала на Кримському півострові. Більше того, депортація кримських татар 1944 року, яка була організована радянською владою, залишила глибокі рани в їх колективній пам'яті, а чимало кримських татар і дотепер не можуть відновити справедливість стосовно себе та свого народу, що виразно проявляється в умовах тимчасової окупації Кримського півострова з боку РФ.

Зрозуміло, що наведені вище події не лише вплинули на сприйняття кримськими татарами правових норм, але й сформували певну недовіру до влади та відповідні деформації у розвитку правової свідомості кримськотатарського народу [105, с. 79-86]. Адже якщо діяльність державних органів сприймається людиною як джерело несправедливості, правосвідомість може бути зорієнтована більше на захист народних інтересів через альтернативні правозахисні механізми (наприклад, правозахисні громадські організації та рухи) [106, с. 245-269; 107, с. 441-443].

У попередньому розділі нами вже було встановлено, що у структурі правосвідомості виділяють правову ідеологію та правову психологію, або ідеологічний та психологічний рівні. Відтак, ідеологічний рівень правосвідомості кримськотатарського народу виявляється у сформованих

уявленнях про право як інструмент відновлення історичної справедливості, гарантію збереження ідентичності та засіб захисту колективних прав даного корінного народу. Психологічний рівень включає емоційно-оцінне ставлення кримських татар до права, яке значною мірою детерміноване досвідом репресій, депортації та системних порушень прав, що сприяло формуванню критичного, а інколи недовірливого сприйняття державних правових інститутів.

Втім, детально правову ідеологію та правову психологію кримськотатарського народу буде досліджено у наступних підрозділах даної роботи, а наразі варто з'ясувати, які саме чинники вплинули на розвиток правосвідомості кримськотатарського народу та як історично формувалася та розвивалася його правосвідомість. При цьому наголосимо, що відповідно до статті 11 Конституції України, «держава має сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [108].

З позицій теоретико-правового аналізу правосвідомість кримськотатарського народу доцільно розглядати як різновид етнічної (національної) правосвідомості, що формується під впливом специфічних соціально-історичних умов існування відповідного етносу. На відміну від індивідуальної чи професійної правосвідомості, національна правосвідомість характеризується високим рівнем узагальненості, стійкістю правових уявлень та їх тісним зв'язком із колективною пам'яттю, традиціями та цінностями. Формування та еволюція правосвідомості кримськотатарського народу є складним соціально-правовим процесом, зумовленим поєднанням історичних, культурних, релігійних, політико-правових та соціально-психологічних чинників.

Ми погоджуємося з думкою Я. Богів, що «правосвідомість перебуває в основі правової культури і є сукупністю поглядів, ідей, почуттів, настроїв, які мають відношення до права, і включає в себе уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правові установи у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, відповідальність особи перед іншими людьми,

державою і суспільством. Правосвідомість є певною духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення прав і виконання обов'язків» [109, с. 197].

У період Кримського ханства правова система кримськотатарського народу ґрунтувалася на поєднанні норм мусульманського права (шаріату), звичаєвого права (адату) та актів ханської влади, що забезпечувало відносну стабільність правового порядку та формувало уявлення про право як засіб гармонізації суспільних відносин [110, с. 67–69]. Ліквідація Кримського ханства у XVIII столітті та включення Криму до складу Російської імперії призвели до руйнації традиційних правових інститутів, що негативно позначилося на тяглоті правової культури та правосвідомості кримських татар.

О. Гайворонський зазначає, що подальша інкорпорація Криму до складу Російської імперії та ліквідація автономних правових інститутів кримських татар сприяли маргіналізації їх правової культури та трансформації правосвідомості в умовах колоніального домінування [111, с. 112].

Після розпаду Російської імперії та в умовах революційних трансформацій кримськотатарська політична еліта здійснила першу спробу модерного національного самовизначення шляхом проголошення Кримської Народної Республіки (1917). Це політичне утворення розглядалося як механізм забезпечення самоврядування, національно-культурного відродження та реалізації принципів правової рівності. Хоча існування Республіки виявилось нетривалим і було припинене внаслідок встановлення більшовицької влади, її створення мало важливе історико-правове значення, оскільки заклало ідейні та політичні засади подальшого розвитку кримськотатарського національного руху та формування автономістських прагнень народу [112].

Історичний шлях кримськотатарського народу в боротьбі за самовизначення та збереження власної національної ідентичності є одним із найтрагічніших і водночас найяскравіших прикладів реалізації права корінного народу на автономний розвиток в умовах масштабних геополітичних змін. Упродовж XX століття кримські татари неодноразово ставали об'єктом імперської політики, в межах якої їхня етнокультурна самобутність, політична суб'єктність та прагнення до самоврядування систематично обмежувалися й

придушувалися репресивними практиками радянського режиму. Така політика призвела до суттєвого порушення колективних прав народу, поставивши під загрозу збереження його історичної пам'яті, культурної спадщини та національної самоідентифікації [113].

В контексті ранньої політики «коренізації» у 1921 році радянська влада формально підтримала створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянськи у складі РСФСР. Незважаючи на задекларований принцип рівноправності народів, фактичне становище кримськотатарського населення в межах новоутвореної автономії поступово ускладнювалося. З одного боку, радянська політика передбачала обмежені можливості етнокультурного розвитку, однак з іншого – дедалі більшою мірою супроводжувалася централізованим контролем над усіма формами національної самоорганізації. Тоталітарні процеси, репресії проти релігійної та інтелектуальної еліти, голод і масові політичні переслідування істотно посилили асиміляційний тиск на кримськотатарське населення та звузили можливості його національного розвитку [114].

Суттєвий вплив на правосвідомість кримськотатарського народу мала депортація 1944 року, яка стала актом масового порушення основоположних прав людини та норм міжнародного права. Як зазначають дослідники, депортація сформувала колективну травму, що закріпила у правосвідомості кримських татар уявлення про право як репресивний інструмент державної влади [115, с. 48]. Насильницьке виселення, позбавлення правового статусу, дискримінація за етнічною ознакою та тривале перебування в умовах так званих «спец поселень» сформували у кримських татар стійке уявлення про право як інструмент державного примусу, а не захисту. Водночас, саме в цей період відбулося посилення колективної правосвідомості кримських татар, орієнтованої на ідеї справедливості, відновлення прав і повернення на історичну батьківщину. Це ще раз підтверджує, що у випадку кримськотатарського народу правосвідомість виконує також функцію збереження національної ідентичності та історичної пам'яті.

Важливим чинником розвитку правосвідомості кримськотатарського народу став національний рух за повернення до Криму, що активізувався у другій половині ХХ століття. Цей рух сприяв усвідомленню колективних прав, зокрема права на самовизначення, права на землю та культурну автономію, а також формуванню навичок правової боротьби з використанням як внутрішньодержавних, так і міжнародних правових механізмів. У цьому контексті правосвідомість набуває активного, діяльнісного характеру, що відповідає сучасним уявленням про правову культуру як складову громадянського суспільства [115, с. 56].

Історичні фактори формування правосвідомості кримськотатарського народу проявилися також через діяльність Організації Об'єднаних Націй у сфері захисту прав корінних народів. Діяльність ООН у сфері захисту прав корінних народів проявилася, зокрема, у проголошенні 1993 року Міжнародним роком корінних народів світу, а відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 48/163 наступне десятиріччя було визначене як Міжнародне десятиліття корінних народів. Метою цих ініціатив стало зміцнення міжнародного співробітництва для забезпечення прав корінних народів, а також сприяння вирішенню питань охорони довкілля, сталого розвитку, освіти та охорони здоров'я.

У цьому контексті ухвалення національного законодавства щодо правового статусу кримських татар, а також нечисленних кримсько-карайської та кримчацької спільнот як корінних народів України, набувало особливого значення. Закріплення відповідної категорії в концепції етнополітики України та її публічне обговорення, зокрема у зв'язку з можливим приєднанням до Конвенції Міжнародної організації праці № 169 від 27.06.1989 [116], могло мати для держави не лише політико-дипломатичні переваги, а й потенційно сприяти залученню міжнародної фінансової та експертної підтримки. Зокрема, йшлося про можливість отримання додаткових ресурсів для вирішення соціально-економічних проблем кримськотатарських репатріантів, у тому числі в межах програм міжнародних фінансових інституцій, таких як Світовий банк, що реалізує проекти підтримки корінних народів [117].

Важливим етапом посилення міжнародної уваги до питань захисту прав корінних народів стало проголошення Генеральною Асамблеєю ООН 20 грудня 2004 року Другої Міжнародної декади корінних народів світу, закріплене в Резолюції 59/174. Її метою було продовження, розвиток і узгодження спільних міжнародних зусиль у цій сфері. Надалі, 16 грудня 2005 року, Генеральна Асамблея ООН затвердила Програму дій зазначеної декади та звернулася до міжнародної спільноти із закликом забезпечити необхідну фінансову підтримку для її практичної реалізації. Саме це надало відповідним ініціативам більш системного характеру та сприяло активізації міжнародної співпраці щодо захисту прав корінних народів.

На відповідному етапі Україна не повною мірою використала потенціал міжнародно-правових механізмів захисту прав корінних народів. Це було зумовлено тим, що на той час у національному законодавстві не було належно закріплено статус кримських татар, караїмів і кримчаків як корінних народів, не було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці № 169 від 27 червня 1989 року, а під час ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про права корінних народів Україна утрималася від голосування. Унаслідок цього держава фактично втратила можливість ширше залучатися до міжнародної співпраці у цій сфері. Помилковість такого підходу у внутрішній і зовнішній політиці стала особливо очевидною після окупації та анексії Криму Російською Федерацією у 2014 році, коли питання захисту прав корінних народів набуло для України не лише правового, а й безпекового та політичного значення.

Мустафа Джемільєв, народний депутат України, Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу, наголошує, що «лише зараз суспільство поступово усвідомлює те, що якби кримські татари вчасно були наділені відповідними правами й повноваженнями як корінний народ Криму / України на національному і міжнародному рівнях, цієї трагедії, можливо, вдалося би уникнути» [118, с. 5]. Ефективність «роботи над помилками» у зазначеній сфері прав людини значною мірою визначатиметься наявністю політичної волі законодавця, рівнем узгодженості дій між

відповідними інституціями та належним фінансовим забезпеченням органів виконавчої влади, відповідальних за реалізацію державної політики. Важливим чинником також виступає ступінь активності та дієвості громадянського суспільства, насамперед правозахисних інституцій кримськотатарської спільноти, які здійснюють моніторинг дотримання прав і впливають на формування державних рішень у цій сфері.

Як вже попередньо зазначалося, релігійний чинник також відіграє важливу роль у становленні правосвідомості кримськотатарського народу. Іслам, як система релігійно-правових норм, формує уявлення про нерозривний зв'язок права, моралі та соціальної відповідальності. Для кримськотатарської правосвідомості характерним є сприйняття права не лише як сукупності формально визначених норм, але і як етичного регулятора суспільних відносин. Це зумовлює особливе ставлення до таких категорій, як справедливість, обов'язок, честь, колективна відповідальність. Норми мусульманської етики та права формують уявлення про ці категорії, що знаходить відображення у правових уявленнях та поведінці кримських татар.

Водночас сучасна правосвідомість цього народу характеризується поєднанням традиційних релігійних цінностей із секулярними принципами правової держави та демократії. Релігійний чинник (іслам) відіграє важливу роль у формуванні правосвідомості кримських татар, визначаючи її ціннісні орієнтири, норми поведінки та уявлення про справедливість. Ісламські морально-правові принципи – справедливість (*адалет*), відповідальність перед громадою (*умма*), повага до закону, заборона насильства й свавілля – історично впливали на сприйняття права кримськими татарами. Релігія сприяла поєднанню звичаєвого права (*адет*) із нормами шаріату, формуючи колективістський тип правосвідомості, орієнтований на моральний обов'язок, взаємну підтримку та соціальну гармонію.

Релігія виступає ключовим культурним і цивілізаційним елементом у формуванні самосвідомості кримськотатарського народу, а її вплив на правосвідомість має глибоко історичні та соціокультурні корені. Історично іслам став домінуючою релігією в Криму ще з XIII–XIV століть під впливом

Золотої Орди, і з тих пір релігійні настанови інтегрувалися у повсякденне життя, моральні норми й суспільні практики кримських татар.

Іслам для кримських татар не лише система вірувань, а й невід'ємна частина їхньої культурної та правової ідентичності. У Середньовіччі формування Кримського ханства як мусульманської держави сприяло закріпленню ісламських норм у суспільному устрої, що мало прямий вплив на уявлення про справедливість, закон і моральні обов'язки члена громади.

Релігійні принципи, зокрема, увага до моральної чесності, взаємної допомоги та соціальної відповідальності, проникли в побутове право й звичаєве регулювання міжособистісних стосунків. Це відображає ширше явище «сакралізації» норми, де моральні заповіді релігії формують основу для розуміння законності та соціальної справедливості. У кримськотатарському середовищі релігійний чинник постає як соціальний передавач правових норм, бо ціннісні установки ісламу часто стають первинною основою моральної оцінки правомірної чи неправомірної поведінки. Наприклад, поняття справедливості (*адалет*) у ісламі, у поєднанні з історичною пам'яттю про депортацію кримських татар 1944 року та їх боротьбу за повернення на батьківщину, інкорпорується в уявлення кримських татар про право на повернення, захист прав людини, гідність та соціальну солідарність. Ці настанови формують правову емоційність і мотивацію до правової активності в сучасних умовах суспільно-політичної нестабільності.

У сучасних умовах релігійний чинник формування правосвідомості кримськотатарського народу залишається важливим, але зазнає відповідної трансформації: частина кримських татар успадковує іслам як символ етнокультурної самобутності, а не тільки як практичну вимогу дотримання релігійних норм. Соціологічні дані показують, що багато хто сприймає іслам більш як культурну традицію, ніж щоденну релігійну практику, і це впливає на характер правосвідомості, яка стає більш гнучкою та синтетичною, поєднуючи релігійні цінності з демократичними уявленнями про право та громадянські свободи. Різноманіття етнічних впливів знайшло відображення в існуючій до теперішнього часу діалектній структурі кримськотатарської мови і становленні

духовної культури кримських татар, у тому числі мусульманського світогляду. Ця думка Є. Бойцової важлива для розуміння того, що іслам – не лише релігія, а й частина культурно-історичного коду кримських татар [119, с. 38]. При цьому багато кримських татар відносять іслам до традиційної культури, що ще більше інтегрує релігійні уявлення у повсякденні норми правосвідомості, не обмежуючись ритуальними практиками, дуже багато кримських татар розглядає Іслам як свою народну традицію.

У вказаному контексті необхідно зазначити, що актуальні політичні трансформації (анексія Криму, обмеження релігійної свободи, переслідування мусульман) створили додаткові стимули для формування правосвідомості як реакції на порушення фундаментальних прав. В таких умовах релігійна ідентичність активізує правозахисну свідомість, спрямовану на захист релігійних прав, культурної спадщини та самовизначення кримських татар як народу.

Релігійний чинник справляє структурно-ціннісний вплив на правосвідомість кримських татар, оскільки Іслам не лише історично сформував систему їх моральних орієнтирів і уявлень про справедливість, а й виступає ключовим елементом їх сучасної ідентичності, що інтегрує традиційні цінності з прагненням до правового захисту та соціальної рівності. В умовах політичних викликів релігійні цінності стають не лише культурним надбанням, але й активним чинником правового саморозуміння та правозахисної позиції кримськотатарської спільноти. Це підсилює тезу про те, що релігійний чинник присутній не лише у формальних обрядах, а й у культурному самосприйнятті, що знаходить відбиток у нормах поведінки та уявленнях про справедливість.

Інтеграція різних культурних пластів, зокрема мусульманського, сформувала унікальний кримськотатарський світогляд, де релігія виступає не лише як сакральна система, а й як складова культурної ідентичності. Релігійні цінності виступають джерелом оцінних елементів правосвідомості (цінності, переконання), навіть якщо вони належать до різних сфер свідомості. Релігія не лише формує світогляд, але й впливає на правосвідомість, оскільки релігійна свідомість відрізняється за своєю природою від правової, але взаємодіє з нею у

структурі моральних цінностей і норм поведінки. Релігійні цінності можуть виступати базисом моральних установок правосвідомості. Аналіз наукових джерел свідчить, що релігія може бути не лише культурним елементом, а й соціальною основою правосвідомості, оскільки забезпечує морально-ціннісний фундамент для оцінки права, справедливості та правопорядку.

У сучасних умовах релігійний чинник також виконує ідентифікаційну та консолідуючу функції: він підтримує повагу до прав людини, почуття гідності, неприйняття несправедливості й дискримінації, а також сприяє збереженню національно-культурної самобутності кримських татар у правовому полі. Культурно-звичаєвий чинник проявляється через збереження адату – традиційних норм поведінки, що регулювали сімейні, майнові та общинні відносини. Навіть за умов тривалої відсутності автономних правових інститутів адат залишався важливим елементом соціального регулювання, що вплинуло на формування правового менталітету кримських татар, орієнтованого на консенсус, авторитет старших та колективні форми прийняття рішень. Культурно-звичаєвий чинник посідає особливе місце у системі детермінант формування правосвідомості кримських татар, оскільки історично право в цій етнонаціональній спільноті розвивалося у тісному взаємозв'язку зі звичаєм, традицією та колективними формами соціального регулювання. У традиційному кримськотатарському суспільстві саме звичаєві норми виступали первинним регулятором суспільних відносин, формуючи стійкі уявлення про справедливість, соціально допустиму поведінку, відповідальність і санкції за їх порушення.

Як відомо, у науковій літературі правосвідомість розглядається як складне соціально-психологічне явище, що включає знання про право, оцінне ставлення до нього та готовність діяти відповідно до правових приписів. У цьому контексті культурно-звичаєві норми виконують функцію ціннісного підґрунтя правосвідомості, оскільки саме через них індивід і спільнота інтерпретують позитивне право та оцінюють його справедливість. Традиційна культура кримських татар ґрунтується на принципах колективізму, поваги до старших, родинної солідарності, честі та відповідальності перед громадою.

Зазначені цінності безпосередньо впливають на формування правових установок, зумовлюючи орієнтацію не лише на формально-юридичне дотримання норм, а й на їх відповідність усталеним уявленням про моральну справедливість.

Важливим елементом культурно-звичаєвого чинника є звичаєве право, яке тривалий час регулювало ключові сфери суспільного життя кримських татар – сімейні та шлюбні відносини, спадкування, врегулювання конфліктів, визначення міри відповідальності за правопорушення. Дослідники підкреслюють, що «*адет*» виконував не лише регулятивну, а й виховну функцію, формуючи уявлення про належну поведінку та справедливі способи відновлення соціальної рівноваги [120, с. 51-58]. Це зумовило формування правосвідомості, зорієнтованої на примирення, консенсус і авторитет громади, а не виключно на репресивні механізми державного примусу.

Особливого значення у формуванні правосвідомості кримських татар набуває історична пам'ять як елемент культурної традиції, насамперед досвід депортації 1944 року та багаторічної боротьби за повернення на історичну батьківщину. Колективна травма та практика самоорганізації в умовах свавільного беззаконня сприяли формуванню підвищеної чутливості до питань законності, прав людини та соціальної справедливості. У цьому сенсі культурно-звичаєвий чинник виступає джерелом критичного ставлення до позитивного права, якщо воно сприймається як несправедливе або репресивне.

У сучасних умовах культурно-звичаєвий чинник не втрачає свого значення, проте зазнає трансформації під впливом глобалізаційних процесів, правової модернізації та інтеграції кримських татар у національне правове поле України. Традиційні уявлення про честь, гідність, справедливість і відповідальність поступово інтегруються у систему демократичних правових цінностей, формуючи синтетичний тип правосвідомості, в якому поєднуються етнокультурні традиції та принципи сучасної правової держави. Ціннісні орієнтації кримськотатарського народу включають в себе повагу до традицій, сім'ї та релігії, оскільки засновуються на універсальних родових і сімейних

зв'язках, підтримуваних насамперед інституційною звичаєво-правовою системою, що зміцнює його єдність [120, с. 60-65].

Таким чином, культурно-звичаєвий чинник виконує системоутворюючу функцію у формуванні правосвідомості кримських татар, забезпечуючи спадкоємність правових уявлень, надаючи праву морально-ціннісного змісту та сприяючи збереженню правової ідентичності народу в умовах історичних трансформацій і сучасних політико-правових викликів.

Отже, можемо підсумувати, правова свідомість кримськотатарського народу включає в себе систему уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар, які визначають їх ставлення до права та пов'язаних з ним явищ і процесів, а також їх власне місце в українському суспільстві та національній правовій системі України. При цьому історично правосвідомість кримськотатарського народу формувалася і розвивалася під впливом визначених культурних та історичних чинників, окремі з яких негативно вплинули на її рівень, спричинивши відповідні деформації її стану. Перспективними напрямками розвитку правосвідомості кримських татар слід визнати насамперед розробку та впровадження освітніх, культурних, екологічних та інших програм їх розвитку в Україні, а також зміцнення їх представництва у органах державної та місцевої влади, що надасть їм можливість не лише захищати свої права, але й активно впливати на формування політико-правового середовища в Україні.

2.2. Правова ідеологія як складова правосвідомості кримськотатарського народу

Сучасне українське суспільство перебуває в ситуації якісних трансформацій, які обумовлюють переосмислення багатьох уявлень про закономірності соціального буття людини. У значній мірі вказані трансформації пов'язані з відстоюванням Україною свого права на існування як незалежної, демократичної, правової та соціальної держави в умовах російсько-української війни, повномасштабний етап якої почався з 24 лютого 2022 року, а також з

деструкцією системи сучасного міжнародного права, сформованого за наслідками Другої світової війни, що знову ж таки впливає насамперед з агресії РФ проти України. Водночас, потрібно констатувати, що динаміка сучасних соціальних змін в Україні пов'язується не лише з мужнім протистоянням Українського народу російському агресору, але й з низкою інших об'єктивних обставин, які визначають тенденції та орієнтири майбутнього розвитку як України, так і всього цивілізованого світу, зокрема, з надшвидкими темпами розвитку різноманітних технологій та штучного інтелекту.

В цих умовах надзвичайно важливим видається визначити нові смислові орієнтири, в межах яких можливо було б змінити сучасну кризову реальність за допомогою впровадження у суспільну практику прогресивних правових ідей. У зв'язку із цим особливої актуальності та значущості набувають питання сутності і природи правової свідомості, її змістовних, структурних, функціональних та інших аспектів, які продовжують зберігати свій фундаментальний характер і на сьогодні. Адже вивчення правової свідомості надає можливість надати як теоретичну, так і практичну інтерпретацію широкому колу правових питань, наблизитися до вирішення багатьох проблем правотворчості та забезпечення верховенства права в суспільному житті, а також державно управлінської діяльності у різних сферах і галузях діяльності суспільства.

Дослідження правової ідеології як складової правової свідомості кримських татар умовах трансформації правової системи передбачає уточнення самого поняття «правова ідеологія» та визначення її особливостей. Виконання зазначеного наукового дослідницького завдання дасть змогу в подальшому окреслити загальні теоретико-правові засади правової ідеології кримськотатарського народу.

Правова ідеологія посідає особливе місце в системі правосвідомості, оскільки відображає правову дійсність на науково-теоретичному рівні. У процесі демократизації та розбудови української державності вона має важливе значення для визначення напрямів розвитку права й правової системи. Правова

ідеологія не лише фіксує ставлення людини й суспільства до права, а й виражає суспільні очікування щодо його змісту, якості правового регулювання та утвердження демократичних засад суспільного життя.

Формування правової ідеології, зумовлене особливостями функціонування суспільства як механізму відтворення соціальної структури та зниження конфліктного напруження, характеризується орієнтацією на поступове утвердження цивілізованих стандартів якості життя, забезпечення прозорості та передбачуваності діяльності публічної влади, а також поглиблення її демократичних засад. Такий тип правової ідеології може бути визначений як проєвропейський за своїм змістовним та ціннісним спрямуванням [121, с. 38].

Правова ідеологія як складова загальної системи ідеологічних уявлень не лише формує концептуальне розуміння соціальної дійсності та визначає орієнтири її подальшого розвитку, а й виконує функцію нормативно-ціннісного обґрунтування суспільного порядку. Вона сприяє утвердженню правових цінностей, ідеалів і норм, які слугують підґрунтям державності України та визначають стратегічні перспективи її розвитку як правової держави [122, с. 150].

У сучасному науковому дискурсі правова ідеологія розглядається як складне явище, що поєднує систему правових ідей, поглядів і принципів із теоретичним осмисленням права як засобу впорядкування суспільних відносин. Вона формується під впливом соціальної дійсності, але водночас виконує регулятивну, стабілізуючу та управлінську функції, знаходить відображення у правових принципах держави, нормах законодавства й процесах формування правосвідомості. Її практична дієвість залежить від посилення нормативного змісту в правотворчості, доступності для суспільства та здатності відображати цінності, необхідні для утвердження України як демократичної і правової держави.

Формування правової ідеології має орієнтуватися на утвердження України як суверенної, демократичної, соціальної та правової держави. Досягнення цієї мети можливе за умови поєднання зусиль держави, суспільства

й громадян, відновлення традицій української державності та правопорядку, а також розвитку правосвідомості у тісному зв'язку з морально-етичними засадами суспільного життя. У цьому контексті правова ідеологія постає, з одного боку, як ідейний засіб протидії неправомірним явищам і діям, а з іншого – як система концептуально обґрунтованих ідей, принципів, мотивів і стимулів, спрямованих на зміцнення правомірних основ функціонування суспільства.

Правова ідеологія, як найвищий рівень осмислення правової дійсності, спрямована на утвердження соціальної якості життя крізь призму людської цінності, загальнолюдських і цивілізаційних стандартів. Вона розглядає нормативний порядок як важливу складову соціального порядку, суспільних змін і поступального розвитку. У цьому значенні правова ідеологія формує узгоджений підхід до оцінювання стану й перспектив правової реальності, в основі якого перебувають правові норми, їх ціннісний зміст і регулятивне призначення.

Певним узагальненням наукових підходів до розуміння сутності правової ідеології як структурного елемента правосвідомості можна вважати дефініцію, наведену в «Юридичній енциклопедії», відповідно до якої вона визначається як «система правових поглядів, що ґрунтуються на певних соціальних і наукових позиціях» [123, с. 279].

Інше коло науковців у межах зазначеного теоретико-методологічного підходу розглядає правову ідеологію у дворівневому вимірі, здійснюючи поділ правосвідомості на правову ідеологію та правову психологію. У цьому контексті правова ідеологія характеризується через її належність до сфери науково осмисленої свідомості. Не випадково у вітчизняній юридичній доктрині прикладні аспекти правової ідеології переважно пов'язуються з виробленням уявлень, пропозицій, принципів і рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм та інститутів. Водночас її базові функції полягають у науковому пізнанні правової дійсності, опорі на морально-етичні імперативи, цінності та ідеали, а також у врахуванні соціальних потреб, прагнень і очікувань, що сформувалися в суспільстві.

Поняття правова ідеологія формується на підставі «поєднання» інтересів більшості соціальних груп населення з конституційним забезпеченням прав меншості. Будучи втіленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою правових ідеалів, цінностей, переконань, настанов, поглядів і норм, осмислює соціальну реальність під кутом зору його реального і бажаного (ідеального, ціледосяжного) станів, відповідних шляхів досягнення ідеалу, згідно з яким формується правосвідомість суспільства, його членів, що сприяє утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливає на всі сторони соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль, характер та особливості функціонування політичного режиму тощо.

Стан дослідження наукових джерел, присвячених правовій ідеології, засвідчив, що у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці існують різні підходи до її тлумачення. Так, у вітчизняній юридичній науці та підручниках із загальної теорії держави й права правова ідеологія визначається як «сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, у тому числі філософське осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, що має власну цінність. Прикладом правової ідеології є вчення природно-правової, позитивістської та інших теорій права. Частиною цієї ідеології становлять сучасні наукові погляди на право» [122, с. 145].

Фахівець у сфері правової ідеології В. Толстенко стверджує, що «правова ідеологія, будучи важливим елементом структури правової свідомості, становить собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності), відображає існуючий стан правовідносин, визначає основи суспільного сприйняття правопорядку, встановлює основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави» [124, с. 14].

У контексті дослідження поняття правової ідеології окремої уваги заслуговують підходи М. Недюхи, який здійснює систематизацію наявних

дефініції правової ідеології. Водночас найбільш традиційним і поширеним у сучасній юридичній доктрині є її розуміння як форми відображення правової дійсності, а також як структурного елемента правосвідомості та складової правової культури [125, с. 341].

Аналізуючи наведений підхід, можна зазначити, що до першої групи вчений відносить тих авторів, які тлумачать правову ідеологію як елемент правосвідомості, що найповніше проявляється на рівні теоретичного осмислення права. У такому розумінні вона виступає формою упорядкованого й систематизованого правового знання. Її значення полягає у впливі на формування правової, політичної та моральної свідомості людини, розвиток її світогляду й загальної культури, а також у поширенні правових знань, підвищенні авторитету держави, права та законодавства. З практичного погляду правова ідеологія забезпечує інтелектуальне підґрунтя для вироблення принципів, пропозицій і рекомендацій щодо оновлення правових норм, інститутів та механізмів регулювання суспільних відносин.

Правова ідеологія – головний елемент у структурі правосвідомості. Правова ідеологія є перш за все знання про право, складається на основі вивчення нормативно-правового матеріалу, наукової та навчальної літератури. Правова ідеологія прагне, виявивши суть і закономірності в бутті права, представити ці знання у вигляді певної догми» [126, с. 216-217].

Сучасні науковці, зокрема Т. Андрусак, досліджуючи правову ідеологію, звертають увагу на те, що правова ідеологія – це «відображення у суспільній свідомості такого важливого і складного компонента соціального життя, яким є право, і є, перш за все, така теоретична свідомість, яка розглядає право як першооснову життя суспільства, осмислює соціальну реальність крізь призму правових уявлень. Тобто правова ідеологія виступає синонімом юридичного світогляду. Невід’ємною складовою правової ідеології є також правовий порядок, «право в дії», правова свідомість суспільства тощо. Правова ідеологія багаторівнева. Певна її частина є невіддільною складовою будь-якого іншого виду ідеології, як-от: релігійної, політичної, національної» [127, с. 125-126].

Тлумачення правової ідеології як синоніма юридичного світогляду є дискусійним, оскільки вченими в структурі світогляду виокремлюють такі рівні як світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння. Вважаємо, що правова ідеологія виступає як світорозуміння (праворозуміння), а правова психологія відображає рівні світовідчуття (правовідчуття) й світосприйняття (правосприйняття). В. Толстенко, розглядаючи правову ідеологію в контексті її зв'язку з правовою культурою, акцентує увагу і на практичному аспекті правової ідеології: «правова ідеологія як складова правової свідомості органічно входить й у загальне поняття правової культури. Більше того, зважаючи на специфіку свого функціонування, – адже будь-яка правова ідеологія завжди поєднує в собі як теоретичний, так і суто практичний аспект, – правова ідеологія здатна впливати на розвиток правової культури, збагачувати її тими ідеями, цінностями, концепціями та принципами, які зміцнюють правову культуру, підвищують її рівень, дозволяють поширити її серед громадян держави» [128, с. 19].

Правова ідеологія формується під впливом правової, соціальної, економічної та політичної дійсності, а також практичної діяльності людей. Саме в процесі такої діяльності виникають, розвиваються, уточнюються й змінюються правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги, у яких узагальнюються результати юридичної практики. Основне призначення правової ідеології полягає у впливі на формування правової, політичної й моральної свідомості особи, її світогляду та загальної культури, а також у зміцненні правових знань у суспільстві й підвищенні авторитету держави, права та законодавства. У практичному вимірі вона сприяє виробленню ідей, принципів, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правових відносин, норм та інститутів.

На думку Р. Калюжного, правова ідеологія – «систематизоване уявлення щодо правової дійсності, в основу якої покладена сукупність пов'язаних між собою цінностей, переконань, настанов, правових поглядів і норм, які формують суспільну та індивідуальну правосвідомість, сприяють утвердженню

певного правового порядку, правовідносин, впливаючи на всі сфери соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль тощо» [129, с. 111].

Як стверджує А. Луцький, «правова ідеологія є самостійним політико-правовим феноменом, функціональне призначення якого полягає в унормуванні життєдіяльності окремих громадян країни та різних соціальних груп, підпорядкуванні їх цілям суспільного прогресу, створенні своєрідного «консенсусу інтересів» для реалізації життєво важливих функцій держави в цілому» [130, с. 219].

Сучасними дослідниками ідеології виокремлюються такі її функції: пояснювальна (витлумачувальна), соціально-мобілізаційна, легітимаційна, пізнавальна, інтегративна, класово-службова, регулятивна, прогностична, програмно-директивна, оцінна, програмно-цільова, мобілізаційна, евристична, практична. Перерахування зазначених функцій свідчить, що в ряді випадків вони перетинаються чи розкривають одна одну. Зазначені функції ідеології як суспільного явища, набуваючи специфічних ознак і проявів права, втілюються у функціях правової ідеології. При цьому до функцій правової ідеології слід віднести такі функції, як регулятивна, функція формування певного образу навколишньої правової дійсності, функція формування правосвідомості відповідно до змісту правової ідеології. Їхня сукупна дія дозволяє говорити про загальний вплив правової ідеології на суспільні відносини.

Найбільш ґрунтовний підхід до функцій правової ідеології демонструє М. Недюха, який зазначає: «чим вищого розвитку набуває суспільство, тим більше значення надається правовій ідеології як формі унормування та закріплення принципів демократії, прав і свобод людини, рівності та справедливості. Зазначена закономірність знаходить своє змістовне втілення у функціях, що покладаються на неї: а) аксіологічній; б) мобілізуючій; в) інтегративній; г) прогностичній; д) цілеорієнтовній чи ціледосяжній, що характеризує її здатність до безпосереднього та опосередкованого (через ідеали) впливу на соціальну дійсність. Відповідно, правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі

відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як держави і суспільства» [125, с. 62].

Узагальнюючи й систематизуючи погляди учених, вважаємо, що функції правової ідеології – це такий прояв властивостей і якостей правової ідеології, який дозволяє досягати мети і завдання, що висувуються суспільством і державою перед правовою системою. Основними функціями правової ідеології є такі: гносеологічна; регулятивна; інтегративна; цілеорієнтовна (орієнтаційна); аксіологічна (оцінна). Зазначені функції під впливом різних чинників трансформуються, змінюються, що й стане предметом дослідження у рамках проєкції на правову ідеологію кримськотатарського народу.

Правова ідеологія формується на підставі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення, у даному дослідженні – це кримськотатарське суспільство, з конституційним забезпеченням прав меншості. Будучи втіленням права, правова ідеологія як сукупність пов'язаних між собою правових ідеалів, цінностей, переконань, настанов, поглядів і норм, осмислює соціальну реальність під кутом зору її реального і бажаного (ідеального) станів, відповідних шляхів досягнення ідеалу, згідно з яким формується правосвідомість кримськотатарського народу, його членів, що сприяє утвердженню належного правового порядку та системи правовідносин, а також здійснює вплив на всі сфери суспільного життя – економічну, політичну, культурну, моральну, а також на характер і особливості функціонування політичного режиму тощо.

У правовій ідеології можуть відобразитися інтереси великих соціальних груп – класових, професійних, релігійних чи етнічних спільнот, хоча конкретні правові доктрини та концепції формуються безпосередньо окремими науковцями або теоретиками права. В основі діяльності будь-якої усталеної політичної партії, як правило, лежить певна політико-правова ідеологія – зокрема ліберальна, консервативна, соціал-демократична або інша. Більше того, розвиток держави чи регіонального об'єднання держав передбачає наявність відповідної ідеологічної основи, що нерідко постає у формі національної ідеї. Так, державне будівництво в СРСР здійснювалося на засадах марксистсько-

ленінської ідеології, тоді як розбудова української державності ґрунтується на європейській моделі демократичної, соціальної та правової держави. У цілому політико-правова ідеологія розвинених держав знаходить своє нормативне закріплення насамперед у конституціях [131, с. 80-82].

В. Семенов зазначає, що «історія кримських татар у ХХ столітті – це не лише послідовність драматичних подій, а й свідчення постійної напруги між правом на самовизначення та політичними реаліями держав, які не визнавали ані суб'єктності цього народу, ані його права на історичну присутність у Криму. Колективна пам'ять про депортацію, втрату автономії та боротьбу за повернення стала чинником національного самоусвідомлення, що й сьогодні живить прагнення до відновлення кримськотатарської автономії як форми історичної справедливості» [132, с. 53].

Історичний досвід кримськотатарського народу засвідчує його послідовне прагнення до самовизначення та збереження національної ідентичності. У цьому контексті до формування правової ідеології в умовах демократичної, правової держави висувається низка принципових вимог. Зокрема, вона має ґрунтуватися на пріоритеті загальнолюдських цінностей, включаючи верховенство права, законність, демократичні засади, а також гарантування та захист прав і свобод людини і громадянина. Важливим є також її формування на основі критичного осмислення як національного, так і зарубіжного історико-правового досвіду та врахування сучасних наукових підходів до розуміння правових явищ. Крім того, правова ідеологія повинна забезпечувати збалансоване поєднання інтересів особи, суспільства і держави, виходячи з визнання людини та її прав найвищою соціальною цінністю, а також сприяти досягненню соціального і політичного консенсусу в суспільстві [133, с. 13].

Особливого значення набуває з'ясування ролі правової ідеології у формуванні цілісного правового простору держави, розвитку громадянського суспільства та забезпеченні стабільного функціонування соціальної системи. У цьому контексті правова ідеологія має сприяти утвердженню української державності, зміцненню міжнародного авторитету України, формуванню узгодженого законодавства, орієнтованого на принципи суверенності,

демократії, соціальної справедливості та верховенства права. Її значення також полягає у впливі на правову, політичну й моральну свідомість громадян, розвиток їхнього світогляду та правової культури. Саме тому правова ідеологія може розглядатися не як ознака тоталітарного мислення, а як необхідний інструмент демократичного державотворення, правового розвитку та подолання пострадянських стереотипів у суспільній свідомості.

Недостатній рівень розвитку правової ідеології неминуче негативно впливає на функціонування суспільства, окремих його сфер, насамперед правової, а також на повсякденну життєдіяльність громадян. Це може проявлятися у зростанні правопорушень, зневажливому ставленні до права та спробах його ігнорування. Саме тому правова ідеологія має важливе значення для становлення громадянського суспільства, правової соціалізації особи, розвитку національних традицій правотворчої, законодавчої та правореалізаційної діяльності. Вона також виступає засобом протидії неправим способам регулювання суспільних відносин, сприяє формуванню цілісного законодавчого простору та здатна забезпечувати належні правові відповіді на сучасні виклики й загрози.

Розкриття потенціалу правової ідеології у сфері правотворчості потребує аналізу її можливостей впливати на соціально-правове формування національного правового простору відповідно до норм права, морально-етичних засад суспільного життя та стандартів забезпечення прав і свобод людини і громадянина. В умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України, сучасних трансформацій українського суспільства та необхідності його подальшого реформування особливої ваги набуває динамічне й науково обґрунтоване правове регулювання суспільних відносин. Воно має відповідати реальним потребам держави й суспільства, що формуються в Україні. За таких обставин важлива роль належить законотворчості, покликаній системно наповнювати правове поле держави нормами, заснованими на глибокому пізнанні, оцінці та врахуванні актуальних правових потреб суспільства.

У сучасному праворозумінні правова норма має сприйматися не лише як інструмент регулювання суспільних відносин, а й як засіб формування та

оновлення соціальної реальності. У цьому процесі важливого значення набуває роль суб'єкта правової діяльності, який здатний оцінити як конструктивний потенціал норми.

Історична основа правової ідеології кримськотатарського народу має свої корені в етногенезі, культурних традиціях і соціальних інституціях. Кримські татари є автохтонним народом Кримського півострова з тривалою історією розвитку власних соціальних норм і правових уявлень, що формувалися через звичаї, моральні традиції та ісламський вплив.

Крисаченко В. у статті про автохтонність кримських татар аргументує: «історична неперервність етногенезу кримських татар на території Криму є визначальною ознакою їх статусу як корінного народу» [134, с. 15]. Це підтверджує тезу про те, що правова ідеологія кримських татар містить не лише формально-правові, але й культурно-історичні компоненти.

Правова ідеологія є важливим елементом правосвідомості кримськотатарського народу, що формує його погляди на право, законність і правопорядок у суспільстві. За визначенням О. Гавриленка, «правова ідеологія – самостійна форма відображення ідей суспільної свідомості та спосіб формування правового мислення та праворозуміння», що виявляється у поглядах, оцінках і ціннісних орієнтирах щодо права й держави [135, с. 10]. При цьому правова ідеологія не є тотожною до політичної: вона представляє систему правових ідей, поглядів та норм, що оцінюють соціальну дійсність з позиції правових цінностей та принципів демократії, рівності, справедливості. «Правова ідеологія – це сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, що відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін» [136, с. 55].

Т. Мартинюк підкреслює, що правова ідеологія разом із правовою психологією відіграють істотну роль у становленні правового мислення громадян: «правова ідеологія та правова психологія – важливі інструменти встановлення демократичного устрою держави та розвитку поваги до права серед населення» [137, с. 17].

Правосвідомість – це цілісне явище, що включає правові знання, правові переконання, морально ціннісне ставлення до права та поведінкові установки. Як зазначає А. Шелих, «комплексність і багатоаспектність явища правосвідомості зумовлює необхідність його міждисциплінарних досліджень» [46, с. 86], оскільки вона охоплює правові, соціально психологічні та культурні виміри.

У межах структури правосвідомості, вважає О. Устименко, правова ідеологія виступає системою нормативно ціннісних уявлень, що формують основу для пізнання юридичних норм, їх оцінювання та застосування на практиці. Це підтверджує науковий підхід, де правова ідеологія розглядається як сукупність правових поглядів, заснованих на соціальному досвіді і наукових знаннях [138, с. 56]. Це означає, що правова ідеологія кримськотатарського народу не тільки відображає юридичні норми, але й трансформує їх через соціально-культурні установки, психологічні механізми сприйняття права та політичні уявлення про справедливий суспільний устрій. Саме така міждисциплінарна перспектива сприяє глибшому розумінню ролі правових цінностей у формуванні поведінки та соціальних установок кримськотатарської спільноти.

У сучасному правовому контексті правова ідеологія не лише відображає історичні традиції, але й формується під впливом правових норм міжнародного права щодо кримських татар як корінних народів. Кримські татари поряд із іншими корінними народами України потребують правового забезпечення своїх прав у національному законодавстві відповідно до міжнародно правових стандартів. Це включає питання прав на самовизначення, збереження мови, культури, традицій та представницької участі у владних інституціях, що в сукупності сприяє формуванню сучасної правової ідеології кримськотатарського народу як складової правосвідомості.

Правова ідеологія є ключовим елементом правосвідомості кримськотатарського народу, що формує систему поглядів, оцінок та ціннісних орієнтирів щодо права, законності та справедливості. У контексті захисту прав корінних народів вона відіграє стратегічну роль, забезпечуючи формування

суспільного консенсусу, підкріпленого правовими нормами, та стимулюючи реалізацію правових принципів у державній і міжнародній практиці.

Суспільний розвиток неможливий без сталої системи правових цінностей, яка визначає мотиви поведінки людей і змінюється під впливом історичних умов. У періоди трансформації державності відбувається переосмислення попередніх ціннісних орієнтирів і поступове формування нових. Важливим показником зрілої правосвідомості є належний рівень юридичної охорони та захисту прав людини, ефективного забезпечення прав і свобод, а також наявність демократичного, гуманістичного й справедливого законодавства, узгодженого з міжнародними правовими стандартами.

Правова ідеологія виступає як системоутворюючий компонент правової свідомості кримськотатарського народу, що визначає ставлення суспільства до прав корінних народів. Вона закладає нормативно-ціннісну основу для розуміння того, що права корінних народів є невід'ємними, гарантованими законом та міжнародними стандартами. Як зазначає О. Гавриленко, «правова ідеологія формує уявлення про справедливість та законність, визначає цінність прав і свобод людини та колективів у правовій системі [135, с. 8].

Таким чином, через правову ідеологію формується правова культура держави і суспільства, що сприяє усвідомленню важливості захисту корінних народів та їх прав на самовизначення, збереження культури, мови та традицій. Правова ідеологія сприяє інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство, що стосується прав корінних народів. Вона визначає принципи, на яких базуються політичні та правові рішення, спрямовані на забезпечення цих прав. Наприклад, з урахуванням положень згаданої вище Конвенції Міжнародної організації праці №169 та Декларації ООН про права корінних народів, правова ідеологія допомагає кримськотатарському народу усвідомити, що захист прав корінних народів є не привілеєм, а юридичною нормою і обов'язком держави.

Правова ідеологія кримськотатарського народу, наполягає А. Опанасенко, є міждисциплінарним феноменом, оскільки вона включає юридичні, соціологічні, психологічні та культурологічні аспекти. У правничій науці

підкреслюється, що «правосвідомість як предмет міждисциплінарних досліджень вивчається не лише в теорії права, а й у психології, соціології та філософії» [139, с. 80].

Правова ідеологія забезпечує соціально-культурну та правову інтеграцію корінних народів у суспільство на засадах рівності та поваги до їхніх традицій. Вона формує у громадськості та державних органів ціннісне усвідомлення унікальності корінних народів, що є передумовою для ефективного правозастосування. Розуміння історичної неперервності та культурної самобутності корінних народів через призму правової ідеології є ключовим фактором забезпечення їхніх прав і законних інтересів [134, с. 24].

Таким чином, правова ідеологія виконує консолідує функцію, створюючи платформу для діалогу між державою, суспільством і корінними спільнотам. Через правову ідеологію відбувається передача знань про права корінних народів та механізми їх захисту, що стимулює активну громадянську позицію. Це важливо для кримських татар та інших корінних народів України, які в умовах правових трансформацій мають самостійно відстоювати свої права у судах, органах місцевого самоврядування та міжнародних структурах. Т. Мартинюк зауважує, що правова ідеологія забезпечує формування у членів спільноти усвідомлення правових засад і механізмів їх реалізації, що підвищує ефективність правозахисної діяльності [137, с. 42].

Правова ідеологія формує теоретико-методологічні засади визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики за низкою ключових напрямів. По-перше, йдеться про концептуальне обґрунтування розвитку національного законодавства. По-друге, вона забезпечує аналіз і відображення тенденцій трансформації українського суспільства в контексті політико-правового забезпечення його функціонування, а також загальних векторів еволюції правової системи. По-третє, правова ідеологія визначає орієнтири законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин, зокрема державного будівництва (включно з конституційною реформою та вдосконаленням діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування), економіки, політики, культури, реалізації прав і свобод

людини і громадянина, а також участі держави в міжнародному співробітництві. А. Опанасенко зазначає: «правова ідеологія створює правову рамку для реалізації прав корінних народів, поєднуючи національне законодавство з міжнародними стандартами» [139, с. 79].

Значення правової ідеології у реалізації правової політики зумовлюється тим, що кожна держава виконує відповідну ідеологічну функцію. Її зміст полягає у морально-правовій та ціннісній консолідації суспільства, спрямуванні його потенціалу на досягнення конституційно визначених цілей, зниженні рівня соціальної напруги та забезпеченні легітимності державної влади.

Правова ідеологія є важливим складником правової системи держави та відіграє визначальну роль у формуванні й реалізації державної політики щодо окремих соціальних груп, зокрема корінних народів. Вона відображає сукупність панівних у суспільстві правових ідей, цінностей, принципів і уявлень про сутність права, його соціальне призначення та співвідношення між державою, суспільством і особою. Саме через призму правової ідеології здійснюється концептуалізація правового статусу кримських татар та визначаються напрями державної політики щодо них.

Залежно від характеру правової ідеології кримські татари можуть розглядатися як повноцінні суб'єкти права, носії індивідуальних і колективних прав, або ж як об'єкт державного управління та політичного контролю. У правових системах, що ґрунтуються на ідеях верховенства права, прав людини та правового плюралізму, кримські татари визнаються корінним народом, який має особливий правовий статус, зумовлений історичними обставинами, зокрема фактом депортації та тривалого обмеження можливостей реалізації права на самовизначення.

Відповідно, правова ідеологія зумовлює формування політики, спрямованої на забезпечення культурних, мовних, релігійних і представницьких прав кримських татар, а також на відновлення історичної справедливості шляхом закріплення правового визнання їх статусу та компенсаційних механізмів. У такому підході право розглядається як

інструмент захисту та гарантування прав і свобод, а держава – як суб'єкт, відповідальний за створення умов для їх реальної реалізації.

Натомість у межах авторитарної або етатистської правової ідеології, де пріоритет надається державному суверенітету, унітарності правового простору та домінуванню публічних інтересів над приватними, кримські татари можуть інтерпретуватися як фактор політичної нестабільності або загрози територіальній цілісності. У таких умовах право втрачає свою гарантійну функцію і використовується як інструмент легітимації обмежень, репресивних практик і дискримінаційних рішень, зокрема через заперечення колективних прав або делегітимацію представницьких інститутів.

Особливе значення має також вплив правової ідеології на офіційну правову оцінку історичних подій, пов'язаних із кримськими татарами. Визнання депортації як протиправного акту або, навпаки, її виправдання в межах домінантного ідеологічного дискурсу безпосередньо впливає на обсяг юридичної відповідальності держави, можливість застосування норм міжнародного права та формування політики історичної пам'яті відповідного народу.

Таким чином, правова ідеологія виступає концептуальною основою державної політики щодо кримських татар, визначаючи як нормативно-правове регулювання їхнього статусу, так і практику застосування права. Від її змісту залежить, чи реалізується право як засіб захисту корінного народу, чи як механізм його обмеження, що має принципове значення для забезпечення правової державності та дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Правова ідеологія як компонент правосвідомості формує правову культуру та визначає, як суспільство усвідомлює, оцінює і реалізує права корінних народів. Її значення стає особливо помітним у практичних механізмах захисту цих прав у національному та міжнародному контекстах. Емпіричною основою реалізації правових ідей щодо корінних народів, як вже попередньо зазначалося, стало ухвалення Закону України «Про корінні народи України» від 1 липня 2021 р., який чітко визначив правовий статус та основні права корінних

народів: кримських татар, караїмів і кримчаків. Зокрема, закон закріпив право корінних народів на самовизначення в складі України, на самоврядування, культурні, освітні та мовні права. Це є першим вітчизняним нормативним актом, який системно врегульовує такі права, а не залишає їх лише на рівні статей Конституції чи міжнародних стандартів. Згідно з цим законом: кримські татари мають право на самовизначення та самоврядування, включно з утворенням представницьких органів; держава зобов'язана захищати їх від актів насильства чи дискримінації; вони мають право на освітні та мовні ініціативи, які сприяють збереженню їх культури та мови.

Ухвалення цього закону є прикладом того, як правова ідеологія, яка спирається на міжнародні правові стандарти, реалізовується на національному рівні – через створення правових механізмів та гарантій прав і свобод. Законодавче визнання прав корінних народів супроводжується конкретними практичними рішеннями. Наприклад, після прийняття закону держава започаткувала: державну підтримку освітніх проєктів з вивчення кримськотатарської мови (на 2022–2032 рр. затверджено відповідну стратегію), що сприяє розвитку мовної самобутності даного народу; державну підтримку культурних ініціатив корінних народів, зокрема через грантові програми Українського культурного фонду (програма «Культура корінних народів України»); освітню онлайн платформу для мешканців тимчасово окупованого Криму, де доступні курси кримськотатарської мови та культури. Ці дії показують, як правова ідеологія перетворюється на практичні державні ініціативи, які сприяють збереженню етнокультурної ідентичності корінних народів і реалізації їх прав.

2 грудня 2025 року відбувся перший Конгрес корінних народів України – подія, яка стала важливою віхою у захисті прав корінних народів у контексті триваючої агресії Росії. Конгрес був організований Державною службою України з етнополітики та свободи совісті у партнерстві з Представництвом Президента України в Автономній Республіці Крим та організаціями громадянського суспільства, що представляють корінні народи України. Захід зібрав понад 150 учасників – представників кримських татар, караїмів і

кримчаків, експертів і активістів [140]. Основні теми першого Конгресу корінних народів в Україні: захист суверенітету та територіальної цілісності України, загрози корінним народам під час російської агресії, збереження культурної спадщини. Лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв у виступі на цьому Конгресі наголосив на потребі прийняття юридично точних рішень у період деокупації Криму, які гарантуватимуть політичні, культурні і релігійні права корінних народів та відновлення їхніх інституцій. Це є важливим прикладом того, як правова ідеологія стимулює колективні дії корінних народів та їхню участь у формуванні державної політики щодо захисту власних прав.

Емпіричні дані також свідчать про значні проблеми з реалізацією прав корінних народів в умовах тимчасової окупації Криму. За даними незалежних правозахисних організацій, близько 80 % кримських політв'язнів на півострові становлять кримські татари, що свідчить про системні порушення прав і свобод цієї спільноти під контролем окупаційної влади. В окупованому Криму значна частина свавільних обшуків проводиться у житлах кримських татар, що створює атмосферу правового тиску й утисків. Водночас російське законодавство, поширене на тимчасово окупованій території України, не визнає кримських татар корінним народом, що призводить до додаткової дискримінації.

Ці дані демонструють, що правова ідеологія та правосвідомість корінних народів також є реакцією на порушення прав, стимулюючи мобілізацію щодо їх захисту на міжнародній арені. Емпіричними прикладами реалізації правової ідеології є дії кримськотатарських представницьких органів на міжнародній арені. Зокрема, як досліджувалося, Меджліс кримськотатарського народу та інші правозахисні організації беруть активну участь у міжнародних форумах для привернення уваги до порушень прав корінних народів у Криму та для мобілізації міжнародної підтримки України.

Роль правової ідеології у забезпеченні прав корінних народів є високою та багатовимірною: через закріплення їх прав у законодавстві (Закон України «Про корінні народи України»); через практичні державні ініціативи з

підтримки їх культури, мови, освіти; через організаційні, правові, політичні заходи (Конгрес корінних народів); через реагування на порушення прав та мобілізацію корінних народів для їх захисту; через міжнародне представництво і участь у правозахисній діяльності. Таким чином, правова ідеологія не лише формує суспільний консенсус щодо прав корінних народів, а й служить механізмом реалізації цих прав на рівні законодавства, державної політики та міжнародного співробітництва.

Таким чином, можемо підсумувати, що правова ідеологія кримськотатарського народу як одного з корінних народів України являє собою складне та багатоаспектне явище, яке формувалося на перетині історичних, культурних, соціальних та правових чинників. Вона відображає прагнення кримських татар до збереження їх етнічної ідентичності, культурної спадщини та традиційних форм суспільної організації в умовах динамічних політико-правових трансформацій, одночасно інтегруючись у національну правову систему України та міжнародні стандарти захисту прав корінних народів.

Аналіз наведених вище нормативних актів та історичних подій дає змогу констатувати, що правова ідеологія кримських татар виконує як захисну, так і інтеграційну функції: вона сприяє забезпеченню рівності та недискримінації, забезпечуючи їх культурні та інші права і свободи, а також формуючи платформу для їх взаємодії з державними інституціями України та міжнародним співтовариством.

В умовах окупації Криму та трансформації правового поля правова ідеологія як складова правосвідомості кримськотатарського народу зберігає важливе значення для його консолідації, стійкості правової позиції та легітимності вимог щодо відновлення й захисту прав. Вона виступає не лише елементом історико-культурної самосвідомості, а й інструментом утвердження принципів правової держав.

2.3. Правова психологія як складова правосвідомості кримськотатарського народу

Правосвідомість як соціально-правове явище характеризується складною внутрішньою структурою, у межах якої поєднуються раціонально-когнітивні та емоційно-ціннісні компоненти. У теорії права усталеним є підхід, відповідно до якого структура правосвідомості включає правову ідеологію та правову психологію, що перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Якщо правова ідеологія відображає систематизовані правові знання, доктринальні уявлення та концепції, то правова психологія охоплює емоції, почуття, установки, правові звички та стереотипи, через які право сприймається та оцінюється суб'єктами правових відносин. При цьому не є правильною думка, що правова психологія, як відображення буденного рівня суспільного життя, у структурі правосвідомості виконує переважно допоміжну (вторинну) роль. Вона є найбільш поширеною формою сприйняття права, притаманною тією чи іншою мірою всім учасникам суспільних відносин, у яких присутній юридичний компонент. Її формування відбувається стихійно в процесі повсякденної практичної діяльності як окремих індивідів, так і соціальних груп, що зумовлює її емпіричний, емоційно-оцінний та несистематизований характер.

У науковій юридичній літературі правова психологія визначається як «сукупність емоцій, почуттів і настанов з приводу права, окремих правових явищ та процесів» [141, с. 149]. Це означає, що зміст правової психології становлять почуття, емоції, переживання, настрої, звички та стереотипи, які формуються у зв'язку з дією юридичних норм і практикою їх реалізації. Водночас у структурі соціально-правової психіки наявні відносно сталі та консервативні елементи, такі як звичаї, традиції та переконання, що можуть бути притаманні як окремим особам, так і цілим народам. Особливістю правової психології є також наявність у ній несвідомих компонентів, до яких належать інтуїтивні реакції, афективні стани, соціальне збудження, панічні прояви та інші психічні процеси, зумовлені впливом зовнішніх обставин і не завжди усвідомлювані суб'єктом. Водночас ці чинники можуть суттєво

впливати на формування як правомірної, так і протиправної поведінки через закріплення відповідних стереотипів і звичок.

Крім того, правова психологія, порівняно з правовою ідеологією, значно швидше реагує на зміни у правовій дійсності, оскільки остання потребує більш тривалого часу для їх теоретичного осмислення, систематизації та наукового обґрунтування [70, с. 34]. У межах дослідження правосвідомості кримськотатарського народу правова психологія набуває особливого значення, оскільки саме вона акумулює історичний досвід, колективну пам'ять, етнокультурні цінності та специфічні моделі правового реагування, сформовані в умовах тривалого обмеження політичних і правових прав. Як зазначає Г. Бекірова, історія кримських татар у XX–XXI століттях є історією постійного протистояння системній несправедливості, що не могло не відбитися на психологічних механізмах сприйняття права та держави [113, с. 145].

З огляду на зазначене, для вивчення правової психології як складової правосвідомості кримськотатарського народу варто з'ясувати її сутнісні характеристики.

У сучасній юридичній та соціально-психологічній науці правова психологія розглядається як емоційно-чуттєвий рівень правосвідомості, що формується під впливом соціального середовища, культурних традицій, історичних подій та особистого досвіду взаємодії з правовими інститутами. Вона включає правові почуття (почуття справедливості, законності, страху перед санкціями або довіри до права), правові оцінки, емоційні реакції на правопорушення чи правозастосовну діяльність, а також стійкі психологічні установки щодо права.

Правова психологія – структурна ланка правової свідомості, зазначає академік Н. Оніщенко, може і повинна спрямовуватися, «вибудовуватися», розвиватися з урахуванням моральних настанов розвиненого громадянського суспільства. Покращення настроїв, оцінювань, упорядкування емоцій у правовій сфері – це насамперед завдання морального гатунку і лише при належному моральному кліматі може забезпечуватися відповідне сприйняття

права, правових настанов, а також долатися його несприйняття, або заперечення його регулюючої та охоронної властивостей [142, с. 35].

Слід зазначити, що в широкому розумінні поняття «емоції» і «почуття» можуть використовуватися як взаємозамінні. Водночас у вузькому значенні емоції розглядаються як ситуативні переживання, що виникають у конкретний момент і за конкретних обставин, тоді як почуття формуються як результат узагальнення сукупності емоцій, пов'язаних із певним об'єктом чи явищем.

Отже, одним із основних компонентів правової психології є емоції. При цьому емоції є однією з найважчих і найбільш неопрацьованих проблем психології. Емоції – реакції організму на подразнення [143, с. 10].

З міждисциплінарної точки зору правова психологія перебуває на перетині теорії права, соціальної психології та політичної науки. Такий підхід дозволяє розглядати право не лише як систему формально визначених норм, але і як соціальний феномен, що існує у свідомості людей, використовується ними у повсякденних практиках та наповнюється емоційно-ціннісним змістом. У цьому сенсі правова психологія виконує функцію внутрішнього регулятора правової поведінки, впливаючи на ступінь прийняття або відторгнення правових приписів.

Цікавим є підхід Б. Калиновського, який головною у правосвідомості визначає саме правову психологію. Фактична реалізація правових норм і, як наслідок, розвиток правосвідомості значною мірою залежать не лише від правової ідеології, а й від правової психології. У контексті дослідження правової психології слід зазначити, що правосвідомість включає раціональні компоненти, однак її підґрунтя також містить ірраціональні елементи. Це зумовлено тим, що ментальна матриця суспільної правосвідомості акумулює значний обсяг архаїчних уявлень і стереотипів, які не завжди піддаються раціональному осмисленню [144, с. 93].

А. Ткачук у структурі правової психології виокремлює такі елементи, як «сталі (правові стереотипи, традиції, звички) і динамічні (настрої, почуття, хвилювання); пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) і емоційні (правові емоції, почуття, настрої)» [145, с. 63]. Слід зазначити, що в

аспекті багатоманітності взаємних впливів правової психології, мова йдеться в більшому ступені про звичаєве, а не нормативне право.

Актуальним видається підхід М. Жеребко, який виділяє різні елементи правової психології: правові оцінки, правові уявлення, ціннісні орієнтації, правові навички і звички, правові настрої та правова совість. Різні елементи, правової психології, вважає науковець, можуть грати як спонукальну роль в поведінці людей, так гальмувати вплив на розвиток суспільних відносин. Так, наприклад, настрої, почуття, думки широко поширені в масовій правовій свідомості представляють важливу спонукальну силу в реалізації права, у правовому вихованні, у формуванні громадської думки з питань правопорядку і законності [146, с. 36]. Такий підхід є дуже важливим поясненням в контексті вивчення правосвідомості кримськотатарського народу, оскільки, щоб зрозуміти поведінку людини, потрібно розібратися в її психології.

У межах теорії права правова психологія розглядається не лише як елемент правосвідомості, але й як важливий чинник функціонування всієї правової системи, що опосередковує взаємодію між нормативно закріпленим правом і фактичними суспільними відносинами. Її структура формується як раціональними, так і ірраціональними компонентами, серед яких особливе місце посідають правова ментальність, правові звичаї та традиції народу. Саме ці елементи забезпечують «вкоріненість» права у соціальній реальності та зумовлюють його реальну дієвість.

З позицій теорії права правова ментальність може бути визначена як стійкий соціально-психологічний комплекс, що відображає домінуючі у суспільстві уявлення про право, законність, справедливість і допустимі межі правової поведінки. Вона виконує функцію своєрідного «фільтра» сприйняття позитивного права, через який відбувається оцінка нормативних приписів на предмет їх відповідності соціальним очікуванням. У цьому сенсі правова ментальність впливає на легітимацію права не в формально-юридичному, а в соціальному значенні, визначаючи рівень добровільного дотримання правових норм.

Правові звичаї і традиції в теоретико-правовому вимірі виступають різновидом соціальних норм, що історично передували позитивному праву та частково зберігають регулятивне значення в сучасних правових системах. Хоча вони не завжди мають статус офіційного джерела права, їх нормативність проявляється у фактичній обов'язковості та соціальному схваленні відповідної поведінки. З точки зору загальної теорії права, правові звичаї є важливим елементом неформального нормативного регулювання, який може як доповнювати позитивне право, так і вступати з ним у суперечність.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує концепція «живого права», що розроблялася насамперед в рамках соціологічного напрямку праворозуміння. Соціологічний підхід до права дає можливість дослідити зв'язок права з доволі складними процесами, які відбуваються в ході суспільної взаємодії, та розкрити сутність права як результат впливу різноманітних соціальних чинників на систему норм права і зворотний вплив цієї системи на задоволення потреб суспільства [147, с. 80-130; 148, р. 29-43, 184-207; 149, р. 19-34, 203-236, 261-290]. Соціологічний підхід до права дає змогу дослідити його взаємозв'язок із складними процесами суспільної взаємодії та розкрити сутність права як результат впливу різноманітних соціальних чинників на систему правових норм, а також як механізм зворотного впливу цієї системи на задоволення суспільних потреб. У межах цього підходу особливої уваги заслуговує концепція «живого права» Євгена Ерліха, відповідно до якої розвиток, формування, пізнання та вдосконалення права залежать від рівня розвитку суспільства та тих соціальних спільнот, у яких воно функціонує (сім'ї, релігійні громади, торгові об'єднання тощо). При цьому визначальними є також стан господарських зв'язків, структура цих спільнот, їх культурні характеристики, рівень здатності до консолідації та інші особливості соціального розвитку. Правотворчість, як наголошував Є. Ерліх, «залежить в значній мірі від масштабу свободи і творчості юристів» [150, с. 153].

«Живе право» охоплює сукупність реально діючих правил поведінки, які склалися у суспільстві незалежно від їх формального закріплення у нормативно-правових актах. Воно відображає фактичний стан правового

регулювання та слугує індикатором ефективності позитивного права. Правова психологія, включаючи ірраціональні феномени, виступає внутрішнім механізмом існування «живого права», оскільки саме через психологічні установки та звичні моделі поведінки право набуває реального змісту. Інакше кажучи, Є. Ерліх не протиставляв офіційне право соціальному та не заперечував можливості того, що державне право може набувати реальної соціальної значущості та перетворюватися на «живе право». У межах його соціологічної концепції пріоритет надається праву в дії, а основна увага зосереджується не на формальних приписах чинного законодавства, а на фактичних правових відносинах, які становлять зміст «живого права» і реально функціонують у суспільстві. Йдеться про суспільні відносини, що формуються під впливом традицій, звичаїв і звичок населення певної території, а також конкретних господарських і природних умов його життєдіяльності [151, с. 42].

З теоретико-правової точки зору співвідношення позитивного та «живого» права слід розглядати як діалектичну єдність формального і соціального начал у праві. Нормативно-правові приписи, позбавлені опори на правову психологію суспільства, втрачають регулятивну ефективність і трансформуються у «мертві норми». Водночас ірраціональні елементи правової психології без належної формалізації не здатні забезпечити стабільність і загальнообов'язковість правового регулювання.

Отже, з позиції теорії права правова психологія постає як складний міждисциплінарний феномен, що поєднує нормативний та соціальний виміри правової реальності. Її складові – правова ментальність, звичаї і традиції – є невід'ємними елементами «живого права» та відіграють визначальну роль у процесах правотворення, правореалізації та правозастосування. Їх урахування дозволяє забезпечити узгодженість позитивного права з реально існуючими суспільними відносинами, що є необхідною умовою ефективності правового регулювання.

Є. Ерліх одним із перших серед представників соціологічного напрямку у праві звернув увагу на те, що представники різних етнічних груп по-різному сприймають і інтерпретують у своїй правосвідомості норми

загальнонаціонального австрійського права, опосередковані діяльністю соціальних інститутів. Особливого значення набуває його аналіз правової поведінки основних етнічних спільнот Буковини, здійснений на основі соціологічного опитування багатонаціонального населення регіону. Водночас подальшого розвитку потребує положення Є. Ерліха про необхідність дослідження правосвідомості в єдності її раціональних та ірраціональних компонентів і форм їх прояву як важливих детермінант правової поведінки [152, с. 22].

Правова психологія охоплює інтуїтивні уявлення, почуття та внутрішні правові передбачення, які дають змогу законодавцеві глибше осмислювати природу правових явищ, визначати їхню актуальність у конкретний історичний період і добирати відповідні форми правового закріплення. Водночас особливого значення набуває емоційне сприйняття або несприйняття права та його окремих елементів, що не завжди ґрунтується на їхньому сутнісному розумінні.

Отже, звернемося до «емоційного забарвлення» сприйняття права. Зокрема, приділимо увагу таким явищам, як правовий нігілізм/песимізм.

Правова психологія групи охоплює рівень правової освіченості та поінформованості її членів, їхнє розуміння прав, обов'язків і способів їх реалізації, а також знання чинного законодавства й уміння застосовувати його на практиці. Важливими її складовими є правова громадська думка, що відображає ставлення групи до законів, рішень державних органів, діяльності правоохоронних органів і судів, а також правовий клімат, сформований під впливом спільних настроїв, переживань і реакцій на правову дійсність. Окреме значення має правовий досвід, набутий групою внаслідок участі у правових подіях. Натомість індивідуальна правова психологія залежить від особистісних інтелектуальних, моральних, психофізичних якостей людини та рівня її загальної культури.

Правова психологія, на відміну від правової ідеології, формується як система правових емоцій, почуттів, настроїв, переживань, звичок і настанов, що виникають під впливом повсякденного суспільного життя. Вона пов'язана

передусім із чуттєвим сприйняттям правової дійсності, тому є менш раціоналізованою формою її відображення. Її особливість полягає в тому, що вона не створюється штучно, а поступово формується та проявляється у процесі правового спілкування людей.

Специфіка правової психології кримськотатарського народу значною мірою зумовлена історичними обставинами його розвитку. Ключовим фактором формування його правових почуттів і установок стала депортація кримських татар 1944 року, яка, за визначенням Г. Бекірової, набула характеру колективної національної травми [118, с. 56].

Насильницьке позбавлення права на батьківщину, руйнування традиційних соціальних інститутів і тривале перебування в умовах правової дискримінації сформували у кримських татар стійке відчуття правової несправедливості та недовіру до репресивних форм державної влади. Водночас цей досвід сприяв формуванню особливої психологічної цінності права як інструменту відновлення справедливості.

Емпіричні дані також вказують на підвищений рівень правової активності кримських татар у порівнянні з іншими соціальними групами, які опинилися в умовах політичної вразливості. Так, аналіз звернень до судових органів, органів державної влади та міжнародних правозахисних інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини, демонструє, що значна частина заяв щодо порушення майнових, земельних, культурних та політичних прав у Криму подається саме представниками кримськотатарського народу або від їх імені. Це підтверджує мобілізаційну функцію правової психології, яка стимулює використання правових механізмів як основного засобу захисту.

У правовій психології кримських татар право асоціюється не лише з системою заборон і примусу, а передусім із надією на захист, визнання та відновлення порушених прав. Саме тому у кримськотатарській спільноті спостерігається підвищена емоційна реакція на будь-які прояви правового нігілізму, дискримінації або порушення міжнародних стандартів прав людини.

Однією з визначальних рис правової психології кримських татар є її виразна колективна спрямованість. На відміну від індивідуалістичних моделей

правосвідомості, характерних для ліберальних правових культур, у кримськотатарському середовищі право значною мірою сприймається через призму інтересів усього народу.

Правова психологія, як зауважує І. Веркалець, «розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості і доцільності. Вчинки людей розглядаються в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства – це соціально належне, у той час як несправедливими і аморальними є беззаконня і свавілля. Особливо підкреслимо, що загальнообов'язкову силу здатна набути тільки та правова норма, яка може виконувати функцію норми соціальної, іншими словами, відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдської поведінки» [153, с. 67].

У контексті даного дослідження це зумовлює специфічну психологічну установку, за якої індивідуальні права розглядаються у нерозривному зв'язку з колективними правами корінного народу. Така установка знаходить відображення у високому рівні солідарності, готовності до колективних форм правового захисту, підтримці представницьких інститутів, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу, який у правовій психології сприймається не лише як політичний орган, а як символ легітимного народного представництва.

В умовах повномасштабної російсько-української війни та тимчасової окупації Криму постійно порушуються права представників кримськотатарського народу. Як зазначено у Коментарі Міністерства закордонних справ України стосовно ігнорування Російською Федерацією Наказу Міжнародного Суду ООН, силові та судові структури РФ на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим активізували заходи щодо політично вмотивованого переслідування кримськотатарських активістів, журналістів та правозахисників. Зокрема, Меджліс кримськотатарського народу – представницький орган кримськотатарського народу – залишається забороненим Російською Федерацією як начебто екстремістська організація. Діяльність представницьких органів кримських татар, Меджлісу кримськотатарського народу було заборонено РФ ще в 2016 році. Це

відбувається попри рішення Міжнародного суду ООН. Ще 19 квітня 2017 року Міжнародний суд ООН у справі «Україна проти Російської Федерації» зобов'язав Росію «утриматися від вжиття чи підтримання обмежень щодо можливості кримських татар зберегти власні представницькі інституції, серед яких Меджліс кримськотатарського народу» та «забезпечити доступність освіти українською мовою» [154].

Важливим елементом правової психології кримських татар є інтеграція традиційних нормативних систем та ісламських правових уявлень у сучасне правове мислення. Хоча ці норми не мають формального юридичного статусу в системі національного права, вони продовжують впливати на правові оцінки, почуття справедливості та моральну легітимацію правової поведінки.

У кримськотатарській культурі право історично сприймалося не як абстрактний припис, а як морально обґрунтована норма, пов'язана з поняттями честі, відповідальності та обов'язку перед громадою. Це зумовлює специфічний психологічний механізм сприйняття права: правові норми, що узгоджуються з традиційними та правовими цінностями, сприймаються як справедливі та легітимні, тоді як норми, що суперечать цим уявленням, можуть викликати внутрішній опір.

Система правових цінностей є важливою основою належного правового регулювання суспільних відносин і водночас складовою розвиненої правосвідомості. Вона відображає характерні ознаки як індивідуального, так і колективного правового сприйняття громадян. Правовими цінностями доцільно вважати ті явища правової дійсності, які формуються у свідомості особи та суспільства, мають істотне значення для більшості його членів і визначають їхню орієнтацію у сфері правових відносин.

Право є явищем, нерозривно пов'язаним із конкретним суспільним буттям, воно функціонує в реальних умовах соціального життя, розвивається в часі та трансформується разом із ним. Хоча в праві втілюються «вічні» цінності – справедливість, свобода, рівність – їх зміст із плином часу зазнає еволюційних змін, набуваючи нових змістових граней, взаємозв'язків і форм прояву, що потребують постійного наукового осмислення. Водночас у процесі

розвитку праворозуміння змінюється й система чинників, які на нього впливають, зокрема цивілізаційні, релігійні, моральні, національні та міжнародні детермінанти [155, с. 7].

Становлення правових цінностей суспільства відбувається поступово і передбачає послідовний процес засвоєння індивідами інформації про правову дійсність, що їх оточує. Далі ця інформація підлягає осмисленню через категоріальний апарат правового мислення, у результаті чого формуються відповідні ціннісні орієнтації. Саме вони відображають процес інтеріоризації та закріплення правових цінностей на рівні правосвідомості особи й суспільства загалом.

У сучасних умовах правова психологія кримськотатарського народу тісно пов'язана з етнополітичними процесами, зокрема з боротьбою за визнання та реалізацію статусу корінного народу України. Усвідомлення цього статусу формує специфічні правові очікування щодо держави, включно з вимогами особливого правового захисту, участі у прийнятті рішень та гарантій культурної автономії.

I. Курас у своїй статті писав про прагнення кримських татар набути офіційного статусу. Дослідник зазначав, що «спираючись на критерії щодо пояснення поняття «корінний народ» на цей статус можуть претендувати також гагаузи, караїми, кримчаки, кримські греки (уруми). Вони як народи сформувалися у Криму, зазнали колонізації з боку іншого етнічного населення, стоять перед проблемою збереження своєї ідентичності. Водночас, віднесення названих етнічних спільнот до «корінних» не можна робити поспішно, без вираховування певних історичних і політичних обставин, на які звертають увагу етнологи, етнополітологи, історики» [156, с. 85-94].

Анексія Криму у 2014 році суттєво посилила психологічне навантаження на правосвідомість кримських татар, актуалізувавши питання міжнародного права, захисту прав людини та відповідальності держав. У цих умовах правова психологія набула мобілізаційного характеру, сприяючи активному зверненню до міжнародних судових інстанцій, правозахисних механізмів та інструментів міжнародного гуманітарного права.

Європейський ціннісний орієнтир української правової системи передбачає утвердження справедливості, свободи, людської гідності та поваги до особистості як базових засад суспільного розвитку. Сформовані під впливом різних релігійних, філософських і культурних традицій, а також історичного досвіду воєн і криз, європейські цінності закріпили гуманістичне розуміння людини, її життя та здоров'я як найвищих соціальних пріоритетів. У цьому контексті належним вважається суспільство, яке забезпечує рівні можливості для самореалізації, розвитку здібностей, досягнення приватних і публічних цілей. Саме така система правових цінностей має визначати подальший розвиток української правової культури.

Правова психологія суттєво впливає на формування правосвідомості кримських татар, що підтверджується низкою емпіричних спостережень, отриманих у межах соціологічних досліджень, правозахисної практики та аналізу правової поведінки представників кримськотатарського народу. Зокрема, результати опитувань, проведених серед кримських татар у період масового повернення до Криму наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, засвідчують високий рівень правових очікувань щодо держави та водночас глибоку недовіру до адміністративних і правоохоронних органів. Це свідчить про сформовану на психологічному рівні амбівалентність правосприйняття, зумовлену попереднім досвідом правового насильства та дискримінації.

За даними перепису 2001 року в Україні, кримські татари становили майже 12,1% населення Кримського півострова. Вже у 2013 році згідно з даними, наданими Верховним комісаром у справах національних меншин ОБСЄ, кримські татари становили 13,7% у структурі населення Кримського півострова [157].

Правова психологія відіграє визначальну роль у формуванні правосвідомості кримських татар, оскільки саме вона забезпечує емоційно-ціннісне осмислення права та перетворює абстрактні правові норми на внутрішньо прийняті регулятори поведінки. У структурі правосвідомості кримськотатарського народу правова психологія виступає тим рівнем, на якому

право не лише пізнається, а й відображається як інструмент справедливості, захисту та збереження національної ідентичності.

Поряд з цим, важливою для формування правосвідомості є правова освіта, що впливає і на правову психологію також. Адже правова освіта – «невід’ємна частина загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) незалежно від того, як відбувається (стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти) цей процес. Але правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. У сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим чинником розвитку особи, становлення громадянського суспільства й демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді одне з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо» [158, с. 37].

Вплив засобів масової інформації на свідомість та рівень психологічного сприйняття людини, підкреслює Н. Ілин, є вагомим чинником формування правової обізнаності громадян, що визначає рівень та характер суспільної психології та психології окремого громадянина (насамперед, правової освіченості та правової психології) [159, с. 87].

Отже, правова психологія виконує важливу роль у формуванні та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, що проявляється у наступному:

1) правова психологія формує емоційне ставлення до права і держави, що у кримськотатарському середовищі значною мірою зумовлене історичною пам’яттю про депортацію, тривалу дискримінацію та боротьбу за відновлення прав. Цей досвід закріпив у правосвідомості кримських татар підвищену чутливість до порушень прав людини, а також стійке прагнення до правової справедливості. У результаті право сприймається не нейтрально, а як цінність, від якої залежить фізичне, культурне та політичне виживання народу;

2) правова психологія виконує інтегративну функцію, поєднуючи індивідуальні правові уявлення з колективними правовими очікуваннями. У кримських татар правосвідомість має виразний колективний характер, де права особи нерозривно пов'язані з правами корінного народу. Саме на психологічному рівні формується усвідомлення спільної правової долі, солідарності та відповідальності за захист колективних прав, що відрізняє кримськотатарську модель правосвідомості від суто індивідуалістичних підходів;

3) правова психологія забезпечує моральну легітимацію права, оскільки сприйняття правових норм відбувається через призму традиційних цінностей, релігійних уявлень та норм адату. Норми права, які узгоджуються з цими уявленнями, викликають внутрішнє прийняття та позитивну психологічну реакцію, тоді як правові приписи, що суперечать колективному відчуттю справедливості, можуть сприйматися як формальні або несправедливі. Це означає, що правова психологія визначає рівень довіри до права та ефективність його регулятивного впливу;

4) правова психологія відіграє мобілізаційну роль у формуванні правосвідомості кримських татар, стимулюючи активну правову поведінку та участь у правозахисних процесах. Усвідомлення історичної несправедливості та постійної загрози правам сприяє формуванню стійкої психологічної установки на захист правовими засобами, у тому числі шляхом звернення до міжнародних інституцій і механізмів захисту прав людини.

Таким чином, роль правової психології у формуванні правосвідомості кримських татар полягає у трансформації їх історичного досвіду, етнокультурних цінностей і правових очікувань у внутрішню стійку систему правових установок, що визначає їх ставлення до права, характер правової поведінки та стратегії взаємодії з державою. Саме правова психологія надає правосвідомості кримськотатарського народу глибоко ціннісного, колективного та динамічного характеру.

Як зазначає Є. Андрощук, одним із ключових викликів для України сьогодні є те, що традиційні території проживання її корінних народів –

караїмів, кримчаків і кримських татар – перебувають під тимчасовою окупацією російської федерації. У зв'язку з цим можливості ефективного захисту їхніх прав істотно обмежені. Водночас факт окупації не звільняє державу від обов'язку забезпечувати належне нормативно-правове регулювання у цій сфері, а також сприяти представництву інтересів корінних народів в органах державної влади та місцевого самоврядування України, а також у міжнародних інституціях [160].

Окремим показником ролі правової психології кримськотатарського народу є масова підтримка колективних форм правозахисної поведінки. Участь кримських татар у мирних зібраннях, громадських кампаніях, зверненнях до міжнародних організацій після 2014 року свідчать про наявність стійкої психологічної установки на колективний захист їх прав. За даними правозахисних організацій, значна частина кримських татар готова брати участь у правових та громадських ініціативах навіть за умов підвищеного ризику, що є непрямим підтвердженням глибокої внутрішньої легітимації права як цінності.

Суттєвим є також вплив традиційних та релігійних норм на правосприйняття кримськотатарського народу. Інтерв'ю та якісні соціологічні дослідження, проведені серед кримських татар, демонструють, що оцінка правових норм даним народом часто здійснюється через категорії справедливості, честі та моральної допустимості. У випадках, коли позитивне право сприймається як таке, що суперечить цим уявленням, респонденти схильні характеризувати його як «несправедливе», навіть визнаючи його формальну законність. Це свідчить про домінування психологічного та ціннісного рівня над суто формально-юридичним.

Показовими є також дані щодо довіри до інститутів представництва. Соціологічні опитування стабільно фіксують високий рівень довіри кримських татар до власних національних інститутів самоорганізації, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу, порівняно з довірою до державних органів влади. Це дозволяє зробити висновок, що правова психологія кримських татар значною мірою зорієнтована на внутрішні, колективно легітимовані механізми

правового представництва, які сприймаються як більш справедливі та ефективні.

Отже, наведені емпіричні приклади підтверджують, що правова психологія не є абстрактним теоретичним елементом, а реально діючим чинником формування правосвідомості кримських татар. Вона визначає емоційне ставлення до права, рівень правової активності, характер правової поведінки та готовність до колективного захисту прав, що в сукупності формує специфічну модель правосвідомості кримськотатарського народу.

Переслідування окупаційною владою кримських татар має системний характер. За даними правозахисних організацій, до 75% незаконних обшуків, що здійснюються російськими силовими структурами в Криму, відбуваються в будинках кримських татар та щонайменше 110 із понад 186 жертв політично вмотивованих переслідувань є представниками кримськотатарського народу. [161].

Правова психологія відіграє важливе значення у формуванні правосвідомості кримськотатарського народу, зокрема щодо дискримінації кримських татар в умовах окупації. Політика РФ стосовно кримських татар, представницьких органів кримських татар, порушує Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, а також право корінного народу України та Криму на представництво і самоврядування, яке надається Декларацією про права корінних народів ООН, ухваленою 13 вересня 2007 року. З боку РФ системно порушуються принципи міжнародного гуманітарного права, спостерігаються системні утиски корінного народу України, кримських татар, відбувається пошкодження та руйнування історичних пам'яток кримськотатарського народу, триває незаконний призов осіб, що належать до корінних народів України, до військових угруповань держави-окупанта. В умовах незаконної окупації АР Крим ситуація із правами та свободами корінних народів залишається вкрай складною, вона істотно погіршилася після повномасштабного вторгнення РФ в Україну [162].

Більшість кримських татар негативно оцінюють забезпечення своїх прав у порівнянні з іншими групами, зокрема такими, як російськомовне населення, і вважають, що їх права не забезпечені належним чином. Це підсилює аргументацію про те, що відчуття несправедливості та соціально-правове напруження сприяють емоційно насиченому сприйняттю права, що є суттєвим компонентом правової психології кримськотатарського народу. При цьому високий рівень усвідомлення дискримінації стимулює виникнення емоційної реакції на правову несправедливість, що формує правові почуття (обурення, неспокій, вимога справедливості), які є базовими для правової психології.

Зазначене, у свою чергу, демонструє, що частина суспільства не лише усвідомлює свою правову позицію, але й має морально-ціннісні установки щодо рівного статусу в правовому полі, що зміцнює правову мотивацію до колективної дії. Негативна оцінка забезпечення прав кримських татар підсилює фактори їх правової недовіри та очікування зміни правової ситуації, що є частиною психологічної динаміки праксеологічної поведінки групи.

Згідно з даними Спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, РФ реалізує практику нав'язування російської етнічної ідентичності та фізичне й ідеологічне витіснення корінних народів та національних меншин (спільнот), а також поняття окремого українського народу та ідеї української громадянської національної ідентичності. В результаті окупації найбільш поліетнічних регіонів України (Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей та АР Крим) представники національних меншин (спільнот) та корінних народів стали мішенню через реальну, приписувану або припущену українську національну ідентичність. Ці дані також свідчать про високу чуттєвість до правової несправедливості і впливають на формування негативної правової психології.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що правова психологія кримськотатарського народу як одного з корінних народів України є складним та багатоаспектним явищем, в межах якого інтегруються його історико-

культурні традиції, колективні ціннісні установки та актуальні соціально-правові практики. Правова психологія кримських татар формується під впливом багатовікового досвіду етнічної та політичної мобілізації, періодів їх депортації та повернення на історичну батьківщину, а також сучасних процесів легалізації та захисту прав корінного населення Української держави, що виражається у специфічному сприйнятті права, справедливості та правових інститутів. Дослідження правової психології кримських татар надає можливість виявити унікальні психологічні механізми колективного реагування на правові норми, рівень довіри до державно-владних інституцій, а також особливості правової свідомості, які включають в себе поєднання їх колективної відповідальності, історичної пам'яті та культурної ідентичності.

У сучасних умовах, які характеризуються трансформацією правової системи України та впливом відповідних зовнішніх чинників, правова психологія кримськотатарського народу продовжує відігравати ключову роль у формуванні їх правової культури, соціального консенсусу та стійкості правової позиції, сприяючи одночасному захисту етнічних інтересів та їх інтеграції в національне та міжнародне правове середовище.

Таким чином, правова психологія кримських татар виступає важливим інструментом аналізу взаємодії історичної пам'яті, колективної свідомості та сучасних правових практик, що має безпосереднє значення для зміцнення правової безпеки, розвитку правової культури та забезпечення прав і свобод корінних народів в демократичній, правовій та соціальній державі.

Висновки до Розділу 2

На підставі всього вищезазначеного можна зробити наступні висновки:

1. Специфіка етнічного чиннику правосвідомості залежить насамперед від умов життя конкретного народу, особливостей його історичного розвитку, існуючих соціальних та економічних відносин, форм влади тощо, які впливають на специфіку розуміння права та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності. Якщо держава дотримується належного рівня пропорційності у

задоволенні необхідних соціокультурних потреб всіх етнічних груп, які проживають на її території, то це сприяє утвердженню високого рівня індивідуальної та колективної правосвідомості, зокрема її етнічного чинника, що виступає важливою передумовою досягнення суспільного консенсусу та консолідації. Якщо ж відповідний баланс порушується, коли потреби та інтереси націй, корінних народів або етнічних спільнот належним чином не задовольняються, етнічний чинник правосвідомості починає посилюватися, що в окремих випадках може призводити до визначених негативних наслідків, які можуть мати місце в тому випадку, коли державна влада ігнорує справедливі запити та потреби відповідних спільнот.

2. Розвиток правосвідомості кримськотатарського народу є результатом складної взаємодії історичних, культурних, релігійних і сучасних політико-правових чинників. Її особливістю є поєднання колективістських цінностей із прагненням до юридичного визнання, захисту національних прав і відновлення історичної справедливості. Дослідження зазначених чинників є необхідною передумовою для глибшого розуміння правового статусу кримськотатарського народу та вироблення ефективних механізмів реалізації і захисту його прав в межах правової системи України.

3. У межах теорії правового плюралізму правосвідомість кримськотатарського народу може бути охарактеризована як така, що історично формувалася в умовах співіснування різних нормативних систем – державного права, релігійно-правових норм ісламу та звичаєвого права (адату). Така багат шаровість нормативного регулювання зумовила особливу правову ментальність, у якій формально-юридичні норми оцінюються крізь призму моральної легітимності, традиції та соціальної справедливості. Дослідження правосвідомості кримських татар в межах теорії держави і права створює методологічне підґрунтя для подальшого аналізу правового статусу, механізмів захисту прав і перспектив розвитку правової культури корінних народів в Україні.

4. Правова ідеологія є важливою складовою частиною правосвідомості кримськотатарського народу, що містить сукупність поглядів, ціннісних

орієнтирів і оцінок щодо права, сформованих під впливом історичного досвіду, культурних традицій та сучасних правових викликів. Вона є міждисциплінарним явищем, що інтегрує юридичні, соціологічні, психологічні та культурологічні аспекти, а також сприяє формуванню правової поведінки та активної позиції кримськотатарської спільноти у правовому полі сучасної України.

5. Правова ідеологія кримськотатарського народу виконує такі функції: формує правову культуру, ціннісне ставлення кримських татар та українського суспільства до прав корінних народів; сприяє інтеграції міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення прав корінних народів у національну правову систему України; забезпечує консолідацію спільнот та правове усвідомлення їхньої культурної самобутності; мобілізує знання про права кримських татар та стимулює активну громадянську позицію кримськотатарського народу. Сукупність наведених функцій дає змогу констатувати, що правова ідеологія не лише визначає правові орієнтири розвитку держави і суспільства в Україні, але й створює умови для практичної реалізації прав кримськотатарського народу у правовому полі України та міжнародної спільноти.

6. Правова психологія є другою необхідною складовою правосвідомості кримськотатарського народу, що також відображає його історичний досвід, етнокультурну ідентичність, релігійно-моральні уявлення та сучасні етнополітичні виклики. Її особливостями є колективна спрямованість, підвищена емоційна чутливість до питань справедливості, інтеграція традиційних соціальних норм у правову сферу та високий рівень правової мобілізованості. Аналіз правової психології кримських татар дозволяє глибше зрозуміти механізми формування правової поведінки корінних народів та має важливе значення для розроблення ефективної правової та етнополітичної стратегії нашої держави.

7. Правова психологія є базовим структурним елементом правосвідомості кримськотатарського народу, оскільки саме на цьому рівні відбувається емоційно-ціннісне осмислення права, формування ставлення до правових інститутів і вироблення стійких моделей правової поведінки. Вона забезпечує

перехід від формального знання права до його внутрішнього прийняття або заперечення. Формування правової психології кримських татар має виразну історичну зумовленість, що пов'язана з колективною історичною травмою їх депортації 1944 року, тривалим періодом бездержавності та системною дискримінацією. Ці фактори зумовили підвищену чутливість до питань забезпечення справедливості у суспільному житті, правового захисту та легітимності державної влади, що відображається у їх специфічному емоційному сприйнятті права.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ У РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

3.1. Правова свідомість кримськотатарського народу як елемент правової системи України

Правова свідомість є важливою складовою правової системи суспільства, оскільки відображає інтелектуальне, культурне та ціннісне ставлення соціальних груп і окремих індивідів до права, законності та правопорядку. Саме через правову свідомість здійснюється сприйняття, осмислення та реалізація правових норм у суспільному житті. У сучасній правовій науці правова свідомість розглядається не лише як форма суспільної свідомості, але й як важливий фактор ефективності функціонування правової системи держави. Особливої актуальності набуває дослідження правової свідомості етнічних спільнот і корінних народів, які мають власні історичні правові традиції та специфічні соціокультурні особливості.

Для з'ясування сутності та ролі правосвідомості кримськотатарського народу як елемента правової системи України пропонуємо коротко зупинитися на питаннях сутності та структури правової системи. Правосвідомість кримськотатарського народу є складним багатовимірним явищем, що поєднує історичний досвід, сучасні виклики та вплив міжнародно-правових стандартів. Особливої актуальності цей феномен набув після повномасштабного вторгнення росії в Україну, яке суттєво трансформувало соціально-правову реальність і загострило питання захисту прав корінних народів. Адже правосвідомість уособлює внутрішнє бачення та менталітет народу.

У перехідний період розвитку українського суспільства, як зазначає М. Цимбалюк, правосвідомість виступає як форма правового мислення та складова демократичної, правової і загальної культури людства, що має для держави визначальне стратегічне значення. Вона сприяє окресленню напрямів

суспільного розвитку та формуванню його довгострокових пріоритетів. Крім того, правосвідомість розглядається як інструмент взаємодії особи з правом, законом і державою, через які здійснюється опосередкований вплив також на економічну, політичну, культурну та побутову сфери суспільного життя [163, с. 8].

Правосвідомість, будучи пов'язаною із суб'єктом права, водночас виступає самостійним явищем правової дійсності та важливим елементом правової системи. Вона має цілісний теоретико-практичний характер, оскільки її складові взаємопов'язані й не можуть існувати ізольовано. Отже, правосвідомість слід розглядати як невід'ємну частину правової системи з властивими їй елементами, видами та рівнями.

Юридичними або спеціальними ознаками правосвідомості, на думку Л. Луць, виступають: «наявність єдиних елементів – суб'єктів права; їхня структурна впорядкованість; забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами завдяки правовим засобам, зокрема нормам права; забезпеченість зв'язків завдяки діяльності суб'єктів та прояв їх через правові відносини; спрямованість на досягнення такої мети, як правопорядок, що є необхідною умовою існування соціальної системи у цілому» [164, с. 19].

Водночас, на думку М. Хаустової, «до правової системи не можуть належати виключно всі правові явища, оскільки це суперечить її основній функції щодо навколишнього середовища – спрощення складності правової реальності» [165, с. 33].

Правова система, зауважує Т. Огаренко, «виступає як відносно самостійне цілісне, впорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) й інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі і юридичній практиці з метою забезпечення та утримання правопорядку» [166, с. 14].

У контексті розвитку сучасної правової системи України «правосвідомість, як феномен соціокультурного світу, є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є, з одного боку, є одним з елементів її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства в цілому (поряд з такими елементами, як: право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча діяльність тощо)» [167, с. 8].

Правосвідомість, як «носій цінностей, норм, традицій та історичного досвіду, є ключовим фактором, що впливає на формування правових уявлень, поведінки та сприйняття правових норм у суспільстві. Вона створює фундамент для побудови ефективної правової системи та є необхідною передумовою для сталого розвитку правової культури» [168, с. 8]

У попередньому розділі даної дисертації нами було встановлено, що правова свідомість кримськотатарського народу має складну структуру, яка поєднує традиційні та сучасні елементи. Історично важливим джерелом формування правових уявлень кримських татар було звичаєве право – адат, являв собою систему неписаних правил поведінки, що регулювали різні сфери суспільних відносин, зокрема сімейні, майнові, земельні та громадські відносини. Норми адату формувалися протягом тривалого історичного періоду та передавалися з покоління в покоління як частина культурної спадщини народу.

Крім цього, правосвідомість кримськотатарського народу історично формувалася під впливом трагічних подій, серед яких визначальне місце посідає депортація кримських татар 1944 року. Системні порушення прав людини, втрата територіальної ідентичності та тривала боротьба за повернення на історичну батьківщину формували прагнення до реалізації принципів справедливості, правової рівності та недискримінації. У сучасних складних та кризових реаліях сьогодення цей історичний досвід актуалізується, набуваючи нових форм правової активності та правомірної поведінки.

У цьому контексті правова свідомість кримськотатарського народу як елемент правової системи становить значний науковий інтерес. Кримські

татари є корінним народом України, історично пов'язаним із територією Кримського півострова. Їх соціально-правовий розвиток характеризується тривалим процесом формування правових традицій, інститутів та цінностей, що відображають історичний досвід народу, його культурну спадщину та суспільні уявлення про справедливість і порядок. Формування правової свідомості кримськотатарського народу відбувалося під впливом різноманітних історичних, соціальних та культурних чинників. Серед них важливе місце займають традиційні форми соціальної організації, релігійні норми, звичаєве право, а також державне законодавство різних історичних періодів. Внаслідок взаємодії цих факторів сформувалася специфічна система правових уявлень і цінностей, що визначає ставлення кримських татар до права, правових інститутів і державної влади.

Правосвідомість охоплює ключові функціональні складові суспільного життя, які мають визначальне значення для регулювання соціальних відносин між людьми. Водночас одним із важливих індикаторів сформованості правосвідомості та рівня правової культури є усвідомлення громадянином того, що невід'ємні права не даруються законом, оскільки закон виступає передусім інструментом у механізмі забезпечення та захисту прав і свобод людини. У цьому контексті принциповим є розуміння того, що самі закони повинні мати правовий характер і відповідати базовим ціннісним та правозахисним стандартам [92, с. 331].

Особливістю адату як звичаєвого права кримських татар було те, що його норми ґрунтувалися не лише на практичному досвіді громади, але й на морально-етичних цінностях кримськотатарського суспільства. Дотримання цих норм забезпечувалося не стільки примусовими механізмами, скільки авторитетом громади, соціальним контролем та моральним осудом. У цьому контексті адат виступав не лише як система правового регулювання, але й як важливий елемент формування правової культури та правової свідомості кримських татар. Поряд із звичаєвим правом, значний вплив на формування правової свідомості кримських татар справляли також норми ісламського права. При цьому релігійно-правові приписи регулювали не лише духовне

життя громади, але й багато аспектів соціальних відносин. Шаріат визначав правила поведінки у сфері сімейного права, спадкування, благодійності, соціальної відповідальності та інших сфер суспільного життя. Взаємодія норм шаріату та звичаєвого права сприяла формуванню комплексної системи правових уявлень, що поєднувала релігійні, моральні та соціальні елементи.

У період існування кримськотатарської державності їх правова система характеризувалася поєднанням кількох джерел права: норм шаріату, звичаєвого права та актів державної влади. Така система забезпечувала гнучке регулювання суспільних відносин і водночас сприяла формуванню у населення уявлення про право як про важливий інструмент підтримання соціального порядку. Значну роль у правовому житті відігравали місцеві громади, духовні лідери та традиційні інститути самоврядування.

Як вже попередньо зазначалося, історичні трансформації політичного статусу Криму істотно вплинули на розвиток правової свідомості кримськотатарського народу. Після включення Криму до складу Російської імперії відбулися значні зміни у правовій системі, що супроводжувалися поступовим обмеженням традиційних правових інститутів. Зміни адміністративно-правового устрою, запровадження нових норм законодавства та трансформація соціальних відносин призвели до часткової трансформації правових уявлень кримськотатарського населення. Подальші зміни відбулися у радянський період, коли традиційні форми соціальної організації та правового регулювання були значною мірою ліквідовані. Радянська правова система базувалася на принципах централізованого державного управління та ідеологічного контролю, що суттєво обмежувало розвиток національних правових традицій.

Найбільш драматичним етапом у розвитку правової свідомості кримськотатарського народу стала депортація 1944 року. Примусове переселення кримських татар до віддалених регіонів СРСР, позбавлення їх майна, громадянських прав та можливості повернення на історичну батьківщину спричинили глибокі соціальні та правові наслідки. У цих умовах формувалося особливе ставлення до права, держави та справедливості. Досвід

депортації та тривалої боротьби за відновлення прав сприяв формуванню у кримськотатарській спільноті високого рівня правової активності. Правозахисний рух кримських татар, який сформувався у другій половині ХХ століття, став важливим фактором розвитку їх правової свідомості. У межах цього руху, особливо в умовах розвитку незалежної Української держави та її правової системи, відбувалося усвідомлення значення прав людини, принципів законності та міжнародних механізмів захисту прав.

Водночас, запровадження воєнного стану в Україні у зв'язку із повномасштабною військовою агресією РФ спричиняє істотну перебудову системи органів державної влади та механізмів правового регулювання. Йдеться, зокрема, про вимушене посилення повноважень Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройними Силами України, делегування додаткових функцій військовому командуванню; посилення ролі виконавчої влади: оперативність і централізація рішень у сфері оборони, публічного порядку, мобілізації тощо.

Однією з найсуттєвіших змін є вимушене тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян України, зокрема: свободи слова і зібрань; свободи пересування; права на працю та страйк тощо. Ці обмеження здійснюються на підставі відповідно до Конституції України, на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та з урахуванням норм міжнародного права (наприклад, ст. 15 Європейської конвенції з прав людини, яка дозволяє державам відступати від зобов'язань у період надзвичайного стану). Правова система адаптується до нових «воєнних» умов свого функціонування через: прийняття спеціальних правових актів (наприклад, указів Президента, рішень РНБО); перегляд порядку дії норм права у сфері безпеки, економіки, цивільного захисту; активізацію норм міжнародного гуманітарного права (Женевські конвенції). Судова влада продовжує функціонувати, однак стикається з низкою викликів: ускладнений доступ до суду в зоні бойових дій; перенесення юрисдикції судів; питання гарантування справедливого судового розгляду в умовах обмежень.

Необхідно зазначити, що така ситуація в жодному разі не нівелює обов'язок держави дотримуватися принципу верховенства права у період війни, що стосується, з-поміж іншого, необхідності дотримання процедур законності при ухваленні рішень; заборони свавільних дій органів влади; обов'язку надавати правовий захист громадянам, включно з тимчасовими переселенцями та жертвами конфлікту.

Незважаючи на те, що воєнний стан істотно впливає на функціонування сучасної правової системи України, трансформуючи її інституційні, нормативні та процедурні елементи та встановлюючи відповідні обмеження окремих прав і свобод людини, вона не втрачає своєї чинності та функціонує в межах конституційного порядку та міжнародно-правових стандартів. При цьому підтримання верховенства права в умовах воєнного стану є не лише викликом, але й необхідною умовою збереження демократичного устрою, легітимності влади та захисту прав громадян у кризовий період.

Очевидно, що в умовах повномасштабної війни правосвідомість кримських татар характеризується підвищеним рівнем чутливості до порушень прав людини, зокрема, в контексті дії окупаційного режиму в Криму. Систематичні обмеження громадянських свобод, політичні переслідування та репресії сприяють формуванню правової позиції, орієнтованої на фіксацію правопорушень, їх правову кваліфікацію та подальшу інтернаціоналізацію через механізми міжнародного права. У цьому контексті важливу роль відіграє звернення кримських татар до міжнародних інституцій, зокрема таких, як Організація Об'єднаних Націй, що забезпечують нормативну та інституційну основу для захисту прав корінних народів.

У зв'язку із цим, особливе значення правосвідомість кримськотатарського народу набуває в контексті прав корінних народів, оскільки міжнародні норми і стандарти, закріплені, зокрема в Декларації ООН про права корінних народів 2007 року, визначають основні засади забезпечення та захисту прав, інтересів та культурної ідентичності таких народів. Однак правовий статус корінних народів в різних країнах може суттєво відрізнятись, що справляє вплив на ступінь розвитку їх правової свідомості, а отже і на ефективність їх

правозахисної діяльності. При цьому важливо звернути увагу насамперед на те, як кримськотатарський народ сприймає право та як захищаються його права в сучасних реаліях. Адже на фоні глобальних процесів, які відбуваються у сучасному світі, у тому числі російсько-української повномасштабної війни, а також діяльності, спрямованої на захист та відновлення порушених прав корінних народів, зокрема права на самовизначення та збереження культурної ідентичності, саме кримські татари опинилися в центрі уваги сучасної української влади, оскільки їх історія та реалії нинішнього статусу слугують яскравим прикладом не лише правової та інших форм дискримінації, але й їх боротьби за відновлення справедливості.

Крім цього, проблема правової свідомості в контексті прав корінних народів вимагає особливої наукової уваги в умовах політичної нестабільності та обмеженості правових механізмів, які б могли ефективно захищати інтереси цих народів. У світлі зазначеного правосвідомість кримських татар є не лише інструментом захисту їх прав, але й важливою частиною їх культурної та національної ідентичності, що надає науковому осмисленню даної проблематики особливого значення для формування майбутньої правозахисної стратегії та покращення правового статусу даного народу.

Поряд з цим необхідно враховувати, що дослідження правової свідомості кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів є важливим для розробки ефективних правових механізмів захисту прав меншин, а також для розуміння можливих шляхів розвитку правової свідомості в умовах сучасних політико-правових реалій. Вказана проблематика має вагоме значення і для майбутнього правозахисної діяльності як на міжнародному, так і на національному рівнях, що робить дане дослідження надзвичайно актуальним для сучасної правової системи України [169, р. 14-80].

Необхідно зазначити, що культурні чинники формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу безпосередньо взаємопов'язані з правами даного корінного народу України, які закріплені та гарантовані на законодавчому рівні і включають в себе основоположні, культурні, освітні, мовні та інформаційні права кримських татар, а також їх право на сталий

розвиток. У сучасних умовах правова свідомість кримськотатарського народу формується в контексті розвитку правової системи України та міжнародних стандартів захисту прав корінних народів. Конституційні принципи верховенства права, демократії та прав людини створюють правову основу для забезпечення прав і свобод кримських татар як корінного народу.

Так, відповідно до статті 3 Закону України «Про корінні народи України» кримські татари мають право на рівний правовий захист від будь-яких дій, спрямованих на знищення або обмеження ознак їхньої етнічної ідентичності та цілісності як самобутнього народу, зокрема щодо позбавлення культурних цінностей, примусового виселення або переміщення з місць компактного проживання в будь-якій формі, а також примусової асиміляції чи інтеграції. Окремо гарантується захист від підбурювання або розпалювання расової, етнічної чи релігійної ненависті, спрямованої проти них. Водночас кримські татари як один із корінних народів України самостійно визначають власну національну символіку та порядок її використання відповідно до законодавства України. Вони також мають право відроджувати, використовувати, розвивати та передавати наступним поколінням свою історію, мову, традиції, писемність і літературу, а також відновлювати й зберігати об'єкти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини.

Важливе місце у системі прав корінного народу займають освітні, мовні та інформаційні права, закріплені у статтях 5 і 6 Закону України «Про корінні народи України». Зокрема, кримські татари мають право створювати власні заклади освіти та взаємодіяти із закладами освіти всіх форм власності з метою забезпечення вивчення кримськотатарської мови, історії та культури. Крім того, вони наділені правом засновувати власні засоби масової інформації відповідно до законодавства України. Державна освітня та інформаційна політика при цьому ґрунтується на принципі поваги до ідентичності кримськотатарського та інших корінних народів України, збереження їхньої цілісності як самобутніх етнічних спільнот і визнання їхньої національної символіки.

Особливим правом кримськотатарського народу в контексті зазначеного Закону є право на сталий розвиток, передбачене статтею 7. Воно полягає у

можливості через представницькі органи визначати пріоритети та формувати стратегії реалізації права на розвиток. Це право охоплює участь у розробленні та виконанні державних і регіональних програм, а також інших стратегічних документів на основі принципу вільної, попередньої та поінформованої згоди щодо питань, які стосуються їхніх прав та законних інтересів, зокрема у процесах інтеграції до українського суспільства.

Крім того, представницькі органи кримськотатарського народу у встановленому порядку взаємодіють з органами публічної влади України з питань охорони довкілля та забезпечення справедливого і ефективного користування земельними, водними, лісовими та іншими природними ресурсами на території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя.

Таким чином, закріплені у Законі України «Про корінні народи України» права кримських татар безпосередньо взаємопов'язані з правосвідомістю даного народу, оскільки завдяки наведеним вище нормам кримські татари мають можливість знати та усвідомлювати свої права, а також ті можливості, які гарантує їм цей Закон для їх практичної реалізації. Адже якщо держава на законодавчому рівні гарантує корінним народам відповідні права, вони активніше здійснюватимуть діяльність, спрямовану на розвиток своїх культурних, у тому числі правових традицій. У повній мірі це стосується і екологічних прав корінних народів, а також права на захист своїх прав в судах та інших державних інституціях, оскільки уявлення про систему правосуддя в державі, ставлення до неї тощо, є необхідним елементом правосвідомості кримськотатарського народу, який повинен мати реальний доступ до справедливого судочинства з метою забезпечення ефективного захисту гарантованих йому прав в межах національної правової системи України, що надасть можливість підвищити рівень їх довіри до владних інституцій нашої держави, а отже і покращити стан їх правосвідомості в цілому.

Водночас, слід погодитися з думкою, що у чинному законодавстві України, зокрема в Законі України «Про корінні народи України», не прописані конкретні механізми реалізації корінними народами належних їм прав, а також «відсутнє чітке розуміння системи гарантій дотримання правового статусу

корінних народів, так само, як і комплексу санкцій за порушення їх прав» [170, с. 33].

У зв'язку із зазначеним, важливими та перспективними напрямками розвитку правосвідомості кримськотатарського народу в межах правової системи України, на нашу думку, є створення освітніх, культурних та просвітницьких програм, спрямованих на підвищення правової обізнаності та правової культури кримських татар як громадян України, які повинні включати інформацію про відповідні права, способи та гарантії їх реалізації, а також захисту. З цією метою вважаємо за доцільне створити також спеціалізовані організації, які б надавали правову допомогу корінним народам України, зокрема кримським татарам, у реалізації та захисті їхніх прав і законних інтересів, у тому числі від дискримінації. Очевидним слід визнати, що для повноцінного розвитку правосвідомості кримськотатарського народу вони, як громадяни України, повинні мати реальні можливості зберігати та розвивати свою національно-культурну ідентичність, традиції, звичаї, мову, здійснювати свої екологічні та інші права, необхідні їм для повноцінного активного життя, у тому числі створювати власні представницькі органи на державному та місцевому рівнях публічної влади та брати участь у розробці політики, що стосується їхніх прав [107, с. 442-445].

Крім цього, суттєвим чинником формування правосвідомості кримських татар в умовах розвитку сучасної правової системи України виступає діяльність їх національних представницьких інституцій, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу, який виконує функції політико-правової репрезентації та адвокації його інтересів. У воєнний період його діяльність набуває ознак правозахисної мобілізації, спрямованої на консолідацію спільноти, формування правових категорій та інтеграцію кримськотатарського питання у міжнародний правовий дискурс.

У контексті війни спостерігається також інтенсифікація процесів інтерналізації міжнародно-правових норм у структурі правосвідомості кримськотатарського народу. Це проявляється у зростанні значення принципів міжнародного гуманітарного права, прав людини та прав корінних народів як

базових орієнтирів правової поведінки. Така трансформація сприяє не лише підвищенню рівня правової культури, але й формуванню активної суб'єктності кримськотатарського народу у правових процесах як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Окремої уваги потребує вплив воєнних умов на формування запиту на перехідне правосуддя. Правосвідомість кримських татар у цьому аспекті орієнтується на необхідність забезпечення відповідальності за міжнародні злочини, відновлення порушених прав та гарантування недопущення повторення подібних порушень у майбутньому. Це формує підґрунтя для розробки комплексних правових механізмів деокупації та реінтеграції територій.

Таким чином, правосвідомість кримськотатарського народу в умовах війни постає як динамічна система правових уявлень, цінностей і практик, що формується під впливом історичної пам'яті, сучасних викликів та міжнародно-правових стандартів. Вона виконує не лише адаптаційну функцію, але й виступає важливим чинником розвитку правової системи України, сприяючи її гуманізації, демократизації та інтеграції у глобальний правовий простір.

У ситуації політичної, економічної, соціальної та правової кризи, як зазначає В. Швачка, індивіду складно адаптуватися до нових суспільних реалій і орієнтуватися у складній системі суперечливих інтересів, що зумовлює трансформацію його ціннісних орієнтацій та моделей поведінки. Зниження рівня життя, нерівномірний розподіл матеріальних благ, криза державної влади, порушення соціального порядку та нестабільність функціонування суспільних інститутів об'єктивно спричиняють зниження рівня правосвідомості та правової культури особи. Зазначені процеси знаходять свій прояв і в контексті розвитку правосвідомості кримськотатарського народу в сучасних умовах, впливаючи на особливості її формування та трансформації [171, с. 12]

Поряд з цим, важливу роль у формуванні сучасної правової свідомості відіграють інститути громадянського суспільства, освітні установи, культурні організації та національні представницькі органи кримськотатарського народу. Їх діяльність спрямована на збереження культурної ідентичності, розвиток

правової культури та формування правової активності громадян. Сучасна правова свідомість кримськотатарського народу характеризується поєднанням традиційних соціокультурних цінностей із принципами демократичної правової держави. До таких цінностей належать повага до старших, відповідальність перед громадою, прагнення до соціальної справедливості та взаємодопомоги. Водночас, значну роль у розвитку правосвідомості кримськотатарського народу відіграють також і сучасні правові принципи, зокрема верховенство права, рівність перед законом та захист прав людини, які закладені в основу розвитку сучасної правової системи України.

У правотворчій і правозастосовній діяльності важливе значення має правосвідомість, що охоплює не лише науковий, а й професійний та побутовий рівні. Для законодавця особливо вагомими є правові знання, ідеологічні орієнтири, володіння юридичною технікою та мовою права, зокрема спеціальною термінологією. Правосвідомість кримськотатарського народу також впливає на оцінку правозастосування, оскільки діяльність органів публічної влади сприймається крізь призму суспільних уявлень про справедливість, ефективність права, якість державного управління та здатність держави забезпечувати національний правопорядок в умовах соціокультурної багатоманітності.

Отже, розуміння правової системи не може обмежуватися лише сукупністю взаємопов'язаних і взаємоузгоджених засобів правового впливу на суспільні відносини. Воно має охоплювати також правову культуру та правосвідомість як суб'єктів права загалом, так і професійну правосвідомість посадових осіб юридичного фаху, що зумовлена їхньою компетенцією та специфікою професійної діяльності. У сучасних умовах повномасштабної війни в Україні правосвідомість кримськотатарського народу набула ще більшого значення і впливає на розвиток правової системи в кількох ключових напрямках. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну та окупації Криму кримські татари знову стикаються з системними порушеннями прав людини (обшуки, арешти, переслідування), що загострює їхню правосвідомість і формує активну позицію щодо документування злочинів, здійснених

військовими рф, а також звернення до міжнародних інституцій з вимогами про притягнення винних до відповідальності. Це стимулює Україну розвивати механізми фіксації воєнних злочинів і вдосконалювати кримінальне право. Кримськотатарський народ активно апелює до норм міжнародного гуманітарного права та стандартів Організації Об'єднаних Націй. У воєнний час це сприяє імплементації норм відповідних міжнародних конвенцій у систему національного законодавства, розвитку механізмів захисту корінних народів в умовах повномасштабної війни, активізації співпраці України з міжнародними судами.

Таким чином, представницький орган кримськотатарського народу Меджліс відіграє важливу роль у воєнний період: адвокує питання деокупації Криму, впливає на формування державної політики, сприяє включенню кримськотатарського питання до міжнародного порядку денного, що підсилює інституційний розвиток української правової системи. Правосвідомість кримських татар безпосередньо впливає також на формування політики деокупації українських територій та перехідного правосуддя в державі, а їхній історичний досвід, зокрема депортація кримських татар 1944 року, допомагатиме формувати більш чутливу й справедливу модель правосуддя у повоєнний період відновлення Української держави. У воєнних умовах правосвідомість кримськотатарського народу зміцнює ідею багатонаціональної правової держави та підкреслює значення прав корінних народів.

У зазначеному контексті неможливо декілька слів не сказати про перспективи розвитку правосвідомості кримськотатарського народу в умовах триваючої збройної агресії проти України, які у сукупності доцільно розглядати в межах комплексного соціально-правового процесу, детермінованого як історичними чинниками, так і сучасними трансформаціями правової системи нашої держави. Особливого значення відповідні процеси набули після повномасштабного вторгнення росії в Україну, що актуалізувало питання захисту прав корінних народів, відновлення територіальної цілісності та впровадження ефективних механізмів правосуддя.

У науковому вимірі перспективи розвитку правосвідомості кримськотатарського народу слід пов'язувати з процесами її інституціоналізації, інтернаціоналізації та модернізації. Інституціоналізація передбачає посилення ролі національних представницьких органів, зокрема Меджлису кримськотатарського народу, як ключового суб'єкта формування правових орієнтирів, політико-правової репрезентації та взаємодії з органами державної влади. У перспективі це сприятиме підвищенню рівня правової суб'єктності кримськотатарського народу та його впливу на правотворчі процеси.

Інтернаціоналізація правосвідомості проявляється у зростанні ролі міжнародно-правових стандартів, зокрема норм і принципів, що розробляються в межах Організації Об'єднаних Націй. Засвоєння та імплементація цих стандартів сприятимуть формуванню стійкої орієнтації на універсальні цінності прав людини, що, у свою чергу, забезпечить інтеграцію кримськотатарського правового дискурсу у глобальний правовий простір.

Модернізаційний аспект розвитку правосвідомості кримськотатарського народу пов'язаний із впровадженням новітніх правових інструментів, зокрема механізмів перехідного правосуддя, цифровізації правозахисної діяльності та розширення доступу до правової освіти. У цьому контексті особливого значення набуває історичний досвід кримськотатарського народу, який формує підґрунтя для вимог щодо відновлення історичної справедливості, компенсацій та гарантій неповторення таких масових порушень прав людини за етнічною ознакою. При цьому перспективи розвитку правосвідомості кримських татар безпосередньо пов'язані з реалізацією політики деокупації та реінтеграції півострова Крим у правову систему України. У вказаному контексті правосвідомість виступає не лише відображенням правових реалій, але й активним чинником їх трансформації, зокрема через формування запиту на справедливе правосуддя, ефективні механізми юридичної відповідальності та інклюзивну правову політику.

Політико-правові чинники сучасного етапу розвитку кримськотатарського народу пов'язані з процесами реінтеграції до правового

простору України, відновленням національних інститутів представництва, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу, а також з міжнародно-правовим визнанням статусу кримських татар як корінного народу України. Ці процеси сприяють формуванню правосвідомості, орієнтованої на цінності прав людини, верховенства права та правового плюралізму. Зазначені чинники відіграють визначальну роль у формуванні та трансформації правосвідомості кримськотатарського народу на сучасному етапі розвитку української державності. Їхній вплив обумовлений як особливостями реалізації державної національної політики України, так і специфічними умовами функціонування правового статусу корінного народу в ситуації збройного конфлікту та тимчасової окупації частини території держави. Сукупність зазначених чинників формує особливий тип правосвідомості, що поєднує елементи національної ідентичності, колективної пам'яті та сучасних демократичних правових цінностей.

Визначальним політико-правовим чинником є офіційне визнання кримських татар корінним народом України, що отримало закріплення в законодавстві та державній політиці у сфері захисту прав корінних народів. Це сприяє утвердженню в правосвідомості кримськотатарського народу уявлень про власний особливий правовий статус, легітимність колективних прав та інституційну відповідальність держави за їх забезпечення. Таке нормативне визнання формує переконання у пріоритеті правових механізмів реалізації права на самобутність, культурний розвиток і політичне представництво в межах суверенної української держави.

Важливу роль у розвитку правосвідомості кримських татар відіграє інституціоналізація представницьких органів кримськотатарського народу, насамперед Курултаю та Меджлісу, діяльність яких має не лише політичне, а й правовиховне значення. Через участь у правотворчих, консультативних і правозахисних процесах ці інституції сприяють формуванню у кримських татар уявлень про право як механізм узгодження інтересів, інструмент легітимної взаємодії з органами публічної влади та засіб захисту від дискримінації. У

такий спосіб відбувається поступовий перехід від традиційних форм соціального регулювання до правових моделей поведінки.

Суттєвий вплив на правосвідомість кримськотатарського народу здійснюють також умови тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, які мають виразно негативний, але водночас мобілізуючий характер. Системні порушення прав людини, практика політично мотивованих переслідувань, заборона діяльності представницьких органів і криміналізація національної ідентичності формують у правосвідомості усвідомлення вразливості прав та необхідності їх активного захисту. У цих умовах право набуває не абстрактного, а екзистенційного значення як засобу збереження колективної гідності та правового опору незаконним практикам.

У контексті зазначеного слід звернути увагу на те, що зазначені обставини зумовлюють зростання ролі міжнародно-правових чинників у формуванні правосвідомості кримськотатарського народу. Норми міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також діяльність міжнародних судових і моніторингових органів стають важливим орієнтиром у правовому мисленні та правовій поведінці кримських татар. Звернення до міжнародних механізмів захисту сприяє утвердженню переконання у наднаціональному характері основоположних прав і свобод та їх незалежності від політичної волі окупаційної влади.

Окремим політико-правовим чинником виступає державна політика України щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та відновлення прав корінних народів. Вона формує в правосвідомості кримських татар орієнтацію на довгострокову правову перспективу, віру в ефективність конституційних і міжнародно-правових механізмів, а також готовність до участі в процесах відновлення правопорядку після деокупації. Такий підхід сприяє закріпленню правосвідомості, зорієнтованої на принципи верховенства права, правової відповідальності та недопущення насильницьких форм розв'язання конфліктів [172].

Таким чином, політико-правові чинники формують сучасну правосвідомість кримськотатарського народу як складне, динамічне явище, що

поєднує національні, державні та міжнародні правові елементи. Вона характеризується правозахисною спрямованістю, високим рівнем чутливості до порушень прав людини та стійкою орієнтацією на використання правових механізмів як основного способу захисту індивідуальних і колективних прав.

Водночас, проблеми збереження унікальної культури, мови, традицій та історії, національної ідентичності тощо, гостро постають не лише перед представниками національних меншин (спільнот), а у середовищі корінних народів. Зокрема, гостро актуалізує проблематику забезпечення прав корінних народів України тривала окупація Криму, де жертвами масових репресій і переслідувань стала ціла нація – кримські татари, корінний народ півострова.

Базуючись на міжнародних та національних нормативно-правових актах (наприклад, Декларація прав національностей України [173], Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів [174], Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 року №1140-VII «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» [175], Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [176], 1 липня 2021 року було прийнято закон, що визначає права корінних народів України та особливості їхньої реалізації, а саме: Закон України «Про корінні народи України» [177]. Даний Закон мав непересічне значення для становлення правосвідомості кримських татар, він мав на меті визначити їх права як корінних народів України, особливості їхньої реалізації задля сприяння консолідації та розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності таких народів. Закон набув чинності 23 липня 2021 року, а протягом 2022-2023 років тривала розробка імплементаційних інструментів на реалізацію відповідного закону щодо співпраці з представницькими органами корінних народів, зокрема Меджлісом кримськотатарського народу.

Важливим чинником формування правосвідомості кримськотатарського народу стала сформована Стратегія розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки, затверджена Кабінетом Міністрів України, що передбачала її

підтримку та розвиток як мови одного з корінних народів України, що є невід'ємним елементом ідентичності та етнокультурної цілісності української нації [178].

Поряд з цим, 26 вересня 2023 року Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року» [179]. Зазначений правовий акт ухвалено з метою виконання рекомендацій Європейської комісії щодо набуття Україною членства в Європейському Союзі, зокрема в частині завершення реформи законодавства про національні меншини та корінні народи. Його основне завдання полягає у створенні належних інституційних умов на державному й регіональному рівнях для забезпечення прав, потреб і можливостей відповідних спільнот, а також у зміцненні соціальної згуртованості та єдності українського суспільства. Програму підготовлено Державною службою України з етнополітики та свободи совісті з урахуванням інтересів національних меншин і корінних народів, а також за участю експертів Ради Європи, міжнародних партнерів та Європейської комісії.

У цьому контексті слід зауважити, що концепція національно-територіальної автономії може розглядатися не як політичний компроміс, а як форма реалізації невід'ємного права корінного народу на самовизначення в межах єдиної демократичної української держави. Її запровадження має базуватися на принципах правової визначеності, участі, субсидіарності та недискримінації, а також передбачати формування ефективних механізмів політичного представництва і реалізації управлінських функцій [172, с. 7].

Україна гарантує право на самоідентифікацію, зокрема за етнічною ознакою. Самоідентифікація за етнічною ознакою представників національних меншин (спільнот) та корінних народів є складником їхньої громадянської ідентичності як представників української політичної нації. В українському суспільстві на тлі загроз, які становить російська неоімперська політика з її деструктивним впливом на можливості збереження і розвитку етнічних груп

меншин, наявна громадянська консолідація населення України різного етнічного походження та самоідентифікації.

Слід зазначити, що з початку російського вторгнення в Україну у 2014 році російська влада на тимчасово окупованих територіях України, зокрема в Криму, здійснює системні заходи для знищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини представників корінних народів, національних меншин (спільнот), які є невід'ємним складником загальноукраїнської національної спадщини. Відповідні дії системно порушують міжнародні стандарти, положення Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, Конвенцію про охорону Світової культурної і природної спадщини 1972 року, Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року, Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 року. Агресор здійснює цілеспрямовану політику знищення спільної для українського суспільства національної історичної пам'яті, вилучає друковані видання, обмежує доступ до інформаційних джерел та забороняє будь-які матеріали, що містять україноцентричні або альтернативні офіційній ідеології підходи до осмислення історії, державності та національної ідентичності українства. На тимчасово окупованих територіях України рф цілеспрямовано проводить системну політику зі знищення української громадянської ідентичності, мовної приналежності. Національні меншини (спільноти) потерпають від злочинів, які здійснює рф проти міжнародного гуманітарного права, воєнних злочинів. Паралельно з цим порушуються права національних меншин (спільнот), корінних народів на самобутність та ідентичність, застосовується практика примусової асиміляції та русифікації, обмеження щодо підтримки та розвитку культури. У Криму та місті Севастополі російська федерація увесь період окупації реалізує політику колонізації тимчасово окупованої території, мілітаризацію суспільного життя.

Українські правозахисні організації в листопаді 2022 року констатували, що за спостереженнями кримських татар «більшість повісток вручають саме представникам їхнього народу, який багато років зазнавав репресій з боку росії.

Кримські татари розцінюють це як ще один інструмент, який використовує росія в межах своєї політики винищення корінного населення». Таку практику, яка порушує принципи міжнародного гуманітарного права, засуджували представники міжнародних організацій. У заяві речника Європейського Союзу в листопаді 2022 року було зазначено, що кримські татари навмисно та непропорційно стають цілями під час виконання мобілізаційного наказу росії та насильно залучаються до загарбницької війни рф проти України, їхньої традиційної батьківщини.

Україна визнає три корінні народи в нашій державі, які сформувалися на території Кримського півострову: кримських татар, караїмів та кримчаків. Відповідно до міжнародного права корінні народи мають особливий статус, хоч і можуть реалізовувати права, гарантовані національним меншинам. Статус корінних народів України визначається Законом України «Про корінні народи України», на виконання якого було ухвалено низку підзаконних нормативно-правових актів, розроблених Державною службою України з етнополітики та свободи совісті спільно з представниками корінних народів України.

19 серпня 2022 року були також прийняті постанови Кабінету Міністрів України № 859 «Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України» [180] та № 1018 «Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України» [181]. Вони визначили інституційні умови діяльності представницьких органів корінних народів України та порядок проведення консультацій із ними, що є засадничою умовою стосовно реалізації прав корінних народів, передбачених міжнародним правом та національним законодавством, а також запорукою їхньої ефективної участі у публічних справах, які можуть мати на них вплив. Паралельно із цим проходило напрацювання нормативно-правових актів, направлених на збереження та розвиток кримськотатарської мови.

Підсумовуючи, можна сформулювати основні напрями щодо розвитку правосвідомості кримськотатарського народу як елемента розвитку правової системи України:

1) нормативно-правове вдосконалення: розроблення та прийняття спеціалізованих підзаконних актів щодо реалізації прав корінних народів; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері прав людини та прав корінних народів;

2) посилення ролі Меджлісу кримськотатарського народу у процесах державного управління; створення консультативно-дорадчих органів при органах державної влади з питань забезпечення розвитку корінних народів в Україні;

3) впровадження освітніх програм з прав людини та міжнародного гуманітарного права; підтримка наукових досліджень з проблематики правосвідомості корінних народів;

4) імплементація перехідного правосуддя: розроблення механізмів документування воєнних злочинів і порушень прав людини в умовах повномасштабної російсько-української війни; створення системи компенсацій та реабілітації постраждалих.

5) цифровізація правозахисної діяльності, що полягає у використанні цифрових платформ для фіксації порушень прав; забезпеченні доступу до правової допомоги через онлайн-інструменти;

6) активізація співпраці з міжнародними інституціями, а також залучення міжнародних експертів до розробки правових механізмів деокупації тимчасово окупованої території України.

Отже, дослідження правової свідомості кримськотатарського народу має важливе теоретичне і практичне значення для розвитку правової системи сучасної України, оскільки воно сприяє глибшому розумінню механізмів взаємодії національних правових традицій із сучасною правовою системою держави, а також дозволяє визначити особливості формування правової культури у багатонаціональному суспільстві. Правова свідомість кримськотатарського народу є елементом правової системи, яка виступає як критерій, на основі якого можна здійснити оцінку рівня розвитку правової системи України і кожного її структурного елемента.

3.2. Правова свідомість кримськотатарського народу як один із детермінуючих чинників правотворчості в Україні

У науковій доктрині правосвідомість розглядається як один із найбільш фундаментальних суб'єктивних чинників правотворчості. Якщо економічні чи політичні чинники створюють об'єктивну необхідність у правовому регулюванні, то правосвідомість визначає зміст, форму та спрямованість майбутніх правових норм.

Сучасне українське суспільство має неоднорідну структуру, яка включає в себе представників багатьох національностей та етносів. При цьому в поліетнічному складі нашого суспільства особливе місце займає кримськотатарський народ, який відповідно до чинного законодавства України є одним із корінних народів України з унікальною історією та культурою. В умовах складних політичних, правових, економічних, культурних та інших трансформацій, які мають місце в Україні та світі, правова свідомість кримських татар стає важливим чинником формування інклюзивної та ефективно функціонуючої правової системи, в якій реально забезпечуються та захищаються права і свободи людини. Саме тому правильне розуміння структурних та змістовно-функціональних особливостей правосвідомості кримськотатарського народу відкриває нові перспективи для розробки та реалізації правотворчої політики, яка враховує потреби та інтереси різних груп населення.

Дослідження правосвідомості кримських татар надає можливості виявити внутрішні механізми та ціннісні орієнтири представників даного народу, які впливають на їх комунікативні практики, у тому числі на взаємодію з публічно-владними інституціями України та участь у правотворчій діяльності. Особлива значущість даної проблематики також пов'язана з поточними політичними та іншими викликами, зокрема з окупацією Автономної Республіки Крим та боротьбою за права корінних народів. У зв'язку із цим відновлення та розвиток правосвідомості кримськотатарського народу в правовій системі України сприятиме не лише зміцненню національної ідентичності українських

громадян, але й гармонізації міжетнічних та міжрелігійних відносин, що є запорукою соціальної справедливості та прогресивного розвитку суспільства.

Необхідність дослідження питання ролі правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні правотворчості в Україні обумовлюється також активним реформуванням вітчизняної правової системи, зміст якого визначається насамперед стратегічним курсом нашої держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі. В цих умовах правотворча політика повинна враховувати потреби та інтереси всіх національностей і етнічних груп, які проживають в Україні, у тому числі кримськотатарського народу. Саме тому виникає необхідність розробки механізмів правотворчої політики, спрямованих на забезпечення та захист прав і законних інтересів кримськотатарського народу, зміцнення їх правового статусу та участі в суспільно-політичному житті України, у той час як відсутність ґрунтовного аналізу впливу правосвідомості кримських татар на вказані процеси може призвести до недостатньої ефективності законодавства та міжетнічним конфліктам. Такий підхід сприяє формуванню стабільно функціонуючої правової системи, яка спирається на цінності толерантності та поваги до культурного різноманіття.

Поряд з цим, необхідно також враховувати й те, що вивчення правосвідомості кримських татар в контексті правотворчості розширює теоретичну базу юридичної науки за рахунок розробки та використання нових методологічних підходів до дослідження взаємозв'язків етнокультурних та правових питань, що сприяє більш комплексному розумінню процесів інтеграції етнічних меншин в публічно-управлінські механізми та підвищенню якості правового регулювання.

Разом з тим, у сучасному юридичному та соціогуманітарному науковому дискурсі недостатня увага приділяється питанням правосвідомості корінних народів України та її впливу на розвиток національної правотворчої політики та правотворчості в цілому. У повній мірі це стосується і питання ролі правосвідомості кримськотатарського народу у формуванні та розвитку

правотворчої політики України, яке потребує свого належного доктринального осмислення.

З метою вивчення ролі правосвідомості кримськотатарського народу як одного із детермінуючих чинників правотворчості в Україні пропонуємо коротко окреслити сутність категорії «правотворчість», до розуміння якої у юридичній літературі існують різні підходи.

Значний внесок у розробку зазначеного поняття належить таким фахівцям у галузі теорії права як Т. Дідич, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, В.Риндюк та ін. На особливу увагу заслуговує наукова монографія за редакцією Н. Оніщенко «Дія права: інтегративний аспект», в одному із підрозділів якої безпосередньо розглянуто феномен правотворчості [182], а також монографія за редакцією Н. Пархоменко «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» [100].

Про актуальність вивчення питань правотворчості та правотворчої політики свідчить також низка наукових робіт, серед яких: збірник наукових праць за загальною редакцією О. Кота, А. Гриняка, Н. Міловської «Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання» [183], монографія В. Тернавської «Правотворча політика України» [184] та збірник матеріалів науково-практичного Круглого столу у місті Києві у 2024 році «Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні» [185].

Вагомим внеском у розвиток доктрини правотворчості стало видання колективної монографії за загальною редакцією Р. Стефанчука та Н. Кузнецової «Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності» [186], що присвячена аналізу сучасного стану національного законодавства та прогнозуванню основних напрямів його розвитку.

Розкриваючи зміст досліджуваного поняття П. Рабінович зазначає: «правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних

спільностей із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм» [187, с. 103].

На думку авторів книги «Загальна теорія права» за загальною редакцією М. Козюбри, «правотворчість як частина загального процесу правотворення – це особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, із формулювання, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей» [188, с. 192].

Цікавим є також підхід, згідно із яким правотворчість являє собою діяльність уповноважених органів та інших визначених у законодавстві суб'єктів з планування, розробки та прийняття нормативно-правового акта з метою забезпечення правового регулювання та/або охорони суспільних відносин, змістом якої є офіційне встановлення правил поведінки і діяльності людей та їх об'єднань на підставі конституційно закріпленої системи соціальних цінностей, які обґрунтовуються з урахуванням об'єктивних взаємозв'язків та взаємозалежностей між основними соціальними регуляторами, що функціонують в суспільстві [100, с. 82].

Загалом, у сучасній юридичній доктрині правотворчість здебільшого розглядається не лише як формально-процедурна діяльність компетентних органів, а як складний інтелектуально-вольовий процес, першоджерелом якого є правосвідомість, що виступає своєрідним фільтром та трансформатором, який перетворює соціальні потреби у нормативно-правові акти.

У Законі України «Про правотворчу діяльність», який прийнято у 2023 році, також дається дефініція поняття «правотворча діяльність», а саме: «це діяльність, що здійснюється визначеним у статті 4 цього Закону суб'єктом з метою: планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів; розроблення проектів нормативно-правових актів; прийняття (видання) нормативно-правових актів; ведення обліку нормативно-правових актів; 5) здійснення правового моніторингу» [189].

Отже, правосвідомість суб'єкта правотворчості (законодавця) детермінує зміст майбутньої норми через аксіологічний (оціночний) компонент, що дозволяє суб'єкту оцінити існуючі явища через призму категорій

«справедливість», «свобода» та «рівність». Це означає відповідність соціальних практик реальним потребам права та необхідність їх нормативної фіксації або обмеження.

Пропонуємо розглянути ключові функції, через які правосвідомість безпосередньо впливає на якість законодавства, а саме:

1. Прогностична функція, що забезпечує здатність законодавця формувати і проєктувати дію майбутньої норми на суспільні відносини, прогнозуючи рівень її ефективності та ступінь сприйняття суспільством.

2. Моделююча функція, що реалізується на стадії концептуальної розробки нормативного акту, де правосвідомість формує ідеальну модель суспільного зв'язку, яка згодом об'єктивується у диспозиціях та санкціях правових норм.

3. Легітимізуюча функція, яка виступає критерієм «життєздатності» права, адже норма, що входить у когнітивний дисонанс із правосвідомістю народу (зокрема, корінних народів), втрачає ознаку соціальної легітимності, що призводить до її фактичного відторгнення та невиконання.

Правосвідомість як явище соціальної дійсності містить у собі цільову установку на побудову ідеальної правової системи. В сучасних умовах України така установка детермінована антропоцентричними цінностями європейської правової традиції. Орієнтована на євроінтеграцію правосвідомість нівелює законодавчі ініціативи, що мають регресивний або авторитарний характер та забезпечує дотримання принципу верховенства права. У контексті забезпечення прав корінних народів України (кримськотатарського народу) правосвідомість виступає як специфічний суб'єктний чинник, що інтегрує у правотворчість наступні елементи:

1) колективну суб'єктність, де наявний пріоритет колективних прав на самоврядування та збереження самобутності;

2) інституційну спадкоємність через визнання легітимності національних інститутів (Курултаю та Меджлісу) як партнерів держави;

3) відновлювальну юстицію, де акцентується увага на необхідності правового подолання наслідків історичної несправедливості – депортації та репресій кримських татар.

Отже, правосвідомість є детермінуючим інтелектуально-вольовим джерелом права, що забезпечує перехід від «права в ідеї» до «права в законі». Без належного рівня розвитку правосвідомості суб'єктів правотворчості, нормотворчий процес втрачає свій соціально-ціннісний зміст, перетворюючись на механічну розробку актів, позбавлених механізмів реальної реалізації.

У науковому дискурсі правосвідомість кримськотатарського народу розглядається не просто як сукупність ідей, а як етнокультурний детермінант, що активно трансформує українське законодавство. Правосвідомість кримських татар базується на системі цінностей, де центральне місце займає право на самовизначення на історичній батьківщині. Ця ціннісна установка детермінує перехід української правотворчості від парадигми «права національних меншин» (соціально-культурна підтримка) до парадигми «права корінних народів» (політична суб'єктність). Як прикладну ілюстрацію можна навести ухвалення Закону «Про корінні народи України», де правосвідомість народу стала основою для юридичного визначення поняття «корінний народ».

Правосвідомість являє собою одну із форм індивідуальної та колективної свідомості, яка включає в себе систему поглядів, уявлень, переконань та почуттів, пов'язаних з правовими явищами, а також з їх визначенням, сприйняттям та оцінкою в конкретному суспільстві. Правосвідомість, так само як і право, є соціокультурним феноменом, в якому відображаються історичний, культурний, ідеологічний, психологічний і соціальний контексти формування та розвитку правових явищ, а також їх взаємозв'язок з іншими складовими визначеного культурного простору, зокрема з духовними і матеріальними цінностями певного суспільства, його світоглядними засадами, нормами поведінки та діяльності тощо.

Як зазначається у сучасній юридичній літературі, правосвідомість – «це сукупність оціночних думок і настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин до права і чинного законодавства, а також практики його

застосування, правових звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях». Правосвідомість безпосередньо пов'язана з раціональним та ірраціональним пізнанням соціумом або індивідом діючого права та похідних від нього правових явищ [190, с. 267-268].

Незважаючи на те, що правосвідомість традиційно досліджується як суб'єктивний правовий феномен, воно має подвійну (дуальну) природу, оскільки джерелом його формування виступають як низка зовнішніх та об'єктивних по відношенню до індивіда явищ і процесів, виражених насамперед у правовому регулюванні, так і суб'єктивне сприйняття та осмислення права з боку індивідів. Саме це пояснює факт різного сприйняття одних і тих самих правових явищ в межах декількох чи навіть одного суспільства. Правосвідомість тісно пов'язана з рівнем правової культури, з моральними установками, з релігійними віруваннями та традиціями відповідного суспільства, що робить її одним із найважливіших чинників стабільного прогресивного розвитку правової системи. При цьому слід враховувати, що правосвідомість змінюється не лише під впливом правових явищ і процесів, але й економічних, політичних, інформаційних та інших чинників, які можуть як конструктивно, так і деструктивно впливати на її рівень та форми прояву. Зокрема, в умовах сучасної глобалізації та все більш швидких процесів інформаційного обміну правосвідомість стає більш відкритою до сприйняття нових політико-правових ідей та концептів, зміст яких може сприяти не лише розвитку правового мислення та активності громадян у правовій сфері, але й відповідним деформаціям нормативної складової їх свідомості, порушенню її цілісності та стійкості в умовах сучасних викликів і загроз.

Як бачимо, правосвідомість тісно взаємопов'язана з правотворчою діяльністю, оскільки саме правосвідомість формує запити та вимоги до законодавства, виражаючи колективне розуміння змісту і форми нормативно-правових засобів регулювання суспільних відносин. У зв'язку із цим правотворчість не може ігнорувати соціальні настрої та цінності, особливо якщо йдеться про демократичну, правову і соціальну державу, в якій

верховенство права та справедливість є основоположними принципами улаштування суспільного життя. Слід погодитись з думкою, що про право як примусовий порядок можна говорити лише у тому випадку, якщо він має на меті досягнення добра і справедливості в суспільних відносинах [100, с. 90], а не формалізоване через правові та інші механізми підкорення волі та свідомості громадян владній еліті в державі.

Відповідно, якщо законодавство не враховує громадську думку, запити громадянського суспільства та суспільні очікування стосовно встановлення конкретних загальнообов'язкових правил поведінки у визначених сферах і галузях діяльності, воно поступово втрачає легітимність та підтримку з боку громадян, що призводитиме до втрати їх довіри до відповідних владних інституцій. Натомість якісна правотворчість те ефективно законодавство позитивно впливає на рівень правосвідомості, стимулюючи підвищення правової культури та зміцнюючи довіру до інститутів влади. Адже коли закони є справедливими, зрозумілими та відповідають потребам суспільства, правосвідомість розвивається стабільно та гармонійно, що сприяє зміцненню правопорядку в цілому.

Як зазначає Н. Оніщенко, категорії «ефективність» та «результативність», коли йдеться про законодавчу базу, можуть розглядатися в контексті причинно-наслідкових зв'язків, де причиною виступає ефективність, а результатом – авторитетність, оскільки кожне явище соціальної дійсності, що ефективно виконує свої функції, завжди поважається та поціновується у суспільстві. У зв'язку із цим нормативно-правовий акт повинен відповідати реаліям життя, розвитку всієї правової системи, бути ресурсозабезпеченим, відповідним Конституції держави тощо. Відтак, нормотворчість на всіх рівнях влади повинна дієво забезпечувати права, свободи і законні інтереси людини [191, с. 22].

Отже, правосвідомість, виражаючи соціальні цінності та нормативи людської поведінки і діяльності, які повинні бути враховані в процесі розробки та прийняття норм законодавства, виконує важливу роль у формуванні та здійсненні правотворчої політики, виступаючи у якості своєрідного ціннісно-

ідеологічного орієнтира до змісту законодавства. Якщо даний факт ігнорується суб'єктами владних повноважень, правотворча політика в державі матиме суто формальний та декларативний характер, який не забезпечуватиме довіру громадян та належну реалізацію ними відповідних правових приписів.

Слушною є думка про те, що «без належної правової основи здійснення правотворчої діяльності не є можливим формування ефективної правової політики держави, забезпечення належного захисту прав та інтересів людини. Нормотворча робота, навіть в умовах воєнного стану, потребує виваженості, прогнозування наслідків прийняття нормативно-правових актів, та підтверджує важливість унормування основоположних засад правотворчої діяльності» [192, с. 5].

При цьому слід також враховувати, що розвинена правосвідомість сприяє активній участі громадян та їх об'єднань в обговоренні та прийнятті нормативно-правових актів, стимулює ініціативи, спрямовані на удосконалення норм законодавства, підтримує діалог між громадянським суспільством та державою, робить правотворчу політику більш адресною та ефективною, підвищуючи тим самим прозорість та легітимність правотворчих процесів.

Сучасні доктринальні досягнення у юридичній науці переконливо доводять, що ефективна та результативна правотворча політика не може існувати в умовах відсутності дієвих механізмів взаємозв'язку громадянського суспільства і держави та неможливістю правосвідомих громадян у зв'язку із цим реально впливати на важливі для суспільства правотворчі рішення. Адже здатність громадян та відповідних інститутів громадянського суспільства організовано контролювати публічно-владну діяльність в державі, протидіючи в процесі здійснення такого контролю відповідним порушенням та зловживанням, є свідченням високого рівня так званої громадянської правосвідомості, яка, з-поміж іншого, охоплює правові вимоги до законодавчих органів стосовно прийняття чи зміни законів, а також до поведінки людини, яка повинна регулюватися цими законами [192, с. 418-459; 184, с. 7-23].

У вказаному контексті необхідно зазначити, що особливе місце в структурі індивідуальної та колективної правосвідомості займає так званий

етнокультурний чинник, який справляє вагомий вплив на розуміння та сприйняття правових явищ і процесів. У сучасних державницьких реаліях даний чинник найбільш виразно проявляється в контексті наявності на території держави визначених територіальних чи інших автономій, в межах яких проживають громадяни, які мають виражену специфіку суб'єктивного сприйняття всієї соціокультурної дійсності, у тому числі її правової складової, обумовлену насамперед особливостями їх історичного розвитку. У повній мірі це стосується правосвідомості кримських татар, які на законодавчому рівні визнані одним із корінних народів України.

Ціннісні орієнтації кримськотатарського народу включають в себе повагу до традицій, сім'ї та релігії, оскільки засновуються на універсальних родових і сімейних зв'язках, підтримуваних насамперед інституційною звичаєво-правовою системою, що зміцнює його єдність [193, с. 18]. З огляду на складний період в історії кримських татар у XX столітті, зокрема їх депортацію з Криму до інших колишніх радянських республік у 1944 році, особлива увага в їхньому житті приділяється реалізації права на самовизначення, збереження власної мови, культури, релігії тощо. При цьому важливим елементом розвитку сучасних кримських татар є їх прагнення до інтеграції в українське суспільство за умови збереження своєї ідентичності, що формує унікальність правосвідомості даного корінного народу України, основу якої складають поєднання традиційних цінностей з прагненням забезпечення демократичного правового розвитку на засадах верховенства права. Останнє пов'язано з тим, що, як зазначають деякі сучасні вчені, однією з головних рис, притаманних кримськотатарській культурі, є толерантність, яка проявляється в релігійному, політичному житті, а також в інших соціальних сферах [194, с. 621].

Правосвідомість кримськотатарського народу справляє значний вплив на їх активність в правотворчій діяльності. Прагнення кримських татар до відновлення їх прав і свобод, збереження національної самобутності, мови та віри, визнання їх статусу як одного з корінних народів України спонукає їх до активної участі у розробці відповідних законодавчих ініціатив. Одним із наслідків такої активності, як вже раніше зазначалося, стало прийняття Закону

України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р., який визначає права корінних народів нашої держави, зокрема кримських татар, та особливості їх реалізації. Прийняття вказаного Закону є яскравою ілюстрацією успішної взаємодії кримськотатарського народу з вищими органами влади в Україні та стало важливим кроком у офіційному визнанні прав кримських татар, особливостей їх правового статусу, а також слугувало важливим засобом їх інтеграції у суспільно-політичне життя нашої держави.

Незважаючи на те, що норми Закону України «Про корінні народи України» мають загальний характер та не містять конкретних механізмів забезпечення та захисту прав і законних інтересів кримських татар в реаліях сьогодення, саме вони окреслюють подальші перспективи розробки спеціальних правових механізмів, спрямованих на зміцнення правового статусу даного народу.

Як зазначається в науковій літературі, визначення правового статусу корінних народів України не обмежується лише формуванням переліку етносів, які визнаються корінними народами за встановленими юридичними критеріями, та окресленням їх відмінності від інших етнічних груп, зокрема національних меншин. Воно також охоплює визначення системи колективних прав корінних народів як суб'єктів конституційного права, розробку та ухвалення спеціального законодавства щодо їхнього статусу, а також формування ефективних інституційних механізмів забезпечення і захисту цих прав. Такі механізми мають гарантувати реальну реалізацію колективних прав, забезпечення рівності прав і свобод громадян України незалежно від національної належності, а також дотримання принципів непорушності територіальної цілісності та державного суверенітету України [195, с. 89].

Крім цього, кримські татари також беруть участь у розробці та обговоренні законопроектів, які стосуються децентралізації, освіти та захисту культурної спадщини, активно просуваючи при цьому ідеї стосовно зміцнення ролі корінних народів в управлінні державою та пропонуючи створення спеціалізованих освітніх програм і культурних центрів для збереження їх унікальної ідентичності.

Так, наприклад, за весь період незалежності України правотворчі ініціативи представників кримськотатарського народу у Верховній Раді України охоплювали широкий спектр питань: від відновлення прав депортованих осіб, захисту інтересів корінного народу, соціальної та культурної сфери, до протидії російській агресії та викликам, пов'язаним з повномасштабним вторгненням РФ в Україну. При цьому під час IX скликання Верховної Ради України кримськотатарські депутати зареєстрували рекордну кількість ініціатив – 174, понад 50 з яких було ухвалено. Вказані ініціативи стосуються різних питань, зокрема зосереджується увага на питаннях захисту прав кримськотатарського народу, інтеграції внутрішньо переміщених осіб, посиленні міжнародного тиску на РФ, забезпеченні соціального захисту кримських татар тощо. Ключовим досягненням цих ініціатив стало прийняття Закону України «Про корінні народи України» у 2021 році, а також ухвалення низки постанов, спрямованих на привернення уваги до порушень прав кримських татар та міжнародного права з боку росії під час повномасштабної російсько-української війни (наприклад, Постанова Верховної Ради України «Про деякі питання здійснення парламентського контролю з питань отримання і використання міжнародної матеріально-технічної допомоги під час дії воєнного стану» від 16.07.2024 р.; Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 04.09.2024 р.) [196, с. 115].

Окреме місце в цій діяльності займає робота з міжнародними організаціями, які підтримують правозахисні ініціативи стосовно відновлення та забезпечення прав кримських татар. У вказаному контексті йдеться насамперед про звернення лідерів кримськотатарського руху (Мустафи Джемілева, Рефата Чубарова, Рустема Умерова та ін.) до міжнародної спільноти, які були спрямовані на захист прав і свобод кримських татар, їх представницьких організацій, а також на привернення уваги міжнародної спільноти до окупації Криму, у тому числі до проблеми дискримінації кримських татар окупаційною владою. Лідери кримськотатарського руху

неодноразово зверталися з цих питань до ООН, Ради Європи, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО тощо [197, с. 212].

Активність Меджлісу кримськотатарського народу на міжнародних форумах та в дипломатичних структурах є важливим аспектом його роботи, яка проявляється, зокрема, в участі у міжнародних конференціях, форумах і засіданнях, присвячених правам людини та питанням окупації Криму. Представники Меджлісу кримськотатарського народу виступають на сесіях ООН, ОБСЄ, Ради Європи тощо, інформуючи про ситуацію в Криму та про порушення прав людини, у тому числі колективних прав кримських татар. Поряд з цим, Меджліс кримськотатарського народу активно співпрацює з міжнародними правозахисними організаціями, такими як Amnesty International та Human Rights Watch, що надає можливість привертати увагу до проблем кримських татар на глобальному рівні [198, с. 141].

Втім, незважаючи на наведені досягнення у юридичному оформленні правового статусу кримськотатарського народу відповідно до сучасних міжнародних стандартів, які засвідчують вагому роль їх правосвідомості у формуванні та розвитку правотворчої політики України, все ще продовжують залишатися значні виклики для подальшої правотворчості у цій сфері. Одним із основних таких викликів на сьогодні є все ще триваюча окупація Кримського півострову з боку РФ, яка обмежує можливості кримськотатарського народу для ефективного використання українського законодавства про статус корінних народів України. Така ситуація не лише перешкоджає реалізації прав кримських татар в Криму, але й створює відповідні прогалини, пов'язані насамперед з тим, що Україна об'єктивно не може повноцінно здійснювати правовий захист своїх громадян в умовах окупації.

З цього приводу вітчизняними дослідниками слушно наголошується, що «головний виклик для України полягає в тому, що традиційні землі її корінних народів – караїмів, кримчаків, кримських татар знаходяться під окупацією. Відповідно, захист прав корінних народів є обмеженим. Проте окупація не знімає з держави обов'язку впровадження законодавства у цій сфері, забезпечення представництва інтересів корінних народів в органах влади та

місцевого самоврядування України, а також міжнародних інституціях» [199, с. 167].

Крім цього, окремі правотворчі ініціативи, які стосуються правового статусу кримськотатарського народу, не знаходять належної підтримки у зв'язку із наявністю бюрократичних бар'єрів та політичною нестабільністю в нашій державі, що гальмує процес їх експертного обговорення та подальшого прийняття за встановленою процедурою. Взаємодія між кримськими татарами, їх представницькими органами та владними інституціями України у визначеній мірі ускладнюється також і соціально-економічною ситуацією в нашій державі, відсутністю консенсусу серед політичних еліт з питань їх правового статусу, що вимагає проведення додаткової роботи з налагодження більш конструктивного діалогу між державними органами та представниками корінних народів.

Наявність цих та деяких інших перешкод у забезпеченні належної інтеграції кримськотатарського народу в правову систему України, зокрема через їх вплив на здійснення правотворчої політики в нашій державі, свідчить про необхідність удосконалення існуючих механізмів реалізації кримськими татарами свого правового статусу. У вказаному контексті йдеться насамперед про розвиток інституційних та правових засобів забезпечення та захисту прав і законних інтересів кримських татар в Україні, про розвиток освітніх та інших програм, які допомагали б кримськотатарському народу адаптуватися до правових та інших соціокультурних реалій українського суспільства та держави, про створення інформаційних ресурсів на кримськотатарській мові, які допоможуть більш ефективно інтегрувати даний корінний народ у правову систему України; про зміцнення механізмів соціальної адаптації кримських татар через створення відповідних програм, які допомагатимуть їм у працевлаштуванні, а також реалізації ними культурних, соціальних та інших прав і свобод; про розвиток громадських рухів та об'єднань, які виражають інтереси кримських татар.

З цією метою кримські татари через свої представницькі органи, зокрема Курултай та Меджліс, взаємодіють з органами державної влади, міжнародними

організаціями та правозахисними інституціями, обґрунтовуючи ідею розвитку інклюзивної правотворчої політики, заснованої на повазі до прав корінних народів та етнічних груп, які проживають на території України. За допомогою використання відповідних комунікативних платформ, у тому числі через участь у робочих групах та експертних радах, представники кримськотатарського народу здійснюють суттєвий внесок у розробку нормативно-правових актів, які стосуються прав меншин, децентралізації, освіти та культури, сприяючи тим самим зміцненню демократичних процесів в Україні, а також плюралізму та рівності у суспільному житті. Така активна позиція кримських татар у цих важливих питаннях сприяє не лише розвитку системи законодавства України, але й посиленню міжнародної легітимності України у боротьбі за повернення Криму з-під російської окупації.

Долаючи відповідні перешкоди та виклики у розвитку правового статусу кримських татар на сучасному етапі його утвердження, необхідно враховувати, що визначення конкретних механізмів реалізації прав кримськотатарського народу, закріплених у Законі України «Про корінні народи України», пов'язані з легітимними очікуваннями даного народу, які є складовою принципу правової визначеності та верховенства права. Адже як зазначається у сучасній науковій літературі, легітимні очікування – це «очікування особи щодо дій іншого суб'єкта правовідносин, зокрема носія публічної влади, які спрямовані на досягнення бажаного правового результату для суб'єктів таких очікувань, на який вони вправі розраховувати, добросовісно здійснюючи своє право і сумлінно виконуючи обов'язки, передбачені законом... Легітимні очікування ґрунтуються на положеннях законодавства, повинні узгоджуватися з цінностями, які втілені у праві, та є протидією сваволі з боку державних органів» [200, с. 307-309].

У даному випадку йдеться не лише про, власне, юридичний аспект проблеми розвитку правового статусу кримських татар, який впливає з норм міжнародного та національного права, але й про історичний, політичний та соціальний контексти цієї проблеми, які також, принаймні до певної міри, формують легітимні очікування кримськотатарського народу. Йдеться, зокрема,

про те, що після окупації Криму росією в 2014 році Україна проводить політику, спрямовану на деокупацію Автономної Республіки Крим та подальше повернення кримських татар на їх історичні землі, визнаючи їх права як корінного народу. Саме тому кримські татари, які проживають на материковій частині України, а також в міжнародній діаспорі, мають легітимні очікування від Української держави, які включають в себе забезпечення їх прав і законних інтересів в майбутньому. Україна як демократична, правова держава, у свою чергу, повинна розвивати юридичні механізми реалізації прав кримськотатарського народу, що має знайти своє втілення як у правовому, так і в політичному контексті.

У зв'язку із цим, окремим аспектом удосконалення таких механізмів є розробка інклюзивної правотворчої політики в Україні, яка враховувала б інтереси кримськотатарського народу в процесі прийняття норм законодавства України, які стосуються кримських татар. При цьому потрібно виходити з того факту, що питання розвитку корінних народів в Україні є складовою державної етнонаціональної політики в цілому, законодавчий вимір якої не повинен обмежуватися лише чинним Законом України «Про корінні народи України», а потребує прийняття нових та внесення змін до вже діючих актів законодавства з метою забезпечення системності правового регулювання всієї сфери етнонаціональних відносин в нашій державі та узгодженості їх норм між собою.

Інклюзивна правотворча політика є органічною складовою правової політики демократичної держави, що спрямовується на забезпечення правопорядку, прав і законних інтересів громадян, а також на регулювання суспільних відносин за допомогою визначених засобів, закріплених у нормах законодавства [201, с. 45].

Основним принципом інклюзивної правотворчої політики потрібно визнати створення реальних можливостей для забезпечення активної участі громадян та їх об'єднань, зокрема представників кримськотатарського народу, у процесі правотворчості через закріплені у нормах законодавства механізми (наприклад, публічні консультації, здійснення правового моніторингу, участь кримських татар в робочих групах при органах влади з розробки

законопроектів та інших правових рішень, які стосуються статусу корінних народів України чи можуть впливати на такий статус). Як зазначають окремі сучасні вчені, «лише демократична законотворчість гарантує, що процес прийняття законів є відкритим, інклюзивним і консультативним, а прийняті в результаті широкої участі представників різних соціальних груп закони відповідають правам людини» [202, с. 71].

Слід враховувати також і те, що одним із ключових елементів інклюзивної правової політики є захист прав меншин, тобто по суті створення таких правових механізмів, які нададуть реальну можливість кримським татарам безперешкодно звертатися за реалізацією та захистом своїх прав до органів влади України, у тому числі до судів. При цьому для досягнення цієї мети недостатньо лише постійно залучати представницькі органи кримськотатарського народу до участі у відповідному правотворчому процесі, оскільки якісна, а не суто формальна інтеграція його ідентичності в національний дискурс України, потребує формування такого соціального середовища, в якому історична та культурна ідентичність кримських татар сприйматиметься як невід'ємна складова загальної національної ідентичності України. З цією метою доцільно провести широку медійну кампанію серед громадян України про культуру та історію кримських татар, яка надасть можливість, принаймні, знизити негативні стереотипи та соціальні забобони стосовно них. Проведення такої кампанії може включати в себе створення освітніх, виховних та інших програм, спрямованих на формування більш глибокої культури взаєморозуміння та взаємоповаги між представниками різних національностей або етнічних груп.

Таким чином, можемо підсумувати, що правосвідомість кримськотатарського народу є одним із важливих чинників формування та реалізації правотворчої політики в Україні в контексті сучасного політико-правового розвитку нашої держави, а також тих викликів і загроз, які постали перед Україною та світовим співтовариством у зв'язку із безпрецедентною кризою міжнародного правопорядку, повномасштабною війною росії проти України та анексією рф частини нашої території. Правосвідомість кримських

татар, що засновується на їх унікальному історичному досвіді, культурній ідентичності та боротьбі за відновлення порушених прав та інтересів, справляє суттєвий вплив на процеси адаптації та інтеграції даного народу в українську державність; вона слугує не лише важливим індикатором відповідного рівня правової захищеності, але й ефективним інструментом формування законодавчих ініціатив, які відображають інтереси та потреби кримськотатарського населення. Активна участь кримських татар у суспільно-політичному житті, зокрема у розробці та обговоренні законодавчих ініціатив, спрямованих на відновлення та забезпечення їх прав і законних інтересів сприяє формуванню в Україні такої правової системи, в якій враховуються інтереси всіх етнічних груп та утверджується повага до всіх культур, що функціонують в межах її території.

Отже, перспективи подальших наукових розвідок даної проблематики тісно пов'язані зі здійсненням поглибленого аналізу впливу правосвідомості кримськотатарського народу на практику правотворчої діяльності в Україні, що включає в себе вивчення конкретних прикладів законодавчих ініціатив, спрямованих на захист прав меншин, а також ефективних моделей інклюзивних правових політик в інших державах, які можуть бути адаптовані під сучасний український соціокультурний контекст. Майбутні дослідження повинні враховувати динаміку змін міжнародно-правової та внутрішньополітичної ситуації в Україні, у тому числі питання статусу Криму, що сприятиме більш глибокому та конструктивному розумінню ролі кримських татар у формуванні та розвитку національної правової системи України [203, с. 1002-1012].

3.3. Роль правової свідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні

У сучасній юриспруденції правосвідомість, законність та правопорядок розглядаються як триєдина система, де правосвідомість виступає ідеологічним та психологічним фундаментом правомірної поведінки, законність – методом правового регулювання, а правопорядок – кінцевою метою та соціальним

результатом дії права. Аналізуючи роль кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні, варто з'ясувати як етнонаціональні правові цінності, історична пам'ять та інституційні механізми (зокрема діяльність представницьких органів, таких як Курултай та Меджліс) інтегруються в загальнодержавну систему правопорядку та сприяють дотриманню принципу законності.

З цією метою пропонуємо коротко окреслити сутність категорій законність і правопорядок.

Проблема реалізації принципу законності та дотримання правопорядку як засадничих детермінант правової системи України залишається одним із актуальних напрямів сучасної юридичної науки. Свого часу питання теорії і практики формування правопорядку та законності були предметом вивчення наступних вчених: Є. Білозьорова, Є. Гіди, С. Гусарєва, В. Євдокимова, В. Качур, О. Зайчук, В. Копчі, Н. Крестовської, А. Кучука, О. Мурашина, М. Пендюри, П. Рабіновича, О. Скрипнюка та ін.

У сучасних умовах важливим є переосмислення взаємозв'язку між законністю та правопорядком, що є ключовою умовою сталого розвитку правової державності. У межах сучасної методології права законність розглядається як поліфункціональна категорія, що розуміється у трьох значеннях:

1) принцип права – імперативна вимога неухильного дотримання нормативних приписів усіма суб'єктами права;

2) правовий режим – стан суспільних відносин, за якого панує правомірна поведінка та забезпечується стабільність правопорядку;

3) метод державного управління – система засобів, за допомогою яких державна влада реалізує свої функції в межах чинного законодавства.

Серед науковців немає єдиного підходу до розуміння сутності законності. Так, П. Рабінович, визначає принцип законності «як діяльність, що спрямовується на виконання законів і здійснюється на підставі законів та в порядку, передбаченому ними» [59, с. 89].

Принцип законності є одним із базових принципів права, оскільки саме він забезпечує неухильне дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог нормативно-правових актів і визначає обов'язковість їх виконання [65, с. 14].

В. Качур визначає законність «як такий правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних та фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону» [204, с. 65].

Утвердження законності є безальтернативною умовою функціонування правової держави. Процеси демократизації суспільного буття мають поєднуватися із посиленням режиму законності, що характеризується складним дуалізмом: розширення сфери індивідуальної свободи, плюралізм світоглядних позицій та ускладнення системи правових цінностей. Зворотним боком лібералізації правового простору є потенційна дестабілізація правопорядку та виникнення нових форм соціальних відхилень (девіацій), що вимагає вдосконалення механізмів правового регулювання. Переосмислення законності в умовах кризи неможливе без врахування її легітимності. Правова норма набуває ознак дієвості лише тоді, коли вона сприймається суспільством як справедлива. Це означає, що законність має базуватися на узгодженості між державним примусом та ціннісними установками народу, а також на визнанні правосвідомості суб'єктів права (зокрема корінних народів) як внутрішнього регулятора, що запобігає соціальним конфліктам та забезпечує стабільність правопорядку. Отже, законність сьогодні не може розглядатися лише як формальне дотримання нормативних приписів. Це динамічна система, що інтегрує в собі повагу до свободи людини, визнання легітимності інститутів влади та високий рівень правової культури, що є запорукою сталого розвитку українського суспільства.

Законність є фундаментальною юридичною категорією, що виступає критерієм правового життя суспільства та діяльності його суб'єктів. Вона являє собою комплексне політико-правове явище, яке відображає правовий характер організації суспільних відносин, а також органічний взаємозв'язок права і державної влади. У науковій доктрині законність часто визначається як режим неухильного виконання законів та інших нормативно-правових актів,

прийнятих відповідно до них, усіма суб'єктами права – державними органами, їх посадовими особами, громадянами, а також недержавними організаціями. При цьому самі закони мають відповідати об'єктивним суспільним закономірностям, забезпечувати реалізацію прав і свобод людини і громадянина та ґрунтуватися на загально визнаних цінностях демократичної, соціальної та правової держави [205, с. 453].

Законність базується на трьох взаємопов'язаних компонентах:

1) наявність якісної законодавчої бази, що передбачає насамперед наявність чітких, несуперечливих та справедливих законів;

2) виконання законів, тобто реальна діяльність суб'єктів, що відповідає букві і духу законів;

3) гарантії законності, тобто система засобів (економічних, політичних, юридичних), які забезпечують контроль за дотриманням правових норм та запобігають їх порушенню.

Важливе значення для розкриття змісту законності мають її принципи як основоположні засади функціонування правового порядку. До них, зокрема, належать: верховенство права та верховенство закону, рівність усіх суб'єктів перед законом, стабільність правопорядку, нормативна обґрунтованість правових рішень, а також пріоритетність охорони прав і свобод громадян. Крім того, до ключових принципів законності відносять єдність розуміння та застосування права, ефективний нагляд і контроль за виконанням законів, невідворотність юридичної відповідальності, а також єдність, реальність і доцільність забезпечення законності в практиці правозастосування. Законність, наголошують автори, є системою взаємопов'язаних соціальних, політичних та юридичних вимог та їх реалізації у житті суспільства (у сукупності суспільних відносин, у функціонуванні правової системи, у правотворчій, правозастосовній та іншій діяльності держави). Вона є однією з важливих умов розвитку демократії, побудови правової держави, забезпечення прав і свобод громадян, тим паче під час дії режиму воєнного стану [206, с. 418].

Для того, щоб законність не була формальною, вона має відповідати наступним критеріям:

1) єдність, тобто розуміння та застосування нормативних актів має бути однаковим на всій території держави незалежно від місцевих або регіональних особливостей;

2) верховенство закону, тобто підпорядкованість усіх підзаконних актів (постанов, наказів) законам, а законів – Конституції України;

3) загальність, тобто обов'язковість виконання правових норм абсолютно всіма суб'єктами права. Жодна організація чи особа не може бути поза сферою дії закону;

4) невідворотність відповідальності, тобто будь-яке порушення правових норм має тягнути за собою визначені у законодавстві санкції (стягнення, покарання);

5) нерозривний зв'язок із культурою та справедливістю, тобто законність не повинна бути «сухим» дотриманням правил і має відображати ідеали гуманізму та прав людини.

Слушною є думка О. Мінченко про те, що «законність можна тлумачити у двох контекстах: формальному та сутнісному. З одного боку, вона може бути істинною, тобто такою, яка відповідає гуманістичній сутності права, правам людини, справедливості, а з іншого – виключно формальною, яка зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони встановлені чи санкціоновані державою. Для першої необхідна наявність демократичних, суспільних, політичних та ідеологічних передумов, відповідна правова культура і повага до права, усвідомлення його об'єктивної необхідності та справедливості. Для іншої усе це є необов'язковим, а лише вказує на другорядні фактори, що сприяють реалізації закону» [207, с. 49].

Правосвідомість народу структурована через його органи, які виступають гарантами внутрішньої дисципліни та законності. Так, наприклад, Меджліс кримськотатарського народу виконує функцію «колективного суб'єкта правосвідомості», оскільки формує установки на ненасильницький опір та дотримання правових процедур, що запобігає хаосу та радикалізації. У межах правосвідомості народу існують традиційні механізми примирення, які

доповнюють державну систему, що знижує навантаження на державні правоохоронні органи та сприяє стабільності в громадах.

Законність, що трактується як суворе й неухильне дотримання норм права всіма суб'єктами, не може бути забезпечена виключно механізмами державного примусу. Її реалізація безпосередньо залежить від стану правосвідомості суспільства, у тому числі корінних народів. Правосвідомість дозволяє суб'єкту ідентифікувати закон як справедливий та необхідний. Коли правові приписи збігаються з внутрішніми ціннісними орієнтирами особи, законність трансформується із зовнішнього обов'язку у внутрішню потребу (позитивна правова установка). Рівень знань про зміст нормативних актів визначає здатність суб'єктів діяти у правовому полі.

Право є ціннісно-нормативною системою, в основі якої лежить суспільний порядок. Правопорядок, у свою чергу, виступає результативним виміром права, тобто правом, реалізованим у системі суспільних відносин, а також водночас станом і показником ефективності його дії. Особлива роль права у формуванні правопорядку зумовлена його соціально-психологічними функціями – оцінною та описовою. Так, суб'єктивне право дає змогу особі оцінювати суспільні явища крізь призму категорій «справедливе/несправедливе». Об'єктивне право, своєю чергою, фіксує в нормативно-правових актах суспільну практику та закріплює правові засоби досягнення й підтримання порядку в суспільстві. З огляду на це, правопорядок визначається як об'єктивно та суб'єктивно зумовлений стан суспільного життя, що характеризується узгодженістю, впорядкованістю та стабільністю системи правових відносин, які ґрунтуються на нормативних приписах [208, с. 67].

Правовий порядок – це «об'єктивно та суб'єктивно обумовлений стан соціального життя, який характеризується внутрішнім погодженням, урегульованістю системи правових відносин, заснованих на нормативних вимогах, принципах права та законності, а також на демократичних, гуманістичних та моральних вимогах, правах та обов'язках, свободі та відповідальності всіх суб'єктів права» [209, с. 9].

На думку А. Крижанівського, домінуюче розуміння правового порядку пов'язує його з повною реалізацією на практиці режиму законності, що передбачає неухильне дотримання та виконання правових норм усіма суб'єктами суспільних відносин [210, с. 78–80].

Правопорядок як особлива форма порядку на думку Н. Панаріної, «ґрунтується на праві, поза яким чи без якого він немислимий. Нормативність правопорядку складається в результаті нормативного впливу права на суспільні відносини, що становлять предмет правового регулювання» [211, с. 16].

Правопорядок, як зазначає Р. Кірк, «завжди сприяє розвиткові культуротворчих здібностей особистості, стимулює її творчий потенціал, відкриває широкий простір для творчої самореалізації» [212, р. 3-10].

Дефіцит правових знань є однією з головних причин ненавмисних порушень законності. Правопорядок є об'єктивізацією правосвідомості у реальних суспільних відносинах. Формуючись під впливом різноманітних правових чинників, правосвідомість виступає важливим елементом впливу та регулювання суспільних відносин, забезпечуючи суб'єктам можливість орієнтуватися та діяти в межах конкретно існуючої правової реальності [213, с. 20].

Правосвідомість впливає на формування правопорядку та реалізується через правомірну поведінку. Стабільний правопорядок можливий лише за умови, що більшість учасників правовідносин свідомо обирають правомірний шлях реалізації своїх інтересів; правосвідомість тут виступає як регулятор, що мінімізує девіантну поведінку.

Найважливішим організаційним і стабілізуючим фактором соціально-правового середовища є правопорядок, який становить систему суспільних відносин, що формуються в результаті неухильного дотримання та реалізації вимог законності. Т. Подорожна правовий порядок розуміє «як певний стан урегульованості правовими нормами суспільних відносин, що охоплює такі властивості, як узгодженість, скоординованість, структурна організованість, і залежить не тільки від зовнішнього соціально-нормативного впливу, а й від характеру реагування на нього суб'єктів» [208, с. 67].

Високий рівень правової культури спонукає громадян до активної протидії правопорушенням. Громадська нетерпимість до порушень закону (реакція правосвідомості) є потужнішим чинником правопорядку, ніж діяльність правоохоронних органів.

Будучи взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими категоріями, правосвідомість і правова культура формують цілісне уявлення про правову дійсність, на основі якого вибудовується законослухняний спосіб життя. Саме через ці феномени забезпечується правове регулювання суспільних відносин, що в підсумку сприяє утвердженню та підтриманню режиму правопорядку в державі [205, с. 106].

Особлива роль у підтримці правопорядку належить правосвідомості юристів-практиків (суддів, адвокатів, правоохоронців). Висока професійна правосвідомість забезпечує однакове тлумачення та застосування норм права, що є базовою умовою єдності законності. Вольовий компонент професійної правосвідомості запобігає зловживанню правом [214, с. 210] та корупційним проявам, які деструктивно впливають на правопорядок, руйнуючи довіру до державних інститутів.

Правопорядок є макрофеноменом правової реальності, що перебуває у тісному взаємозв'язку з такими суміжними категоріями, як правова дійсність і правова система. У юридичній науці традиційно виокремлюють класичні, некласичні та постнекласичні теорії його походження. Без заглиблення в їх детальний аналіз варто акцентувати, що концептуалізація ідеї «правовий порядок як цінність» у межах соціосинергетичного підходу може бути розкрита за наведеними нижче основними напрямками.

По-перше, правопорядок постає як перманентна властивість правового життя, що протистоїть аномічним станам суспільства. У цьому вимірі його цінність визначається здатністю нейтралізувати негативний вплив соціальної ентропії.

По-друге, правопорядок виступає як аксіологічна структура, оскільки може розглядатися як система правових цінностей. Його значущість

зумовлюється ступенем закріплення в ньому правових ідеалів, принципів та базових ціннісних орієнтирів.

По-третє, правовий порядок є цінним настільки, наскільки він відповідає стану правової гармонії в суспільстві.

По-четверте, правопорядок акумулює синергетичні засади соціального розвитку, а його цінність полягає у збігу процесів ентропійних змін та еволюційного розвитку із суспільними атракторами, що визначають напрям соціальної динаміки [215, с. 17].

У поліетнічних державах, таких як Україна, правопорядок зміцнюється через визнання правосвідомості корінних народів, зокрема, кримськотатарського. Врахування правових традицій та національних інтересів корінного народу у законодавстві підвищує рівень довіри до державної правової системи. Гармонізація загальнодержавних норм із правосвідомістю народу створює стабільний правопорядок на деокупованих та специфічних територіях, де авторитет національних інститутів (Меджлісу) підсилює дію закону.

У науковому дискурсі правова свідомість кримськотатарського народу розглядається як чинник збереження державного суверенітету України. Вона базується на поєднанні норм міжнародного права, національного законодавства та унікального статусу даного корінного народу, що створює нездоланий правовий бар'єр для легітимації окупаційного режиму. Правова позиція кримськотатарського народу формується через його вищий представницький орган – Меджліс і ґрунтується на принципі первинності прав корінного народу на самовизначення у складі суверенної України. Спираючись на рішення Курултаю, кримські татари послідовно кваліфікують дії РФ як акт агресії та грубе порушення Статуту ООН. Це створює ситуацію, за якої держава-агресор не може апелювати до «волевиявлення народу» (наприклад, під час незаконних референдумів), оскільки корінний народ офіційно задекларував свою вірність конституційному ладу України.

Правова свідомість та правові переконання кримськотатарського народу акцентують увагу на статусі Криму як тимчасово окупованої території, що

робить будь-які правові акти РФ (паспортизацію, відчуження майна, призов до армії) юридично нікчемними згідно з IV Женевською конвенцією. Кримськотатарський народ виступає носієм українського суверенітету на окупованих територіях, що реалізується через наступні механізми: збереження правового зв'язку з державою, документування порушень як засобу правової боротьби та інституційна безперервність. Масова відмова від інтеграції в правове поле агресора та збереження громадянства України є формою правового опору. Це підтримує юридичну презумпцію того, що територія Криму залишається під юрисдикцією України, попри тимчасову втрату фактичного контролю. Діяльність кримськотатарських правозахисників та активістів забезпечує формування доказової бази для міжнародних судових інстанцій (ЄСПЛ, Міжнародний суд ООН). Це безпосередньо сприяє притягненню агресора до відповідальності та зміцнює позицію України у глобальному правовому просторі. Функціонування Меджлісу в екзилі та його взаємодія з органами державної влади України забезпечують політико-правову неперервність присутності України в кримському питанні.

Згідно з нормами міжнародного права, зокрема Декларації ООН про права корінних народів, зміна статусу території без згоди корінного народу є нелегітимною. Оскільки кримськотатарський народ офіційно не надавав згоди на зміну державної приналежності Криму, будь-які спроби анексії є нікчемними не лише з погляду суверенітету України, але й з погляду прав корінних народів. Це створює міцний фундамент для майбутньої реінтеграції кримських татар в українське суспільство і говорить про те, що відновлення української влади буде сприйняте не як встановлення нової юрисдикції, а як повернення до законного стану, підтриманого волею корінного населення.

Отже, правова свідомість та правові погляди кримськотатарського народу є ключовими елементами юридичної деокупації Кримського півострова, оскільки вони перетворюють етнічну солідарність на потужний інструмент підтримки української юрисдикції, роблячи міжнародне визнання анексії Криму неможливим і закладаючи основи для відновлення правопорядку на засадах справедливості та верховенства права. При цьому принцип

верховенства права є найважливішим принципом правотворчості, дотримання якого є показником належної реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина [216, с. 348].

Правосвідомість кримськотатарського народу є активним елементом системи забезпечення правопорядку в Україні. Вона трансформує національний біль та прагнення свободи у конструктивну правову позицію, яка зміцнює державні інститути та створює умови для мирного співіснування в поліетнічному суспільстві.

Міжнародно-правові акти є фундаментом для визнання прав корінних народів на світовому рівні та формування їхньої правосвідомості в контексті універсальних цінностей. Розглянемо основні з них, які відображають сутність прагнення корінного народу на самовизначення та захист основних прав і свобод.

Статут Організації Об'єднаних Націй (1945 р.). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй, що закріплює принципи самовизначення народів та поваги до прав людини. Відповідно до пункту 2 статті 1 Статуту ООН Організація Об'єднаних націй повинна «розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру» [217].

Декларація ООН про права корінних народів (2007 р.) є ключовим документом, що визначає право на самоврядування, збереження інституцій та недопустимість примусової асиміляції корінних народів [174].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) є базою для захисту індивідуальних та колективних прав у європейському правовому просторі [218]. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), стаття 27 якого безпосередньо стосується прав етнічних меншин та корінних спільнот [219]. IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949 р.), яка визначає правовий режим окупованих територій, що є критично важливим для аналізу правопорядку в Криму [220].

Поряд з цим, українське законодавство за останні роки також здійснило значний прорив у визнанні суб'єктності кримськотатарського народу. Адже окрім загаданих вище норм Конституції України, які зобов'язують державу сприяти розвиткові етнічної самобутності корінних народів в Україні та вирішувати всі питання їх правового статусу виключно на підставі норм законів України як актів вищої юридичної сили, а також положень Закону України «Про корінні народи України», який є фундаментальним законодавчим актом, що офіційно визнає кримських татар корінним народом та закріплює правовий статус їхніх представницьких органів, в Україні діє ще низька нормативно-правових актів, які спрямовані на підтримку розвитку прав громадян України, у тому числі корінних народів, в складних реаліях сьогодення.

Так, наприклад, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (2014 р.) визначає особливості підтримання правопорядку та захисту прав громадян в умовах окупації [176].

Серед основних нормативно-правових актів у цій сфері є також акти Верховної Ради України та Президента України. Зокрема, Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», якою було визнано Меджліс та Курултай, «гарантує в Україні збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України, а також захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави» [175].

Поряд з цим, в Указі Президента України від 24.03.2021 р. № 117/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» зазначено, що «Російською Федерацією та її окупаційною адміністрацією на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя порушуються

права корінних народів і національних меншин України, зокрема право на етнічну ідентичність, культурну і мовну самобутність, свободу світогляду і віросповідання, свободу об'єднань, право на освіту, спостерігаються утиски та системні прояви дискримінації за етнічною та релігійною ознаками, впроваджується цілеспрямована політика щодо зміни демографічного складу населення. З тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя здійснюється витискання українців, представників корінних народів, знищення ознак їх національної ідентичності». У даному нормативному акті також визначається напрямок щодо захисту прав корінних народів, а саме: «Україна здійснює моніторинг дотримання норм міжнародного права і законодавства України щодо збереження на тимчасово окупованій території культурної спадщини, у тому числі спадщини кримськотатарського народу, і у разі їх порушення вживає необхідних заходів реагування, насамперед шляхом подання позовів у міжнародні судові установи» [221].

Проаналізувавши ці акти, можна зробити висновок, що правосвідомість корінного народу спирається на міжнародно визнаний принцип права на самовизначення. Законність забезпечується через імплементацію цих норм у внутрішню політику України, а правопорядок у Криму після деокупації базуватиметься на гармонізації національного законодавства України з правами корінних народів, закріпленими в актах ООН.

У рішеннях міжнародних судових інстанціях, таких як Європейський Суд з прав людини, зокрема, у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» (заяви № 20958/14 та 38334/18; Рішення Великої палати від 16.12.2020 року) було визнано наявність систематичної адміністративної практики порушень прав людини в окупованому Криму. Дане Рішення підтверджує, що окупаційна влада здійснювала репресії за етнічною та політичною ознаками, що безпосередньо впливало на правосвідомість народу як форму опору правовому нігілізму агресора. Суд установив численні та систематичні порушення прав людини, що мали місце у Криму після його незаконної анексії російською федерацією, починаючи з лютого 2014 року, порушення прав українських політичних в'язнів, етнічних українців, кримських татар, які виступали проти

російської окупації. ЄСПЛ визнав прийнятними скарги Уряду України про існування адміністративної практики російської федерації щодо порушень Конвенції та протоколів до неї за переважною більшістю статей, наведених Україною.

Крім цього, Європейський Суд з прав людини у Рішенні встановив, що мало місце існування адміністративної практики стосовно: зникнень українських військових, етнічних українців, кримських татар та відсутність ефективного розслідування цих випадків (стаття 2 Конвенції); жорстокого поводження, незаконного утримання українських військових, політичних в'язнів, етнічних українців, кримських татар, журналістів (статті 3, 5 Конвенції); незаконного поширення законодавства росії на територію Криму, у результаті чого суди із 27 лютого 2014 року в АР Крим не можуть вважатися такими, що встановлені відповідно до закону (стаття 6 Конвенції); примусового нав'язування російського громадянства, незаконних обшуків приватних помешкань (стаття 8 Конвенції); утисків, переслідування та конфіскації майна релігійних організацій, що не належать до російської православної церкви; припинення діяльності українських медіа; заборони публічних зібрань, затримання їх організаторів (статті 9, 10, 11 Конвенції).

Європейський Суд з прав людини також вказав у рішенні на порушення прав людини, що визначені приписами статей протоколів до Конвенції, зокрема такі порушення мали місце стосовно експропріації (націоналізації) майна цивільних осіб і приватних підприємств без компенсації, заборони української мови у школах і переслідування україномовних дітей у школі, обмеження свободи пересування між Кримом і материковою частиною України та переслідування кримських татар [222].

У справі «Бекірова та інші проти Росії» (заява № 66/20; Рішення від 20 січня 2026 року) – це перше рішення по суті в індивідуальних справах кримських татар, в якому Суд встановив порушення права на мирні зібрання, що є юридичним підтвердженням правомірної поведінки кримськотатарських активістів, які діяли в межах правового поля України [223].

У вказаному контексті наведемо також кілька прикладів з національної судової та адміністративної практики. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2026 року Уряд офіційно закріпив за Меджлісом кримськотатарського народу правовий статус представницького органу корінного народу [224], що стало новим етапом процесу імплементації Закону України «Про корінні народи України». Відтепер, будь-які нормативні акти щодо Криму, мови чи культури кримських татар, мають проходити обов'язкову процедуру консультацій з Меджлісом.

Щодо практики діяльності судів загальної юрисдикції, то можна зазначити, що вони України активно застосовують концепцію «захисту прав корінних народів» при розгляді справ про встановлення фактів народження/смерті або прав власності на тимчасово окупованих територіях. Практика Верховного Суду полягає у тому, що суд наголошує на нелегітимності будь-яких рішень окупаційних судів (зокрема щодо заборони Меджлісу в 2016 році), що є частиною забезпечення правопорядку через «юридичну деокупацію» свідомості громадян. Судова практика підтверджує, що правосвідомість кримськотатарського народу є «правовою основою», яка дозволяє зберігати українську правову ідентичність в умовах збройного конфлікту та окупації.

Отже, правосвідомість є чинником законності та правопорядку. Законність без правосвідомості є лише формальною імітацією права, а правопорядок без правосвідомості є хитким і потребує надмірного силового апарату для забезпечення свого існування. Саме тому стратегічне зміцнення правопорядку в Україні потребує не лише вдосконалення нормативної бази, але й системної роботи з підвищення правової свідомості та культури всіх верств населення.

Розкриття питання законності та правопорядку через призму правосвідомості кримськотатарського народу дозволяє виявити специфічні механізми, де національна ідентичність стає гарантом державної стабільності. У науковому дискурсі цей вплив можна поділити на три рівні: ідеологічний, інституційним та функціональним.

Ідеологічний рівень: для корінного народу правосвідомість базується на поєднанні природного права (права на історичну батьківщину) та позитивного права України. Правопорядок сприймається не як зовнішній державний примус, а як необхідна умова збереження етносу. Це формує високу правову лояльність до Української держави, оскільки саме в її правовому полі закріплено статус кримських татар як корінного народу. В умовах окупації правосвідомість кримських татар демонструє унікальну стійкість. Відмова від визнання юрисдикції агресора є актом найвищої правосвідомості, що підтримує ідею безперервності українського правопорядку в Криму.

Інституційний рівень полягає у тому що, правосвідомість народу об'єктивується через діяльність Курултаю та Меджлісу, які виконують роль суб'єктів забезпечення право порядку: Рішення Меджлісу, що базуються на правосвідомості народу, часто мають вищу моральну силу, ніж державні акти. Це створює систему саморегуляції, де громадяни дотримуються законності, орієнтуючись на авторитет своїх представницьких органів. Традиційні для кримських татар методи розв'язання спорів, що базуються на повазі до старійшин та справедливості, доповнюють державну судову систему, розвантажуючи її та запобігаючи ескалації соціальних конфліктів.

Функціональний рівень полягає у тому, що в процесі відновлення правопорядку на деокупованих територіях правосвідомість кримськотатарського народу сприятиме формуванню правомірної поведінки серед населення.

Високий рівень правової культури та неприйняття корупційних практик (що впливає з тривалої боротьби за справедливість) робить представників кримськотатарського народу ключовими суб'єктами відновлення правоохоронної та судової систем. Сформована десятиліттями правосвідомість, орієнтована на міжнародні стандарти прав людини, дозволить забезпечити законність процесу притягнення до відповідальності колаборантів, уникаючи самосудів та позаправових розправ.

В архітектурі національної безпеки та правової системи України особливе місце посідає правова поведінка корінних народів, яка детермінується не лише

загальнодержавними нормами, але й авторитетом їхніх представницьких органів. У цьому контексті Меджліс кримськотатарського народу виступає ключовим інституційним чинником, що трансформує національні ціннісні орієнтири у конкретні моделі правомірної поведінки.

Сучасний етап взаємодії Української держави з Меджлісом базується на засадничих положеннях Закону України «Про корінні народи України». Згідно зі статтею 7 цього Закону представницькі органи корінних народів наділені правом представляти їхні інтереси та приймати рішення в межах Конституції та законів України. Визнання Меджлісу на державному рівні було зафіксовано ще Постановою Верховної Ради України від 20 березня 2014 року № 1140-VII «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» [175], де він чітко визначений як виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу.

Меджліс реалізує свою функцію забезпечення законності через наступні інструменти. Завдяки високому рівню довіри всередині кримськотатарської спільноти, рішення Меджлісу сприймаються як морально-етичний та правовий імператив, що сприяє самоорганізації народу та дотриманню громадського порядку навіть у складних соціально-політичних умовах. Меджліс виступає транслятором державної правової політики. У контексті тимчасової окупації АР Крим це проявляється у закликах до дотримання українського законодавства та норм міжнародного права (зокрема, IV Женевської конвенції), що запобігає залученню громадян до протиправних дій з боку окупаційної влади.

Спираючись на статтю 11 Конституції України, яка зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку кримськотатарського народу, Меджліс інтегрує національні традиції вирішення спорів (медіацію) у правове поле України, мінімізуючи конфліктні ситуації.

Меджліс також відіграє важливу роль у забезпеченні законності в умовах збройного конфлікту. Важливим аспектом при цьому є діяльність щодо моніторингу порушень прав людини. Співпраця Меджлісу з правоохоронними органами України (зокрема Прокуратурою АР Крим та міста Севастополя) забезпечує реалізацію принципу невідворотності покарання за воєнні злочини,

що формує у представників корінного народу стійку установку на правомірну протидію агресору та підтримку українського правопорядку.

Процеси демократизації в Україні супроводжуються лібералізацією світогляду та диференціацією системи правових цінностей. У цьому контексті правосвідомість кримськотатарського народу виступає специфічним корелятом законності. Це означає, що якщо рівень правосвідомості високий, то і законність у державі буде міцною. Утвердження законності в поліетнічній державі неможливе без визнання суб'єктності корінних народів, які населяють її території. Це вимагає від держави не лише формального дотримання закону, а й забезпечення його легітимності в очах етнічних спільнот.

Водночас, лібералізація суспільного життя створює ризики соціальних відхилень. Високий рівень правосвідомості корінного народу, що ґрунтується на повазі до національних інститутів Меджлісу, виступає внутрішнім стримуючим чинником, який мінімізує деструктивні прояви та зміцнює правопорядок. Криза традиційного розуміння законності в останні роки зумовлює потребу в зміщенні акцентів на її аксіологічну (ціннісну) складову. Для кримськотатарського народу законність набуває реального змісту лише тоді, коли правові норми відповідають ідеалам справедливості та захисту їхніх прав.

Стабільність правової системи забезпечується через узгодження загальнодержавних стандартів законності з внутрішніми правовими установками корінного народу, що дозволяє уникнути конфлікту між «буквою закону» та «правовим почуттям» народу. Законність у сучасній Україні має розглядатися як динамічний режим, що базується на паритеті між державним примусом та суспільним визнанням. Врахування специфіки правосвідомості кримськотатарського народу є необхідним елементом зміцнення законності, оскільки саме вона забезпечує перехід від формального правопорядку до справжньої правової демократії, здатної протистояти кризовим викликам. Повоєнна реінтеграція деокупованих територій вимагає впровадження особливих правових режимів, де захист прав корінних народів виступає як

стратегічний інструмент запобігання конфліктам та зміцнення державної вертикалі.

На основі проведеного аналізу, наукових підходів, міжнародного та національного законодавства, а також практики Європейського Суду з прав людини та національних судів, пропонуємо основні шляхи удосконалення державної політики щодо забезпечення законності та правопорядку в українському суспільстві, у тому числі механізму захисту прав кримськотатарського народу, що буде суттєвим чинником підвищення рівня правосвідомості кримськотатарського народу.

1) першочерговим кроком є перехід від декларативних норм до дієвих механізмів реалізації Закону України «Про корінні народи України»;

2) необхідно чітко регламентувати порядок консультацій між державними органами та представницькими органами корінних народів (Меджлісом та Курултаєм) з питань, що стосуються їхніх прав;

3) забезпечити гармонізацію законодавства України з Декларацією ООН про права корінних народів, зокрема стосовно впровадження принципу вільної, попередньої та поінформованої згоди при прийнятті рішень щодо використання ресурсів та землекористування в Криму;

4) для стабілізації правопорядку важливо інтегрувати представницькі органи кримськотатарського народу в систему державного управління;

5) чітко законодавче визначення правового режиму власності та ресурсів корінних народів, що дозволить уникнути правового хаосу під час реституції (повернення) прав після деокупації;

6) запровадження інституту Омбудсмена з питань корінних народів або розширення повноважень відповідного департаменту в Офісі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для оперативного реагування на порушення прав корінних народів;

7) судова та правоохоронна реформа через призму перехідного правосуддя. Стабільність правопорядку неможлива без довіри до правосуддя. Наукова розробка механізмів, де елементи традиційного права корінних народів (наприклад, у сфері медіації та вирішення дрібних спорів) можуть бути

інтегровані у загальну систему правосуддя як допоміжні інструменти соціального примирення;

8) посилення кримінальної відповідальності за розпалювання міжнаціональної ворожнечі та дискримінацію за етнічною ознакою (оновлення статті 161 Кримінального кодексу України з урахуванням викликів повоєнного суспільства);

9) формування нової правосвідомості вимагає системних змін у підготовці кадрів. Підготовка державних службовців: включення до програм підготовки суддів, поліцейських та чиновників спеціальних курсів з прав корінних народів та культурної компетенції. Сьогодні важливим є забезпечення правової просвіти, розробка державних програм підвищення правової грамотності серед представників корінних народів для їхньої ефективної участі у процесах відновлення.

Таким чином, правосвідомість кримськотатарського народу є одним із найважливіших компонентів формування правової культури, зміцнення законності та правопорядку в Україні, відображаючи історично обумовлені традиції соціальної відповідальності, самоврядування та поваги до норм і правил співжиття в українському суспільстві. В сучасних умовах, коли перед Українською державою постали нові виклики, пов'язані з необхідністю забезпечення належної інтеграції та консолідації поліетнічного суспільства в умовах війни та повоєнної відбудови держави, а також стійкого правопорядку, правосвідомість кримських татар відіграє роль своєрідного посередника між формальною правовою системою України та локальними соціальними практиками, сприяючи легітимізації правових норм держави у повсякденному житті. При цьому особливого значення набувають ціннісні орієнтації правосвідомості кримськотатарського народу на справедливість, взаємодопомогу та дотримання правових обов'язків, які історично формувалися під впливом традиційної моралі, колективного досвіду боротьби за власні права і культурну спадщину. Саме тому вивчення та врахування особливостей правосвідомості кримських татар в сучасному українському суспільстві надає можливість не лише поглиблювати розуміння механізмів функціонування права

в поліетнічному суспільстві, але й створювати умови для більш ефективної взаємодії держави з громадянами та їх об'єднаннями в сфері правопорядку, забезпечуючи гармонізацію формальних та неформальних інститутів правового регулювання, зміцнення довіри до влади та підвищення легітимності правових норм на регіональному та національному рівнях.

Висновки до розділу 3

1. Правова свідомість кримськотатарського народу є складним соціально-правовим явищем, виступає важливим елементом правової системи України, що відображає історичний досвід даного корінного народу та, водночас, інтегрується у сучасні правові процеси в державі. Її подальший розвиток в межах правової системи України пов'язаний із забезпеченням прав корінних народів, зміцненням демократичних інститутів та формуванням високого рівня правової культури в суспільстві. Правосвідомість кримських татар поєднує в собі елементи традиційної правової культури з універсальними правовими цінностями, що забезпечує її інтеграцію у правову систему сучасної України.

2. Правосвідомість кримськотатарського народу є важливим чинником міжетнічної комунікації та впливає на розвиток правової системи України через зв'язок із правом і правовідносинами. В умовах російсько-української війни вона набуває особливого значення, оскільки сприяє не лише захисту прав кримських татар, а й адаптації законодавства до воєнних викликів, посиленню міжнародно-правових механізмів захисту прав людини та формуванню справедливого повоєнного правопорядку.

3. Перспективи розвитку правосвідомості кримськотатарського народу пов'язані з упровадженням освітніх, культурних, екологічних та інших програм, а також із посиленням його представництва в органах державної й місцевої влади. Це сприятиме ефективнішому захисту прав кримських татар і їхній активній участі у формуванні політико-правового середовища України. Водночас такий розвиток має ґрунтуватися на поєднанні національних і міжнародних правових механізмів, спрямованих на відновлення прав

кримськотатарського народу та утвердження верховенства права, справедливості й демократичних засад в Україні.

4. Правосвідомість кримськотатарського народу є не лише самостійним соціокультурним явищем, а й важливим чинником сучасної правотворчості в Україні. Вона інтегрується у загальнодержавний правовий дискурс і впливає на формування політико-правового порядку денного. У цьому контексті міжнародне та європейське право виступають для кримських татар інструментом захисту справедливості й зовнішньої легітимації їхніх правових прагнень. Водночас для України імплементація відповідних стандартів є складовою європейської інтеграції, що надає правосвідомості кримськотатарського народу значення посередника між міжнародними нормами та національною правотворчою практикою.

5. Перспективи подальших досліджень розвитку правосвідомості кримськотатарського народу пов'язані з поглибленим аналізом її впливу на правотворчу діяльність в Україні, зокрема через вивчення законодавчих ініціатив щодо захисту прав меншин та інклюзивних правових політик інших держав, які можуть бути адаптовані до українських реалій. Подальші наукові розвідки мають також урахувати зміни міжнародно-правової та внутрішньополітичної ситуації, включно з питанням статусу Криму, що дасть змогу повніше розкрити роль кримських татар у розвитку національної правової системи України.

6. Між правосвідомістю кримських татар та їх правами як одного з корінних народів України має місце фундаментальний взаємозв'язок, оскільки ефективна реалізація ними гарантованих їм прав є запорукою підвищення рівня їх правосвідомості та подолання її відповідних деформацій, спричинених насамперед добре відомими трагічними історичними подіями. Саме тому кримськотатарський народ в сучасних реаліях розвитку правової системи України, з одного боку, повинен отримувати більше інформації та знань про свої права та механізми їх реалізації, а з іншого – ефективно реалізовувати їх на практиці.

7. Зміцнення правопорядку в Україні потребує не лише оновлення законодавства, а й підвищення рівня правосвідомості та правової культури суспільства. Законність у сучасних умовах слід розглядати не як формальне виконання правових норм, а як систему, що поєднує повагу до свободи людини, довіру до державних інститутів і зрілу правову культуру. У цьому контексті правосвідомість кримськотатарського народу демонструє, як національна ідентичність може сприяти державній стабільності. Меджліс кримськотатарського народу, виконуючи представницьку та інтеграційну функції, виступає посередником між державою й кримськотатарською спільнотою, сприяючи зміцненню правопорядку та її включенню в єдиний правовий простір України.

8. Правосвідомість кримськотатарського народу є важливим чинником юридичної деокупації, оскільки сприяє підтримці української юрисдикції над тимчасово окупованими територіями та утвердженню міжнародно визнаних кордонів України. Вона поєднує етнічну солідарність із правовими засадами справедливості й верховенства права, створюючи підґрунтя для відновлення правопорядку після деокупації. Водночас удосконалення механізмів захисту прав корінних народів виступає запобіжником сепаратизму й правового нігілізму та зміцнює соціальну згуртованість, засновану на взаємному визнанні прав і обов'язків держави та корінних народів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішено наукове завдання, що полягає в отриманні результатів у вигляді наукових висновків щодо визначення змісту та структури правосвідомості кримськотатарського народу, а також особливостей її формування та розвитку.

В результаті роботи автором узагальнено найбільш важливі висновки проведеного дослідження:

1. Правосвідомість історично формується як складна система уявлень про право, що поєднує моральні, соціальні та юридичні засади. Її розвиток зумовлений взаємодією прав і обов'язків особи, суспільних інтересів та діяльності владних інститутів, а також постійним осмисленням справедливості й законності. Попри поступову раціоналізацію та нормативне оформлення правосвідомості, у її змісті зберігається вплив соціокультурних традицій, які пов'язують особисту відповідальність із загальними потребами суспільства. Саме тому еволюція правосвідомості впливає на сучасне розуміння права та національну правову доктрину України, де поєднуються повага до прав людини, верховенство права й соціальна відповідальність, забезпечуючи легітимність та ефективність правового регулювання.

2. Методологія сучасного дослідження правосвідомості формується на перетині соціогуманітарних наук і передбачає використання різних підходів, методів та принципів наукового пізнання. Це дає змогу розглядати правосвідомість як складне багатоаспектне явище, що поєднує когнітивні, емоційно-вольові та поведінкові елементи правової активності особи. Застосування діалектичного, аксіологічного, функціонального, системного, формально-юридичного та інших підходів, а також методів аналізу, синтезу й дедукції дозволяє виявити як об'єктивні прояви правосвідомості, так і суб'єктивний досвід сприйняття права. Завдяки цьому правосвідомість постає не як статичне явище, а як динамічний процес формування правової реальності в різних соціальних і правових умовах.

3. Правосвідомість – це особлива сфера індивідуальної та колективної свідомості, яка безпосередньо взаємопов'язана з іншими її складовими та за допомогою якої здійснюється розуміння, пояснення, обґрунтування та оцінка правових явищ і процесів з урахуванням системи домінуючих у певних координатах часу і простору правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів, настроїв тощо, які покладаються в основу формування та реалізації цілей, форм, способів та результатів юридично значущої поведінки або діяльності індивідів всередині суспільства.

Сутнісними вимірами прояву правосвідомості як чиннику розвитку правової системи є насамперед її структурні взаємозв'язки, складові яких справляють визначений вплив на всю систему правових процесів, що відбуваються в суспільстві. Структурно правосвідомість складається з двох рівнів: правової ідеології та правової психології. Правова ідеологія є більш глибоким структурним рівнем правосвідомості, на якому відбувається цілеспрямоване інтелектуально-вольове осягнення компонентів оточуючої правової дійсності, а правова психологія передбачає поверхнєве, буденне сприйняття та усвідомлення державно-правових явищ здебільшого на емоційно-чуттєвому рівні, яке, водночас, може виступати відповідною основою для їх подальшого ідеологічного обґрунтування. При цьому може простежуватися і зворотній зв'язок впливу ідеологічної складової правосвідомості на її психологічну складову, оскільки цілеспрямоване та ґрунтовне вивчення державно-правової матерії надає відповідному суб'єкту нові знання, які здатні змінити його психологічне ставлення до неї.

4. Формування правосвідомості кримськотатарського народу відбувалося у тісному взаємозв'язку з історико-культурними, соціальними та політичними умовами його розвитку, які справили вирішальний вплив на становлення його унікальних колективістських соціокультурних установок, у тому числі правових. У зв'язку із цим, правова свідомість кримськотатарського народу являє собою особливу сферу суспільної свідомості в межах правової системи України, що включає в себе сукупність правових знань, цінностей, уявлень та установок, сформованих під впливом історичного досвіду кримських татар, їх

культурних традицій та прагнення до збереження національної ідентичності. На відміну від правосвідомості українського народу, яка історично формувалася в умовах більш широкого політичного та соціокультурного простору та орієнтується у значній мірі на забезпечення реалізації індивідуальних прав і свобод, а також на утвердження демократичних інститутів розвитку національної державності, правосвідомість кримських татар характеризується етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку.

Сучасна епоха глобалізації та технологізації суспільного життя ставить перед правосвідомістю кримськотатарського народу нові виклики її подальшого розвитку, оскільки традиційні колективістські установки правосвідомості кримських татар не узгоджується з постмодерністською парадигмою функціонування глобального інформаційного (цифрового) суспільства, в якому домінує суб'єктивізм, індивідуалізація цінностей та особистісна автономія. Зазначене протиріччя проявляється, зокрема, у тому, що колективна переконаність кримськотатарського народу у необхідності дотримання культурних традицій та звичаєвого права, незважаючи на їх соціальну цінність, може гальмувати їх необхідну адаптацію до сучасних правових норм та обмежувати реальний розвиток правосвідомості даного корінного народу. Як наслідок, правосвідомість кримських татар в контексті сучасного етапу її розвитку має стійкий характер стосовно забезпечення збереження їх культурної ідентичності та одночасно зберігає відносно консервативну своєрідність щодо впровадження універсальних принципів сучасного права у національний правовий розвиток, що підкреслює необхідність застосування діалектичного підходу до її вивчення.

5. Правова ідеологія як структурний елемент правосвідомості кримськотатарського народу являє собою складну систему ціннісних та нормативних орієнтацій, які інтегрують історичні, культурні та соціальні особливості даного корінного народу України з універсальними уявленнями про право і справедливість. Вона включає як формальні норми та інституційні

моделі правомірної поведінки, так і неформальні уявлення про справедливість, відповідальність та морально-релігійну допустимість відповідних дій або вчинків. Важливою особливістю правової ідеології кримських татар є її здатність систематизувати колективні очікування та культурні практики, забезпечуючи когерентність правосвідомості та узгодженість соціальної поведінки всередині даного народу, що формує основу для колективного сприйняття права як засобу забезпечення соціальної солідарності та збереження культурної ідентичності.

У межах сучасного соціокультурного контексту правова ідеологія кримськотатарського народу функціонує як динамічний механізм, який забезпечує необхідну взаємодію традиційних для нього соціальних норм з актуальними правовими та іншими соціальними практиками розвитку українського суспільства. Вона виступає не лише як внутрішня система переконань та цінностей, але й як активний чинник формування правової активності кримських татар, що регулює сучасні відносини між індивідом та суспільством, підтримуючи при цьому стабільність розвитку їх соціальних інститутів.

6. Правова психологія як структурний елемент правосвідомості кримських татар відображає їх суб'єктивні уявлення, емоційне та вольове ставлення до правових та інших соціальних норм. Вона формує внутрішні орієнтири правомірної поведінки, в яких органічно поєднуються цінності соціальної відповідальності, моралі та культурних традицій, що забезпечує інтеграцію індивідуального та колективного сприйняття права та сприяє формуванню стійких мотиваційних механізмів дотримання правових норм. Правова психологія кримських татар виконує також важливу функцію підтримки їх етнокультурної ідентичності, забезпечуючи внутрішню узгодженість та передбачуваність поведінки даного корінного народу України.

З урахуванням особливостей розвитку сучасних глобальних трансформацій, правова психологія кримськотатарського народу виступає як гнучка система адаптивних механізмів психічної діяльності його представників, яка здатна інтегрувати нові юридичні та інші моделі улаштування численних

комунікативних практик в сучасному суспільстві, не втративши при цьому ключових ціннісних орієнтирів їх історично обумовленого соціокультурного розвитку. Саме правова психологія кримських татар формує механізм суб'єктивного осмислення права та пов'язаних з ним явищ, функціонуючи як сполучна ланка між індивідуальними та колективними аспектами їх правосвідомості та забезпечуючи здатність останньої до органічного розвитку в умовах поліетнічного українського суспільства.

7. Правосвідомість кримськотатарського народу в контексті розвитку сучасної правової системи України характеризується високим рівнем його правової поінформованості, усвідомленням прав і обов'язків, а також цінностей свободи, справедливості, рівності та гуманізму у поєднанні зі збереженням в ній власної соціокультурної ідентичності та історичного досвіду взаємодії з державними інститутами, що знаходить свій прояв у його активній громадянській позиції по відношенню до захисту національних та загальнодержавних інтересів. Особливістю кримськотатарської правосвідомості є синтез традиційних форм правового регулювання та сучасних демократичних принципів, що відображає прагнення даного корінного народу України до інтеграції в загальноукраїнський правовий простір з одночасним збереженням його унікальної етнокультурної специфіки. Про це свідчить, зокрема, активна участь кримських татар у громадських ініціативах, а також їх конструктивний діалог з органами публічної влади в Україні, в межах якого вони проявляють готовність ефективно захищати свої права на всіх рівнях.

У контексті сучасного етапу розвитку Української державності правосвідомість кримськотатарського народу справляє стимулюючий вплив на розвитку правової системи України, що проявляється, з-поміж іншого, у сприянні формуванню правових та інституційних механізмів врахування етнічних та культурних особливостей різних національностей, що проживають в Україні. Розуміння специфіки правового сприйняття та ціннісних орієнтирів кримських татар надає можливість державним органам більш ефективно розробляти правові норми, які забезпечували б не лише дотримання формальної законності, але й практичну захищеність прав меншин та інших соціально

вразливих категорій громадян. З цього випливає, що правосвідомість кримськотатарського народу виступає своєрідним індикатором адаптивності правової системи України до багатоманітності поширених в її межах соціокультурних контекстів, сприяючи створенню правового середовища, заснованого на повазі до культурної самобутності корінних народів та етносів, що проживають в Україні, з їх одночасною інтеграцією до загальнодержавного правового простору.

8. Правосвідомість кримськотатарського народу справляє вагомий вплив на формування правових, у тому числі законодавчих ініціатив, спрямованих на захист прав національних меншин в Україні та розвиток демократичних принципів нашої державності. Усвідомлюючи свої права та відповідальність за розвиток правової системи незалежної України, а також активно використовуючи відповідні інститути громадянського суспільства, представники кримських татар приймають участь у підготовці та обговоренні законопроектів, впливаючи у такий спосіб на зміст нормативно-правових актів, які стосуються питань освіти, культури, мови, земельних відносин тощо. У даному випадку правосвідомість кримськотатарського народу сприяє насамперед виявленню можливих правових прогалин та колізій до їх закріплення в офіційних документах, що підвищує якість правотворчості та знижує ризик міжетнічних та інших соціальних конфліктів.

В умовах сучасних зовнішніх та внутрішніх викликів, які стоять перед Україною, очевидною стає необхідність розробки інклюзивної правотворчої політики, яка передбачає не лише визнання і захист прав корінних народів України, але й створення правових та організаційних механізмів, які реально забезпечуватимуть рівність, справедливість та культурне різноманіття нашої держави. Ключовим аспектом такої інклюзивної політики є активна участь представників кримськотатарського народу в політико-правових процесах України, що надасть можливість забезпечити належну реалізацію та захист їх прав, а також інтеграцію в соціальні та економічні структури країни. Успішна інтеграція кримських татар у політико-правову дійсність України є

неможливою без розробки ефективних, інклюзивних механізмів правотворчої діяльності та правореалізаційної практики, у тому числі правозахисної.

9. Правосвідомість кримськотатарського народу є важливим чинником зміцнення законності та правопорядку в Україні, оскільки вона сприяє формуванню стійкого усвідомлення необхідності дотримання принципів права та поваги до встановлених у суспільстві норм. Активна громадянська позиція кримських татар, заснована на знанні правових норм та їх практичній реалізації, забезпечує їх участь у профілактиці правопорушень, дотриманні громадського порядку та розвитку механізмів правової відповідальності. Специфіка правосвідомості кримськотатарського народу проявляється у поєднанні традиційних морально-етичних цінностей з сучасними правовими стандартами, що створює стійку основу для формування правової культури на локальному, регіональному та загальнонаціональному рівнях.

Правосвідомість кримськотатарського народу також сприяє зміцненню довіри до державних інститутів та створенню стабільно функціонуючої системи громадського контролю за дотриманням законодавства. Активна залученість кримських татар у громадські та правозахисні ініціативи сприяє виявленню та попередженню порушень прав людини, підвищує прозорість функціонування державних органів та стимулює розвиток механізмів взаємодії правової системи з громадянами. У вказаному контексті правосвідомість кримськотатарського народу виконує інтегративну функцію, забезпечуючи не лише дотримання формальної законності, але й формування соціального середовища, в якому правопорядок підтримується через усвідомлене дотримання всіма суб'єктами права правових норм та пануючих у суспільстві соціальних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хопта С. Ф. Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 251 с.
2. Аристотель. Нікомахова етика ; пер. В. Ставнюк. Київ: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
3. Марчук В. П., Марчук Г. В. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. / Київ: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2009. 480 с.
4. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
5. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. / 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Алерта, 2012. 334 с.
6. Яремчук В. Д. Історія політичних і правових вчень: схеми, дефініції, джерела та персоналії: навч. посіб. / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів. 2022. 380 с.
7. Аквінський Т. Сума теології / пер. з лат. П. А. Содомори. Львів : Сполом, 2011. 520 с.
8. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
9. Ряшко О. В., Остапенко Л. О. Права і свободи людини в філософії Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2017. № 2. С. 65–77. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1765/1/2-2017%3d10--.pdf> (дата звернення: 26.01.2025).
10. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. К.: Юрінком Інтер, 2007. 360 с.
11. Забзалюк Д. Є. Генеза наукового бачення дефініції «правова свідомість». *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія: Право.* 2020. № 24. С. 111–118. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3678809>.

12. Головченко В. В. Формування правової свідомості як напрям державної політики. *Юридичний вісник України*. 1999. № 38. С. 4–5.
13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 8-ме вид., стереотип. Харків : Консул, 2005. 160 с.
14. Кельман М. С. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К. : Кондор, 2008. 477 с.
15. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
16. Михайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018. 312 с.
17. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 20 с.
18. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 199–203. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4892/petronchak.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
19. Михайліна Т. В. Правосвідомість як інтегративний елемент правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2018. 40 с.
20. Штангрет М. Й., Броневицька О. М. Філософсько-правовий аспект формування правосвідомості правників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2014. Вип. 29(2). С. 273–277. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3556/1/nvuzhpr_2014_29%282%29_71.pdf (дата звернення: 03.02.2025).
21. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 73–82. URL:

https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/841/3/Analiz%20_fenomeny.pdf (дата звернення: 04.03.2025).

22. Панченко Т. С. Особливості правової свідомості міської та сільської молоді. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. 7 : Екологічна психологія. Вип. 44. С. 213–222. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711868/1/22.pdf> (дата звернення: 08.04.2025).

23. Сопільник Р. Л. Забезпечення права на справедливий суд як складова предмета судового права в умовах європейської інтеграції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2. С. 34-40. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3749422>

24. Попадинець Г. О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 422–427. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5764/vnulpurn201685064.pdf> (дата звернення: 12.04.2025).

25. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Київ: Атіка, 2005. 592 с.

26. Ларіна Н., Сніжко Д. Формування правосвідомості у публічних службовців: понятійне поле, види, структура. *Аспекти публічного управління*. 2021. Том 9. № 4. С. 13–19. DOI: <https://doi.org/10.15421/152132>

27. Зошій І. В. Роль метакогнітивних здібностей у формуванні професійної компетентності юристів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Т. 5. Вип. 54. С. 72–75.

28. Черкас М. Є. Чинники, що впливають на формування правосвідомості в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 172–182. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-172-182.pdf (дата звернення: 18.04.2025).

29. Макаренко Л. О. Правосвідомість як необхідна складова частина реалізації правосуб'єктності. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 22–28. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/5_2018/part_1/6.pdf (дата звернення: 22.04.2025).

30. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. *Jurnalul Juridic Național: Teorie Și Practică*. 2015. № 1. Р. 9–12. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/2.pdf (дата звернення: 27.04.2025).

31. Бурносова У. Ю. Формування правової культури в процесі юридичної освіти. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27 жовтня 2017)*. Запоріжжя: Запорізька міська Громадська організація «Істина», 2017. С. 11–13.

32. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 33–38.

33. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2010. 36 с.

34. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2015. 18 с.

35. Тимошенко В. І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 4. Том 31(70). С. 27–32. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/05>

36. Лук'янова Г. Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 33-43. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2119/1/4-2011lgyusyun.pdf> (дата звернення: 23.06.2025).

37. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 618.

38. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/13cdd9d9-1c74-4e98-b5d0-96d34a1ead93/content> (дата звернення: 21.07.2024).

39. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22-32. URL: https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/pravoukr-2014-1-pravo_ukr_1_14.pdf?id=ef4bad04-27c0-4886-a023-18b19ca0ea76 (дата звернення: 11.08.2024).

40. Бехруз Х. Н., Мануїлова К. В. Науково-дослідницький процес: методологічний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 534-537. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/123>

41. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33-46. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/780> (дата звернення: 25.09.2024).

42. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Право, 2017. 448 с. URL: <https://kmaecm.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/danylyan-o.g.-dzoban-o.p.-2017-organizacziya-ta-metodologiya-naukovyh-doslidzhen.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).

43. Гуторов О. І. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків, 2017. 272 с.

44. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. Т. 25. № 1. С. 9–17. DOI: <https://doi.org/10.33270/01232502.9>

45. Сибірна Р. І. Сучасні підходи до проведення наукових досліджень у юриспруденції. *Право.ua*. 2021. № 3. С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2021.3.5>

46. Шелих А. Правосвідомість як предмет міждисциплінарних досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2025. № 1 (129). С. 81–86. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2025/1.129-14>

47. Правосвідомість. *Юридичний словник* / за ред. акад. АН УРСР Б. М. Бабія, В. М. Корецького, чл.-кор. АН УРСР В. В. Цветкова. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. 846 с.

48. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5 : П–С. 2003. 736 с.

49. Юридичні терміни : тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь, 2004. 320 с.

50. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 50–60. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a508f90c-b058-4807-bd14-067228200450/content> (дата звернення: 21.09.2023).

51. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права*. 2011. № 1. С. 784–788. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c7d01ab2-e429-438e-8c37-7019fa75e92d/content> (дата звернення: 24.09.2025).

52. Загальна теорія держави та права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

53. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / Київ: Знання, 2005. 655 с.

54. Ведерніков Ю., Грекул В. Теорія держави і права : навч. посіб. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.

55. Дем'яненко А. Умови формування правової свідомості в підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник Мелітопольського*

державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2017. № 2 (19). С. 203–208.

56. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість: методологічний контекст осмислення. *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 861–871. DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-861-871>

57. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRTS_Pravova-systema-Ukrayiny.pdf (дата звернення: 23.06.2023).

58. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с. URL: <https://idpnan.org/assets/images/books/2002/81.pdf> (дата звернення: 12.01.2024).

59. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych-theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf (дата звернення: 16.11.2025).

60. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2005. 443 с.

61. Хаустова М. Г. Концепція правової системи: становлення та розвиток. *Науковий Вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Випуск 4. Том 1. С. 71–77. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6d1a075d-b7c0-466a-b620-513a18a915be/content> (дата звернення: 25.12.2025).

62. Козюбра М. І. Практична філософія права: монографія. Київ: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с. URL: <https://nashformat.ua/pdf-preview/praktychna-filosofiya-prava-monografiya-948182?srsltid=AfmBOoqBAX7s52dzS-vLlHEq0Qi5sVhgikHHZvDelWsGcizX5QrhgOWz> (дата звернення: 13.02.2026).

63. Настасяк І. Ю. Пізнавальні конструкції дослідження сучасної правової системи України: фундаментальні та прикладні питання. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 85. Ч. 1. С. 118–133. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.16>.

64. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 192 с.

65. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с. URL: <https://surl.li/eeblcj> (дата звернення: 17.12.2025).

66. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник / за ред. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.

67. Муж В.В. Юридичні засоби формування колективної правосвідомості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 205 с.

68. Сунегін С. О. Співвідношення приватних і публічних інтересів: загальнотеоретичний контекст осмислення. *Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 14 травня 2019 р.) / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. С. 215–220.

69. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с. URL: <https://surl.li/nqfocr> (дата звернення: 25.08.2025).

70. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

71. Теорія держави і права : підручник / кол. авт. ; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 3-тє вид., перероб. і допов. Дніпро : Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2016. 480 с.

72. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 472 с.

73. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія. Харків: Право, 2014. 156 с.
74. Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
75. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість як юридична категорія: змістовно-структурний аспект. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1115–1127. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1115-1127](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1115-1127).
76. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 4. С. 496–505.
77. Данильян О. Г., Петришин О. В. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення й тенденції втілення в українському соціумі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 5. С. 61–72.
78. Каткова Т. Г. Теорія держава і права: навч. посіб. у визначеннях і таблицях. Харків: Право, 2014. 96 с.
79. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести: підручник 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 584 с. URL: <https://surl.li/nqfocr> (дата звернення: 25.05.2025).
80. Муращенко О. Структура правосвідомості. *Молодь і ринок*. 2024. №10.(230). С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2024.314192>
81. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку. *Право України*. 2010. № 7. С. 94–100.
82. Fuller L. L. *The Morality of Law*. Revised Edition. New Haven: Yale University Press, 1977. 272 p.
83. Оніщенко Н. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості. *Віче*. 2012. № 17. С. 20–23.
84. Rawls J. *A Theory Of Justice*. Revised Edition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. 561 p.

85. Гринюк Р. Ф., Гуцуляк О. І. Правосвідомість як предмет теоретико-правового, соціально-філософського і психологічного аналізу. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2 (1). С. 4–17. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.2.1>
86. Hart H. L. A. *The Concept Of Law*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012. 400 p.
87. Cass R. Sunstein. *Legal Reasoning and Political Conflict*. 2nd ed. New-York: Oxford University Press, 2018. 273 p.
88. Бровко Н. І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 477 с.
89. Сунегін С. О. Антропоцентризм як парадигма розвитку юридичної науки: історичні витоки та сучасний контекст. *Альманах права*. 2021. Вип. 12. С. 237–251. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2021-12-41>
90. Мелькевік Б. Постмодернізм, право та «прощання з розумом». Критика постмодерної правової концепції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 215–228.
91. Сунегін С. О. Концепти «інформаційне суспільство» та «електронна держава»: питання правового забезпечення. *Альманах права*. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2020. Вип. 11. С. 224–238. URL: <https://almanahprava.org/assets/images/issues/11/almanah-prava-11-2020.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
92. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.
93. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 44 (№ 2). С. 358–365.

94. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2015. 219 с.

95. Муж В. В., Герасимів Т. З. Юридичне моделювання правової свідомості у контексті юридичної доктрини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 283–289. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2267/vnulpurn201582447.pdf> (дата звернення: 23.04.2025).

96. Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 320 с. URL: <https://idpnan.org/publications-115> (дата звернення: 13.03.2025).

97. Заяць Н. В. Національна ідентичність як основа для розвитку політичної нації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юриспруденція*. 2022. Вип. 56. С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.6>.

98. Андреев Д. В. Національні чинники забезпечення дієвості соціально-правової комунікації влади та громади. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 26–30.

99. Сеїтаблаєв Е. Р. Сучасна правосвідомість: діалектика формування та розвитку. *Успіхи і досягнення в науці*. 2024. №8(8). С. 151–165. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8\(8\)-151-165](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8(8)-151-165)

100. Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади: монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 512 с. URL: <https://idpnan.org/publications-1071> (дата звернення: 25.04.2025).

101. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2017. 465 с.

102. Щерба О. Релігійний фактор у політичному житті кримських татар в умовах трансформації державотворчих процесів в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 173–177.

103. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. Київ: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/religion-factor_site_148.pdf (дата звернення: 25.09.2025).

104. Данікова Л. Ш., Бобко А. М. Публіцистика І. Гаспринського як рушійна сила емансипації жінок Криму. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 27. Т. 3. С. 218–222. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.41>.

105. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2020. 314 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8486f082-7b13-4a07-83c9-4a113e3c83fb/content> (дата звернення: 22.11.2025).

106. Дукач Н. Захист прав кримських татар як корінного народу України на міжнародній арені. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. Том 13. С. 245–269. DOI: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.13.245-269>

107. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів: перспективи розвитку. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 440–447. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-440-447>

108. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 07.12.2025).

109. Богів Я. Правосвідомість як основа побудови правової держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. № 33. С. 196–202. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7457683>

110. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України, Інститут історії України ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 456 с.

111. Гайворонський О. Кримські татари: історія, культура, ідентичність. Київ: Критика, 2017. 345 с.

112. Крим від античності до сьогодення: історичні студії / НАН України, Інститут історії України ; відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 707 с.

113. Історія Криму та кримськотатарського народу: навч. посіб. / Г. Бекірова, А. Іванець, Ю. Тищенко, С. Громенко, Б. Аблаєв. Київ: «Кримська родина», «Майстер Книг», 2020. 200 с.

114. Рабінович П. М. Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

115. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ: історія питання і сучасні реалії: посібник для тих, хто прагне з'ясувати. Київ: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. 119 с.

116. Про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах: Конвенція Міжнародної організації праці від 27.06.1989 р. № 169. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/ilo/1989/en/19728> (дата звернення: 07.12.2025).

117. Гаврилук І. Кримськотатарське національне питання в контексті радянської національної політики (1920-ті роки). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2022. № 2 (47). С. 60–65.

118. Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки) : нарис політичної історії / передм. М. Джемілева ; післямова Р. Чубарова ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ : Критика, 2017. 488 с.

119. Бойцова Є. Є. Іслам в Криму: національно-релігійна самоідентифікація кримських татар. *Українське релігієзнавство*. 1998. №7. С. 33–42.

120. Історія Криму та кримськотатарського народу: навч. посіб. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. 200 с.

121. Недюха М. Правова політика України: новітні виміри. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4 (16). С. 38–45.

122. Войтанович О. Й. Формування національної правової ідеології в умовах глобалізації: дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 251 с.

123. Головченко В. В. Ідеологія права. *Юридична енциклопедія* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с.

124. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 41. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 10–18.

125. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: монографія. Київ: МП Леся, 2012. 400 с.

126. Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М., Крижанівський А. Ф., Матвєєва Л. Ф. Теорія держави і права: Державний іспит. Харків: Одиссей, 2011. 256 с.

127. Андрусяк Т. Правова ідеологія: поняття та суть. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ регіональної наук.-практ. Конф. (13-14.02.2003 р.). Львів, 2003. С. 125–126. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=277> (дата звернення: 25.12.2025).

128. Толстенко В. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики. *Юридична Україна*. 2009. № 4. С. 18–25.

129. Калюжний Р. А. Правова ідеологія як фундаментальний чинник становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2012. № 1. Ч. І. С. 109–113.

130. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні: монографія. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.

131. Войтанович А. І. Формування правової ідеології в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Закон і життя*. 2013. № 9/2 (261). С. 80–83.

132. Семенов В. Боротьба за самовизначення кримських татар у ХХ столітті: уроки для сучасності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України*. 2019. № 12. С. 45–53.

133. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення. автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 24 с.

134. Крисаченко В. Кримські татари: автохтонність корінного народу України. *Українознавство*. 2022. № 4 (85). С. 12–26. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.4\(85\).2022.267401](https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.267401)

135. Гавриленко О. І. Правова ідеологія як загальнонаукове поняття та юридична категорія. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 5–15. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.1>

136. Недюха М. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології. *Віче*. 2009. № 21. С. 50–67.

137. Мартинюк Т. М. Правова психологія та правова ідеологія: особливості формування в Україні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. № 8. С. 38–45. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-04>

138. Устименко О. С. Правова ідеологія як структурний елемент правосвідомості. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 54–57.

139. Опанасенко А. М. Ретроспективний та перспективний аналіз розуміння і забезпечення прав корінних народів України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 1. С. 78–87. DOI: <https://doi.org/10.33731/12022.258195>

140. Перший Конгрес корінних народів України об'єднав кримських татар, караїмів та кримчаків під час війни. *Офіс Ради Європи в Україні*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/first-congress-of-the-indigenous-peoples-of-ukraine-brings-together-crimean-tatars-karaites-and-krymchaks-during-the-war> (дата звернення: 25.12.2025).

141. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

142. Оніщенко Н. М. Правова психологія в контексті сприйняття права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 8. С. 32–36.

143. Судомир О. К. Короткий курс судової психології та психопатології для працівників дізнання, слідства, суду. Київ, Харків: Медвидав, 1932. 154 с.
144. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 5. С. 92–100.
145. Ткачук А. С. Правова ідеологія та правова психологія як структурні елементи правосвідомості. *Актуальні проблеми політики*. 2012. № 46. С. 58–66.
146. Жеребко М. А. Правова психологія та її психологічні компоненти. *Правові реформи у пострадянських країнах: досягнення та проблеми* : матеріали міжн. наук.-практ. конференції (28-29 березня, 2014 р.) / орг. ком.: Бужор Ст. [та ін]. Кишинів: Iulian, 2014. С. 36–38.
147. Lloyd D. *The Idea of Law*. London: Penguin Books, 1991. 368 p.
148. Bergel J.-L. *Theorie Generale Du Droit*. 5th ed. Paris: Dalloz, 2012. 399 p.
149. Friedman L., Hayden G. *American Law: An Introduction*. 3rd ed. New-York: Oxford University Press, 2017. 376 p.
150. Братасюк М. Г. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 152–156.
151. Фігун Н. І. Концепція «живого права» Євгена Ерліха. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді*: зб. тез доп. II Міжн. студ. наук. конф. (м. Тернопіль, 1 черв. 2018 р.) / редкол.: С. В. Банах, А. В. Грубінко, Ян Зімни та ін. Тернопіль: Вектор, 2018. С. 40–43.
152. Подковенко Т., Чорна К. Соціокультурні засади концепції «живого права» Євгена Ерліха. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. №4 (28). С. 18–24. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2021.04.018>
153. Веркалець І. Д. Правова психологія в механізмі реалізації права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2018. № 5(17). С. 66–71. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/17-13-18.pdf> (дата звернення: 17.07.2025).

154. Коментар Міністерства закордонних справ України стосовно ігнорування Російською Федерацією Наказу Міжнародного Суду ООН. 19 квітня 2022 року. *Урядовий портал*. URL: <http://surl.li/qntif> (дата звернення: 15.01.2026).

155. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття. Чи можливо це? *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011-2012. Чис. VI-VII. С. 6–21.

156. Курас І. Ф. Проблема корінних народів в політичному дискурсі України. *Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років*. Київ: Інститут політичних досліджень НАН України, 1999. С. 85–94.

157. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму. Оцінка потреб, серпень 2013 р. ОБСЄ, ВКНМ. URL: <http://surl.li/qntaz> (дата звернення: 15.01.2026).

158. Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. *Віче*. 2021. № 23. С. 35–37. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3413/> (дата звернення: 15.12.2025).

159. Ілин Н. І. Інформаційні фактори впливу на формування правової психології населення. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 84–90.

160. Андрощук Є. М. Становлення нормативно-правового механізму реалізації державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 10. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/4819> (дата звернення: 15.01.2026).

161. Переслідувані та затримані. КримSOS та партнери розповіли про критичну ситуацію щодо переслідувань у Криму в межах конференції ОБСЄ. *КримSOS*. 10 жовтня 2023. URL: <https://surl.li/qldfdj> (дата звернення: 15.01.2026).

162. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних

народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року. URL: <https://surl.li/wyfyza> (дата звернення: 15.01.2026).

163. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 17 с.

164. Луць Л. До питання про поняття «правова система суспільства» та його місце серед інших правових понять. *Проблеми законності*. 2002. Вип. 55. С. 15–24.

165. Хаустова М. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: монографія. Харків: Право, 2008. 160 с.

166. Огаренко Т. Структура та функції правової системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 5. С. 12–15.

167. Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 12.00.01 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2009. 23 с.

168. Слугоцька В. М. Правосвідомість як необхідна умова розвитку правової культури суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 51–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/9>

169. Dworkin R. *Taking Rights Seriously*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977. 392 p.

170. Болотний Ю. І. Права корінних народів України як центральний елемент їх правового статусу. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права*. 2024. № 3. С. 30–34. DOI: <https://doi.org/10.36887/2524-0455-2024-3-6>

171. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корещького. Київ, 2008. 22 с.

172. Горелова В. Ю. Право на самовизначення кримських татар: історичні злами та правові дилеми: *Академічні візії*. 2025. № 44. С. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16883360>

173. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

174. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13.09. 2007 р. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156 (дата звернення: 07.12.2025).

175. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 р. № 1140-VII. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

176. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

177. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

178. Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 224-р. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

179. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2023 р. № 850-р. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

180. Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого

статусу: постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2022 р. № 936. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України.* URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

181. Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України: постанова Кабінету Міністрів України від 19.08. 2022 р. № 1018. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2025).

182. Дія права: інтегративний аспект: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін. ; відп. ред. Н. М. Оніщенко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Юридична думка, 2010. 359 с.

183. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць / Нац. акад. правових наук України. Київ. регіон. центр ; за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської ; передм. Руслан Стефанчук. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.

184. Тернавська В. М. Правотворча політика України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с. URL: https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/4497/1/2022-Ternavska_mono.pdf (дата звернення: 27.02.2026).

185. Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 12 квітня 2024 р.). Київ: Інститут правотворчості та науковоправових експертиз НАН України, 2024. 100 с.

186. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності: монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука та Н. С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1060 с. URL: <https://surl.li/yqemur> (дата звернення: 01.03.2026).

187. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 5-те вид., зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

188. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

189. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 12.03.2026).

190. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 312 с. URL: <https://idpnan.org/publications-116> (дата звернення: 09.10.2025).

191. Оніщенко Н. М. Правовий моніторинг: від теорії до практики. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 21-26. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2019-10-21-26>

192. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 2 т. Т. 1 : Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка та О. В. Скрипнюка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2018. 676 с.

193. Завальнюк В. В. Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 12–21.

194. Войтюк О. Відродження кримськотатарської мови та культури в Криму після 1991 року. *Studia Wschodniosłowiańskie*. 2015. Vol. 15. С. 617–635.

195. Лопушинський І. Проблема корінних народів в Україні: державна політика щодо законодавчого врегулювання питання. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. Вип. 3 (7). С. 86–91.

196. Дукач-Василенко Н. Представницька участь кримськотатарського народу у Верховній Раді України: досвід, проблеми, перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей*. 2024. Т. 50. С. 107–119. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.107-119>

197. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського народу в контексті російської окупації Криму: український суспільно-політичний вимір. *Історико-*

політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей. 2023. Т. 47. С. 206–218. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.206-218>

198. Барієв Е. Меджліс кримськотатарського народу: від національного самоврядування до міжнародного впливу. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2024. Вип. 36. С. 136–145. DOI: <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2024.36.15>

199. Корнат Л., Корнат О. Нормативно-правове забезпечення прав корінних народів: міжнародний досвід та українські перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 37. С. 161–169. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.37.19>

200. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади: монографія. Київ: Парлам. вид-во, 2023. 460 с.

201. Мельнік М. А. Інклюзивна політика держави під час війни. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 6 (276). С. 44–49. DOI: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-276-6-44-49>

202. Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Правотворчість українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 1. С. 64–90. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-64>

203. Сеїтаблаєв Е. Р. Роль правосвідомості кримськотатарського народу в формуванні та розвитку правотворчої політики України. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. №7 (47). С. 1000–1014. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7\(47\)-1000-1014](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1000-1014)

204. Качур В. О. Теорія держави і права: навч. посібник. Київ: «Компринт», 2014. 327 с.

205. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.; вид-во. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 618 с.

206. Безпалова О. І. Джафарова О. В. Грідіна Н. Ю. Законність і дисципліна при здійсненні адміністративної правозастосовчої діяльності в

умовах воєнного стану. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2025. №1 (34). С. 416–425. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.31>

207. Мінченко О. В. Особливості сучасної інтерпретації категорії «законність». *Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 56. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 48–52.

208. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.

209. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки. *Форум права*. 2018. № 3. С. 6–12. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1319140>

210. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, вимір, типологія. Одеса: Фенікс, 2006. 193 с.

211. Панаріна Н. Право як нормативна основа формування правопорядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківська юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 22 с.

212. Kirk R. *The roots of American order*. 4th ed. Wilmington, DE: ISI Books, 2003. 564 p.

213. Савенко В. Громадянська правосвідомість як запорука правопорядку в державі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 19–22. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2019.03.019>

214. Клещенко Н.О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права. *Альманах права*. 2025. № 16. С. 207–212. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-207-212>

215. Арабаджи Н. Б. Правовий порядок як цінність: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 20 с.

216. Макеева О. М. Принцип верховенства права в нормотворчій діяльності органів державної влади. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 345–350. DOI: <http://doi.org/10.33663/2524-017X-2024-15-345-350>

217. Статут Організації Об'єднаних Націй. Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 24.03.2026).

218. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 29.03.2026).

219. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 14.03.2026).

220. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 24.03.2026).

221. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 117/2021. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text> (дата звернення: 24.03.2026).

222. Рішення Європейського суду з прав людини в міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)». HUDOC. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22002-13090%22%5D%7D> (дата звернення: 24.03.2026).

223. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Бекірова та інші проти Росії» від 20 січня 2026 року (Заява № 66/20). HUDOC. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-247904%22%5D%7D> (дата звернення: 24.03.2026).

224. Про закріплення правового статусу представницького органу кримськотатарського народу: Розпорядження Кабінету Міністрів України від

03.04.2026 р. № 303-р. *Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2026-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.04.2026).

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість як юридична категорія: змістовно-структурний аспект. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1115–1127. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1115-1127](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1115-1127)

2. Сеїтаблаєв Е. Р. Сучасна правосвідомість: діалектика формування та розвитку. *Успіхи і досягнення в науці*. 2024. №8 (8). С. 151–165. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8\(8\)-151-165](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-8(8)-151-165)

3. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість кримськотатарського народу в контексті прав корінних народів: перспективи розвитку. *Альманах права*. 2025. Вип. 16. С. 440–447. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-440-447>

4. Сеїтаблаєв Е. Р. Роль правосвідомості кримськотатарського народу в формуванні та розвитку правотворчої політики України. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. №7 (47). С. 1000–1014. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7\(47\)-1000-1014](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1000-1014)

5. Сеїтаблаєв Е. Р. Правова свідомість: методологічний контекст осмислення. *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 861–871. DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-861-871>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Сеїтаблаєв Е. Р. Поняття та ознаки правосвідомості. *Відкрита наука сучасності: головна місія, напрями та інструменти, шлях та її розвиток* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. (12 квіт. 2024 р., м. Вінниця, м. Відень) // *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2024. № 38. С. 108–110. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.04.2024.016>

7. Сеїтаблаєв Е. Р. До питання про структуру правосвідомості. *Ricerche Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche*: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» з матеріалами V Міжн. наук.-практ. конф.

(м. Болонья, 26 квітня 2024 р.). Вінниця-Болонья: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», Associazione Italianadi Storia Urbana, 2024. С. 137–140. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-26.04.2024.026>

8. Сеїтаблаєв Е. Р. До питання про етнічний чинник формування та розвитку правосвідомості. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами VII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Париж, 20 вересня 2024 р.). Вінниця-Париж: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», La Fedeltà, 2024. С. 79–82. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-20.09.2024.015>

9. Сеїтаблаєв Е. Р. Особливості формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу. *Scientific Researches and Methods of Their Carrying Out: World Experience and Domestic Realities*: матеріали IX Міжн. наук.-практ. конф. (19 квітня 2025 р., м. Вінниця, м. Відень) / *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2025. № 51. С. 514–516. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.18.04.2025.066>

10. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість в умовах постмодерну: інформаційно-технологічний контекст розвитку. *Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами VII Міжн. наук.-практ. конф. (м. Болонья, 6 червня 2025 р.). Вінниця-Болонья: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», Associazione Italiana di Storia Urbana, 2025. С. 168–171. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-06.06.2025.033>

11. Сеїтаблаєв Е. Р. Правосвідомість кримськотатарського народу та правотворча політика України: деякі аспекти взаємозв'язку. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами IX Міжн. наук.-практ. конф. (м. Оксфорд, 10 жовтня 2025 р.). Вінниця-Оксфорд: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», P.C. Publishing House, 2025. С. 77–80. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-10.10.2025.014>